

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

MALIKA FAYZULLOYEVNA NOROVA

**IJTIMOIIY ISH NAZARIYASI VA IJTIMOIIY
ISHDA TADQIQOT METODLARI**

O`QUV QO`LLANMA

60920101 – Ijtimoiy ish (oila va bolalar bilan ishlash)

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2024**

UO'K 364-78(075.8)

65.272ya73

N 79

Norova, M.F.

Ijtimoiy ish nazariyasi va ijtimoiy ishda tadqiqot metodlari [Matn] : o'quv qo'llanma / M.F. Norova; muharrir A. Qalandarov; tuzuvchi M.F. Norova; tarjimon M.F. Norova. – Buxoro: Sadridin Salim Buxoriy, 2024. – 296 b.

KBK 65.272ya73

Mazkur fan talabalarga empiric sotsiologik tadqiqotlar to'g'risida to'la tasavvur beradi va olingan bilimlar asosida konkret sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga tadqiqot dasturi tuzish, ma'lumotlarni qayta ishlash va olingan ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Fanning vazifasi – ijtimoiy ishda tadqiqotning mohiyati va mazmuni, tadqiqot bosqichlari va turlari, tadqiqot dasturi, uning tarkibi, gipoteza, uning turlari, gipotezani ilgari surish: tanlash, tanlash mezonlari, tanlash turlari; o'lchash va shkalalar, birlamchi ma'lumotlar to'plash metodlari, ijtimoiy ishda nazariy va amaliy sotsiologik tadqiqot o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash, mustaqil sotsiologik tadqiqotlarni tashkil qilish, o'tkazish, olingan ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish, amaliy taklif va tavsiyalarni ilgari surish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Muallif:

Norova Malika Fayzulloevna, Buxoro Davlat Universiteti “Ijtimoiy, siyosiy fanlar” kafedrasida o'qituvchisi falsafa fanlari doktori (PhD)

Mas'ul muharrir:

F.D.Muzaffarov, Buxoro davlat universiteti “Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasida” professori, falsafa fanlari doktori (DSc).

Taqrizchilar:

N.O.Jo'rayeva, Buxoro davlat universiteti “Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasida” dotsenti, falsafa fanlari doktori (PhD);

Nafiddinova X.R., Buxoro davlat universiteti “Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasida” dotsenti, falsafa fanlari doktori (PhD);

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Buxoro davlat universiteti rektorining 2024-yil 24-dekabr 813-U-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan.

Ro'yxatga olish raqami 813-12.

ISBN 978-9910-694-46-2

1–MAVZU. IJTIMOYIY ISH O‘QUV FANI VA FAOLIYAT TURI SIFATIDA

1. Ijtimoiy ishning fan sifatida tavsifi.
2. Ijtimoiy ishda individual faoliyat amaliyoti.
3. Ijtimoiyishning bosh tamoyillari. Ijtimoiy ishning ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi va rivojlanishining ob‘ektiv asoslari.
4. Ijtimoiy ishning predmeti va ob‘ekti. Ijtimoiy ishning tamoyillari: metodologik, tashkiliy, psixologik, ijtimoiy va siyosiy.

Jahon amaliyotida ijtimoiy soha xizmatchilari mahalliy, davlat va federal tashkilotlarda turli xil jabhalarda keng qamrovli faoliyat ko‘rsatib, kishilar o‘rtasida shakllanuvchi turli ijtimoiy muammolarning yechimini topishga va ijtimoiy yordamga muhtoj aholiga kasbiy yordam ko‘rsatishga qaratilgan. Ijtimoiy muammolar qanday paydo boiadi? Ijtimoiy kasb egalari alohida shaxslar, oilalar, aholi guruhlari, tashkilotlar va birlashtirilgan optimal faoliyat yuritishlari uchun to‘sqinlik qiluvchi muammolarni bartaraf etish bo‘yicha faoliyat olib boradilar. Kasbiy ijtimoiy xizmatchilar tomonidan aholiga manzilli yordam ko‘rsatiladi. Aksariyat hollarda ijtimoiy muammolar qatoriga kambag‘allik, oilaviy nizolar, ota-ona va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar, jinoyatchilik, zo‘ravonlik, alkogol yoki narkotik moddalarga ruju qo‘yish, ruhiy zo‘riqish bilan bog‘liq holatlar kiritiladi. Nima uchun kishilarda ijtimoiy muammolar kuchayib, chetdan alohida mutaxassis yordami kerak bo‘lib qoladi? Inson ongli ravishda o‘zini zaiflashtiruvchi muammolarni rivojlantirib borishni rejalashtirmaydi. Hech bir bola qashshoqlikda umr kechirishni, yoki o‘smir ruhiy kasallikka chalingan holatda yashashni rejalashtirmaydi. Mehr-muhabbat bilan yorqin kelajakka intilib oila qurgan ikki yosh turmushlarini o‘zaro haqoratlanishlar yoxud ajrim bilan tugashini xohlamaydi. Nima uchun bunday muammolar paydo boiadi? Nima uchun ayrim juftliklar baxtli nikohda bo‘lgani holda ba‘zilar o‘z turmushlaridagi qoniqish hosil qila olmay boshqa nikohga kiradilar? Nima uchun ayrim odamlarning o‘z kasbi bo‘yicha martabasi va unga mos muvohirlik daromadlari darajasiga tushib qoladi. Ijtimoiy muammolarning vujudga kelishiga ko‘plab omillarning qo‘shilib

ketishi ta'sir etadi.¹ Quyida ushbu omillarning har biriga alohida to'xtalib o'tamiz.

Irsiyat va nasl-nasab biologik nuqtai nazardan insonlar avlodlarining fiziologik xususiyatлари bilan dunyoga keladilar. Masalan ayrimlar baland bo'yli, qaddi-qomati kelishgan boisa, boshqalari past bo'yli, ayrimlari og'ir vaznli bo'lsa, ba'zilar ixcham ko'rinishli boiadi. Ayrim kishilar boshqalarga nisbatan o'ta yuqori aqliy qobiliyat egasi boisa, ba'zilar ko'proq moslashuvchan boiadilar. Ushbu sifatlar kishimg hayot tarziga ma'ium darajada ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xohish va imkoniyati yuqori boiishiga qaramasdan, bo'yi 154 sm kishining basketbolchi kasbini egallashi va muvaffaqiyatga erishishi katta qiyinchilikka ega boiadi. Xohish va qobiliyatga bogiiq boimagan holda imkoniyatlar jismoniy tavsiflar bilan cheklanadi. Yoki irsiy kasalliklar, jumladan, shizofreniya, boshqa ruhiy kasalliklar kishilarning jamiyatga moslashuvida qarama-qarshilik, ziddiyatli holatlarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiylashuv jarayomda kishilar nasl-nasabidagi cheklashlarga qaramasdan ijtimoiy voqelik sifatida rivojlanib boradilar. Ijtimoiy xulq-atvor kishilarning boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatida namoyon boiadi. Masalan, ota-onalar ijtimoiylashuvining dastlabki bosqichida farzandlar uchun asosiy tajriba manbasi hisoblanadi va oilaviy madaniyat qadriyatlar, an'analar shakllanishi, rivojlanishiga sezilarli ta'sir koisatadi. Kambag'al ota-ona bilan boy ota-otaning farzandiga boigan munosabati, talablari bir-biridan keskin farq qiladi. Lekin oilalar ijtimoiy rivojlanishning yagona manbasi emas. Qo'ni-qo'shnilar, tanish-bilishlar, do'stbirodarlar va boshqa ijtimoiy institutlar shaxsning ijtimoiylashuvida muayyan vazifani bajaradi. Madaniy tafovutlar an'analar va qadriyatlar ayrim aholi qatlamlarida boshqalariga qaraganda kuchliroq yoki aksincha boiishi ham mumkin. Jumladan, Amerika Qo'shma Shtatlari butun dunyodan immigrantlarni jalb qilgani va madaniy jihatdan boyligi bilan g'ururlanadilar. O'z navbatida immigrantlar uchun til borasidagi to'siqlar va madaniy jihatlardagi farqlar ulami jamiyatga moslashib, kirishib ketishlariga xalal beradi.²

Atrof-muhit omillari geografik joylashuv, iqlim va tabiiy resurslarning barchasi aholining turmush darajasi va imkoniyatlariga,

¹ Social work and social welfare. P. 25.

² Social woilt and social welfare. P. 26.

ehtiyojlarining qondirilish ko'lamini va darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar tarkibi va mavqei jahon mamlakatlarida turlichadir. Irsiyat va nasl-nasab, ijtimoiylashuv, madaniy tafovutlar, atrof-muhit omillarning barchasi nima uchun kishilarda ijtimoiy muammolarning vujudga kelishini tushuntirib beradi. Ushbu omillarning barchasi birgalikda shaxsning imkoniyatlar tuzilmasini tashkil etadi. 2.2. Ijtimoiy ishning vazifalari va tamoyillari Ko'pchilikning fikriga ko'ra, davlatning yordam dasturlarida ishtirok etuvchi ijtimoiy xizmatchilar farovonlik xizmatchilari deya e'tirof etiladi. Bu biroz tor ma'noda ifodalangan tavsif bo'lib, ijtimoiy xizmatchilar amaliyotda turli xil ishlarni bajarib, keng qamrovli faoliyat doirasiga egadirlar. Ijtimoiy ta'minotning lug'aviy ma'nosi "ijtimoiy farovonlik" tushunchasini anglatadi,²⁸ Ijtimoiy xizmatchilarning milliy assotsiatsiyasi (IXMA) mutaxassislari fikricha, ijtimoiy ishning asosiy vazifasi insonlarning farovonligini oshirish va kishilarning hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirishdan iborat bo'lib, bunda e'tibor ijtimoiy adolat mezonlarini ta'minlash, kishilarning ehtiyojlarini to'liq qondirilishi, ijtimoiy yordamga muhtoj va qashshoqlikda kun kechiruvchilarning imkoniyat va huquqiy erkinliklarini kengaytirishga qaratiladi.³

Ijtimoiy xizmatchining funksiyalariga quyidagilar kiradi: Tashxislash funksiyasini amalga oshirish ijtimoiy xizmatchining aholini alohida qatlamlari, darajalarining o'ziga xos xususiyatlari va ularga mikromuhitning yo'naltirilganligi hamda "ijtimoiy tashxis" qo'yishida o'z ifodasini topadi.

Istiqbolni belgilash funksiyasi jamiyatdagi barcha ijtimoiy institutlar ijtimoiy ish obyektlariga muayyan ijtimoiy xulq-atvor modelini ishlab chiqishning ta'sirini dasturlash va prognozlash orqali amalga oshadi. Ogohlantiruvchi-profilaktik funktsiya salbiy voqealarda ijtimoiy-huquqiy, yuridik, psixologik, ijtimoiy-tibbiy, pedagogik va boshqa mexanizmlar orqali ularni oldini olish yoki ogohlantirishga imkon yaratadi. Huquqni muhofaza qilish funksiyasi aholini himoya qilish, yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qonun va huquqiy normalardan kompleks ravishda foydalanishni ko'zda tutadi. Ijtimoiy-pedagogik funktsiya yordamida ijtimoiy xizmatchi kishilarning ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga

³ Social work and social welfare. P. 27.

olib, ularni turli xil tashkilot va birlashmalarda ishlashga jalb qiladi. Psixologik funktsiya shaxsning ijtimoiy moslashuvida, shaxslararo munosabatlarda maslahatlar berish va to'g'rilashni amalga oshiradi. Ijtimoiy-tibbiy funktsiyani amalga oshirish orqali ijtimoiy xizmatchi birinchi tibbiy yordam ko'rsatish, to'g'ri ovqatlanish, gigiena qoidalarining asoslarini amalga oshiradi. Ijtimoiy-maishiy funktsiyani amalga oshirishda ijtimoiy xizmatchi aholining turli qatlamlariga yashash sharoitini yaxshilash, to'g'ri qonli maishiy turmush sharoitini ta'minlashga kerakli bo'lgan yordamni ko'rsatishi zarur. Kommunikativ funktsiya aholining yordamga muhtoj bo'lgan qatlami bilan turli xil ijtimoiy institutlar o'rtasida axborot almashinuvini va o'zaro aloqani ta'minlashga qaratilgan. Reklama-targ'ibot funktsiyasi Ijtimoiy ishda insonning ijtimoiy himoya qilish g'oyasini targ'ibotida ijtimoiy xizmatlarni reklama qilishdan iborat. Ahloqiy-insoniy funktsiya ijtimoiy ishga yuqori insoniy maqsadlarga erishish, jamiyatda aholining turli qatlamlari va guruhlarini munosib hayot kechirishini ta'minlash vazifasini yuklaydi.

Tashkiliy funktsiyani amalga oshirish ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va tashkilotlarning faoliyatida, jumladan, yashash joyiga ko'ra ishga jalb etishda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy xizmatchilar bajaradigan vazifalariga qarab mediator, kordinator, umumiy menejer, o'qituvchi, tahlilchi, broker, mobilizator, advokat kabilarga ajratiladi. Ular o'z faoliyatida tarqalgan boshqaruv qoidalariga amal qiladilar. Masalan, mediator atrof-muhit bilan bogliq muammolarni hal etishga qaratilgan faoliyat olib boradi, umumiy menejer maxsus loyiha, dastur yoki agentlikning ma'muriy boshqaruviga javob beradi, advokat yordamga muhtoj kishiga iming huquqlarini himoya qilish uchun ish olib boradi va h.k. Demak, ijtimoiy ish insoniy muammolarni yengillashtiruvchi faoliyat bo'lib, u aholining alohida guruhlari, oilalar, tashkilotlar va jamiyat a'zolari o'rtasida mavjudga keladi.⁴ Ijtimoiy ishning tamoyillari ilmiy nazariyaning muhim mantiqiy tarkibiy unsurlari hisoblanadi. Ijtimoiy ish tamoyillari quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- umumifalsafiy tamoyillar jamiyat va inson, ularning o'zaro munosabati haqidagi barcha fanlar asosida shakllangan (determinizm, aks ettirish, rivojlanish tamoyillari va boshqalar);

⁴ Social work and social welfare. P. 30.

- ijtimoiy-siyosiy tamoyillar davlatning ijtimoiy siyosatidan kelib chiqadi (ijtimoiy ishning mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olib davlat yondashuvining yagonaligi tamoyili, demokratiya tamoyili va sh.k);
- tashkiliy tamoyillar (xodimlarning ijtimoiy-texnologik layoqatliligi, ijroni tekshirish va nazorat qilish, funksonai aniqlik tamoyillari va boshqalar);
- ruhiy - pedagogik tamoyillar (ijtimoiy xizmat mijozlariga ruhiy - pedagogik ta'sir etish vositalarini tanlash, ishtimoiy ishning maqsadliligi va manzilliligi tamoyillari).

2.3. Ijtimoiy ish kasbining maqsadi va uslublari

Ijtimoiy xizmatchi aholining himoyasiz va ijtimoiy yordamga muhtoj muayyan qatlamini qo'llab-quvatlash va ularga yordam ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Bunday aholi qatlamiga pensionerlar, yolg'iz keksalar, nogironlar, qochoqlar, sharoiti og'ir oilalardan chiqqan bolalar, yetim bolalar, farzandlikka asrab olingan va ota-onaligidan voz kechilgan bolalar, ishga joylashishda qiyinchilikka uchraganlar, ishlab chiqarishda jarohat olganlar va boshqalar kiradi. Ijtimoiy ish kasbi egasining maqsadi o'zi shug'ullanayotgan fuqarolarning moddiy-maishiy sharoitini yaxshilash va ijtimoiy-huquqiy himoyasini ta'minlashdan iborat. Ijtimoiy ish kasbi egasi aholining ijtimoiy yordamga muhtoj qatlamlarini aniqlashi, maishiy sharoitlarini kuzatishi, maslahat berishi, suhbadar o'tkaashi, ijtimoiy muammoga aralashuv darajasi va xarakterini aniqlashi, ijtimoiy tuzilma faoliyatini muvofiqlashtirishi, oziq-ovqat, dori-darmon, kundalik talab etiladigan tovarlar xaridini ishlab chiqishi, zarur hollarda birinchi tibbiy yordam ko'rsatishi, imtiyozlarni belgilanishi va qollanilishiga erishishi kerak. Ijtimoiy ish kasbining egasi ijtimoiy xizmat ko'rsatish va ta'minot markazlarida, ijtimoiy himoya qo'mitalarida, ta'lim muassasalarida, qariyalar va bolalar uylarida, vasiylik va homiylik tashkilotlarida, koloniyalarda, pensiya jamg'armasi filiallarida, ruhiy ko'mak ko'rsatuvchi muassasalarda faoliyat olib borishi mumkin. Ijtimoiy xizmatchi quyidagi kasbiy ko'nikmalariga ega bo'lishi talab etiladi: ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy asoslarni, me'yor va nizomlarni bilishi; fanlar (psixologiya, tibbiyot, ijtimoiy ish, iqtisodiyot va boshqa fanlar) majmuasini bilishi; ijtimoiy-gumanitar sohadagi mavjud muammolar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish;

Kasbga yo'naltirish va ishga joylashtirish masalalarida yordam ko'rsata olish qobiliyatiga ega bo'lish; hujjatlar bilan ishlay olishi.

Ijtimoiy xizmatchi yuksak darajadagi msoniylik, rivojlangan ichki hissiyotga ega bo'lish. boshqaning dardiga hamdard bo'la olish, har bir yuz bergan muammoli holatga kirishib keta olish, ijtimoiy yordamning zarur turi bilani shug'ullana olish kabi shaxsiy xislatlarga ega bo'lishi kerak. Ijtimoiy ish kasbining uslublari - ijtimoiy ishni amalga oshiruvchi texnologik, tadqiqot va davolash jarayonlarida foydalaniladigan usullarning yig'indisidir. Ijtimoiy ishda fanlararo uslublari: kuzatish, intervyu, suhbat, bahs-munozara, ishontirish, rag'batlantirish, tarbiyalash, xulq-atvor odatlarini shakllantirish kabilardan keng foydalaniladi. Ijtimoiy xizmatchilar mijozlar yoki mijozlar tizimining funksional vazifalarini amalga oshirishga salbiy ta'sir etuvchi shart-sharoitlarni yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.⁵ Ijtimoiy fanlarning uslublariga quyidagilar kiradi: - empirik metodlar (ma'lumot jamlash uslubi); - kuzatish; - so'rov o'tkazish. anketa, test, intervyu; - ekspertli baholash uslubi; - sotsiometriya; - tashxislash; - ma'lumotlarni qayta ishlash uslubi; - biografik va avtobiografik uslub; - tahlil (qiyosiy tahlil etish); - nazariy tahlil uslubi; - tizimli yondashuv Yuqoridagi uslublar shaxsning rivojlanishi, ijtimoiylashuvi, turmush shartsharoitlariga moslashishi, bir vaqtning o'zida shaxsning o'zini anglashi, faoliyati va xulq-atvoriga qaratilgan hamda ular amaliyotida ta'lim bir moslikda qo'llaniladi Ushbu uslublarning samaradorligi aksariyat hollarda ijtimoiy xizmatchining kasbiy pedagogik bilimlari va ko'nikmalari darajasiga bogliq bo'ladi. Ijtimoiy xizmatchining ishi bevosita alohida shaxslar yoki oilalarga qaratilgan bo'lsa, u holda bu jarayon individual uslubiga ega bo'lib, amaliy ish hisoblanadi Guruhlar bilan ijtimoiy ish olib borish (ishchi guruh) uslublariga o'xshash muammolari bo'lgan yoki bajaradigan vazifalari va natijalari bir xil bo'lgan oilalar guruhlarida qo'llaniladi. Masalan, nogiron yoki tarbiyasi og'ir farzandi bo'lgan oilalar guruhi, ishsizlar, qochoqlar va boshqalar guruhlariga birikadi. Jamiyat miqyosida amaliyot olib boruvchi ijtimoiy xizmatchilar umumiy tashkilotchilik texnikasi uslublaridan foydalanadilar.⁶ Umumjamiyat miqyosida ijtimoiy ish olib borish uslublariga ijtimoiy tashxislash, ijtimoiy prognozlash, mikroijtimoiy muhitni ijtimoiy rejalashtirish, hududiy

⁵ Soda) work and social welfare. P. 34.

⁶ Social work and social welfare. P. 34.

o'z-o'zini boshqarish tizimini rivojlantirish, jamiyatdagi amaliy faoliyat kabilar kiradi.

2.4. Aholining turli guruh va qatlamlari bilan ijtimoiy ish olib borish xususiyatiari Aholining turli guruh va qatlamlari deganda ijtimoiy ta'minotdan foydalanuvchilar, bolalar, o'smirlar va ulaming oilalari, nogironlar, nogiron bolalar, spirtli ichimlik va narkotik moddalarga ruju qo'rganlar nazarda tutiladi. Ijtimoiy xizmatchi yangi inson qiyofasini yaratishga harakat qiladi. Masalan, oilada farzandni urish holatini olaylik. Tabiiyki, bunda ijtimoiy xizmatchining xatti-harakatini birovning oilaviy hayotiga qo'pol ravishda aralashuv sifatida qaraladi va turli noroziliklami keltirib chiqarishi mumkin. Ijtimoiy xizmatchi faqatgina mijozning roziligi bilan faohyat olib borishi lozim. Lekin amaliyotdashunday holatlar uchraydiki, kishining ijtimoiy xizmatga muhtoj ekanligi yaqqol ko'rinib turadi. Masalan, aqliy rivojlanishdan ortda qolgan bola suhbat davomida o'zini noto'g'ri tutishi, yetim bola ijtimoiy xizmatchining shaxsiy sumkasidan pulni o'g'irlab qo'yishi, faxriy - pensioner xizmatchini qo'pol so'zlar bilan so'kishi yuz bersa, aholining bu qatlamiga yordam ko'rsatish shart emasligini anglatmaydi. Ijtimoiy ish kasbi egasini ishontira bilishi, hurmat ko'rsata olishi, his qila olishi, qo'lab-quwatlashi va eng muhimi munosabatlarda samimiy boiishi kerak. Ijtimoiy ish maktabini tashkil etgan Meri Richmond fikriga ko'ra, ijtimoiy xizmatchi javobgarlik va mas'uliyatni his qilib turishi kerak.⁷ Nazariya va amaliyotda ijtimoiy kasb egasining aholining alohida qatlamlari va guruhlari bilan ishlashidagi o'ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi umumiy model ishlab chiqilgan. Ushbu modelga ko'ra, quyidagi xususiyatlar ajratiladi:

1. Mijozning o'zgarishlarga nisbatan ehtiyoji va birlamchi aloqaning o'matilishi. Bunda ijtimoiy xizmatchi yordamga muhtoj kishi o'z muammosini nimada ekanligini anglab yetmaganligi bilan to'qnash keladi. Ijtimoiy xizmatchi mijozning e'tiborini nima sababdan u muammoning mavjudligini inkor etayotganiga qaratib suhbat jarayonida taktik ravishda muammoning aynan borligini ko'rsatib berishi mumkin bo'ladi. Mijoz ayni haqiqat qarshisida qolishi kerak. Shunda ham mijoz o'z muammosini anglab yetmasa, ijtimoiy xizmatchi kelajakda yana shu muammoga qaytish imkoniyatini qoldiradi.

⁷ Social work and social welfare. P. 36.

2. Muammoni tadqiq etish va tushuntirish. Bu jarayon mijoz yuzaga kelgan vaziyatda chindan ijtimoiy xizmatchi unga yordam bera olishini tushungan vaqtdan boshlanadi.

3. Rag'batlantirish. Ijtimoiy xizmatchi mijoz bilan birgalikda lining holatini baholab. ijtimoiy tashxis qo'yadi.

4. Muammoning konseptual asoslash. Bunda ijtimoiy xizmatchi va mijoz maqsadlami aniq belgilab olishlari, unga erishish uslublari va amalga oshiriladigan vazifalarni aniqlab olinadi. Ular birgalikda muammoni hal etishning turli variantlari, zarur o'zgarish va aralashuvlar borasida bir to'xtamga kelib olishlari kerak.

5. Muammoni hal etish strategiyasini tadqiq etish. Bunda ijtimoiy xizmatchi va mijoz o'rtasida muammoni hal etishning hamkorlikdagi strategiyasi ishlab chiqiladi.

Bir mijozga to'g'ri kelgan yechimni boshqasiga shundayligicha qo'lib bo'lmaydi. Oxirgi bosqichda strategiya tanlanadi va amalga oshiriladi. Har qanday ijtimoiy yordam shaxsiy, oilaviy yoki guruhli maslahat berishni talab etadi. Uning maqsadi malakali maslahat berish, vaziyatning yechimini topish uslublarini ko'rsatishdan iborat. XXI asr boshlarida ijtimoiy ish kasbi egalari uchun dunyoning 56 mamlakatlaridan 150000 taga yaqin a'zoga ega boigan Ijtimoiy xizmatchilar milliy assotsiatsiyasi asosiy kasbiy mahorat tashkiloti sifatida yo'l-yo'riq ko'rsatmoqda.⁸

5. Ijtimoiy ish uchun kadrlar tayyorlash (bakalavr, magistr, fan doktorlari bosqichlari) XX asrda iqtisodiy va texnologik jarayonlarni shiddat bilan o'zgarishi insonimunosabatlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Jahon amaliyotida ijtimoiy ish ta'limi bo'yicha uch darajali kadrlar tayyorlash amalga oshirilmoqda. AQShda bakalavriat uchun 450 ta va magistratura uchun 170 ta akkreditatsiya qilingan dasturlar mavjud.³⁵ Ijtimoiy ishning kasbiy amaliyoti uchun boshlangich bosqichda bakalavr (BSW) tayyorlanadi. Bu bosqichda tayyorlanayotgan kadrlar ijtimoiy ishning bakalavriatura uchun akkreditatsiya qilingan dasturlari asosida ta'lim oladilar. Bunda ijtimoiy xizmatchi insoniy xulq-atvor, ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy siyosat, ijtimoiy va iqtisodiy adolat, madaniy xilma-xillik, ijtimoiy ish odobi sohasida tayanch ma'lumotga ega bo'lib, 400 soat atrofida darslarni o'zlashtiradilar va namunaviy joylarda amaliyot o'taydilar. Ular fuqarolik institutlari, mehribonlik va sahovat

⁸ Social work and social welfare. P. 30

uyularida, vasiylik va homiylik kengashlarida, maktab, shifoxona, ruhiy sog'iyni saqlash muassasalarida amaliyot o'tashlari mumkin. Bakalavr darajasidagi ijtimoiy ish amaliy xizmatchilari quyidagilarni bilishi kerak:

1. Ijtimoiy ishning kasbiy amaliyotida yuzaga keladigan holatlar bo'yicha tanqidiy fikrlay olish;

2. Ijtimoiy ishning odobi va tamoyillarini amaliyotda qo'lay olish ko'nikmasiga ega bo'lish;

3. Kishilarning ijtimoiy kelib chiqishidan, dinidan, irqidan, jinsidan, yoshidan, oilasining tuzilishidan qat'iy nazar hurmat bilan teng huquqli asosda munosabat bildirishni o'rganish;

4. Ijtimoiy va iqtisodiy adolat mezonlariga to'g'ri keluvchi ijtimoiy o'zgarishlar va targ'ibot strategiyasi shakllari, mexanizmini tushunib olish;

5. Ijtimoiy ish kasbining tarixi, tuzilishi va masalalarini anglab yetish;

6. Olingan bilim va ko'nikmalarni ijtimoiy ishning turli ko'lamlarida amaliyotda qo'lay olish;

7. Aholining alohida qatlamlari va guruhlarini o'rtasidagi shakllanayotgan munosabatlarda shaxsiy-insoniy omillarni tushunish uchun o'tkazilgan empirik tadqiqot ma'lumotlaridan foydalana olish;

8. Ijtimoiy siyosatni tahlil etish, qayta ishlash va unga ta'sir ko'rsatish;

9. Ijtimoiy ish sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni baholash, ilmiy tadqiqotlarning natijalaridan amaliyotda foydalana olish;

10. Jamiyat a'zolari, hamkasblar va mijozlar o'rtasida tabaqalashgan ko'nikmalarni qo'lash;

11. Ijtimoiy ish amaliyotida mos ravishdagi maslahatlar berish va kuzatuvlar olib borish;

12. Ijtimoiy ish sohasidagi tashkilotlar va xizmat ko'rsatish tizimida zarur tashkiliy o'zgarishlarni amalga oshirish. Ijtimoiy ish sohasidagi magistrlar bakalavr darajasiga nisbatan ko'proq ixtisoslashgan o'quv dasturlari bo'yicha ta'lim oladilar.

O'quv dasturining tuzilishi va mazmuniga qarab magistrlar turli ijtimoiy xizmatlar (masalan, tibbiy-ijtimoiy xizmat, bolalar va oilalar bilan ishlash, pensionerlar bilan ishlash kabi)ni ko'rsatishga ixtisoslashadilar. Ijtimoiy ish uchun kadrlar tayyorlashning uchinchi darajasi ijtimoiy ish fan doktorlarini (DSs yoki PhD) tayyorlash

hisoblanadi. Bunda ular ijtimoiy ishning muayyan sohasi bo'yicha aniq mavzu ustida ilmiy-tadqiqotlar olib boradilar va tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etadilar. Ijtimoiy ish bilan bog'liq bo'lgan kasblar Ijtimoiy xizmatchilar yordamga muhtoj aholining hojatini chiqarishda yolg'iz emaslar. Ijtimoiy ish turli xil gumanitar, tabiiy kasblar bilan bogiiq bo'ladi. Ular qatoriga psixiatrlar, psixologlar, sotsiologlar, maktab yetakchilari, amaliyot shifokorlari va hamshiralar, ishga joylashtirish bo'yicha maslahatchilar, advokatyuristlarni kiritish mumkin.⁹ Psixiatriya tibbiyotning ruhiy va aqliy buzilishlarga ixtisoslashgan sohasi hisoblanadi. Psixiatr shifokorlar ruhiy va aqliy kasalliklarga uchragan bemorlarni davolaydi. Psixologlar esa ko'pchilik hollarda ijtimoiy xizmatchilar bilan birgalikda faoliyat olib boradi. Psixiatrlardan farqli o'laroq psixologlar shifokor ma'lumotiga ega bo'lmaydi. Sotsiologlar jamiyat hayotini o'rganishda qatnashib, aholining turli guruhlari o'rtasida shakllanadigan munosabatlarni tadqiq etadilar. Maktabdagi yetakchilar ijtimoiy xizmatchilarning asosiy hamkorlari hisoblanadi. Ular maktab yoshidagi bolalar va ularning oilalariga taalluqli bo'lgan holatlar bilan yaxshi tanish bo'lib, ijtimoiy xizmatchilarga muammolarni aniqlash va ularni hal etishda samarali ko'mak bera oladilar. Amaliyot hamshiralari jumladan, tibbiy muassasalarda ruhiy holatlar bo'yicha faoliyat olib boruvchi ijtimoiy xizmatchilarga ko'p hollarda hamkor bo'ladilar. Narkotik moddalarga va spirtli ichimliklarga ruju qo'ygan ijtimoiy ish mijozlari bilan ishlashda hamshiralar xizmatiga tayaniladi. Jinoiy va fuqarolik holatlari ro'yi berganda ijtimoiy xizmatchilar yuristlar va advokatlar bilan birgalikda ishlaydi. Advokatlar fuqarolarning qonun bilan kafolatlangan huquqlarini himoya qilishga qaratilgan fuqarolik va jinoiy ishlari bilan shug'ullanadilar. Ijtimoiy xizmatchilar turli xil shifokorlar, dietologlar, sudlar, pedagoglar va boshqa kasb egalari bilan uzviy aloqada bo'ladilar.

⁹ Social work and social welfare. P. 42

2-MAVZU. IJTIMOIIY SOHADAGI ILMIIY TADQIQOTLAR MANTIG'I.

1. Ilmiy metodologiya.
2. Tadqiqotning predmeti va obykti.
3. Tadqiqot dasturi va uning asosiy komponentlari.
4. Tadqiqot materiallarini ro`yxatdan o'tkazish.

Ilmiy tadqiqot - yangi bilimlarni ishlab chiqish jarayoni, bilish faoliyati turlaridan biri. Unga ob'yektivlik, ishonchlilik, aniqlik xos. Ilmiy tadqiqot hamma shartlarga amal qilib takrorlanganda hamisha birdek natija berishi, bahs etilayotgan masalani isbotlashi lozim. Ilmiy tadqiqot bir-biri bilan bog'langan ikki qism — tajriba va nazariyadan iborat. Ilmiy tadqiqotning asosiy komponentlari: mavzuni belgilash, mavjud axborotni, tadqiqot sohasidagi shart-sharoit va metodlarni, ilmiy farazlarni oldindan tahlil etish, tajriba o'tkazish, olingan natijalarni tahlil etish va umumlashtirish, kelib chiqqan farazlarni olingan dalillar asosida tekshirish, yangi fakt va qonunlarni ifodalab berish, ilmiy bashorat yuritish. Ilmiy tadqiqotlarni fundamental va amaliy, miqdoriy va sifatiy, noyob va kompleks tadqiqotlarga aj-ratish keng tarqalgan.

Sosial tasniflarning birlamchi o'lchovi. Shkala-o'lchov etaloni. O'lchash etalonlarini izlash. Birlamchi o'lchov prosedurasining tekshirishda ishonchlilik usullari. Shkalalarning umumiy tasnifi. Oddiy nominal shkala. Qisman tartiblangan shkala. Tartiblangan shkala. teng intervalli metrik shkala. Proporsional baholangan shkala va boshqa shkalalar.

Yuqoridagi ta'kidlanadiki, bir necha indekatorlarni ishlatish, o'zgaruvchanlikni valentligi va ishonchliligini oshiradi. Ammo yangi muammo paydo bo'ladi. Olingan indekator belgilarni har bir tasodifni barchasini belgisi bilan xususiyati bilan aniqlab berish mumkinmi? Boshqacha aytganda har bir katakni belgilab beruvchi indekatorni bizni qiziqtiradigan o'zgaruvchanlikni o'lchashni tartibga solish. Bunday tartibga solish shkala deyiladi. Ya'ni o'zgaruvchan belgilarni o'lchamli kuzatilayotgan belgidagi shkalalar belgisiga o'tish shkalasi modeli deyiladi. Indikatorlar to'plami, mos baholash shkalasi bir necha o'zgaruvchanlikni aniqlashi mumkin va tasodif geometrlarni tartibga soladi.

Ilmiy bilimlar tizimi quyidagi belgilarga ega bo'lishi kerak: hammabopligi, ilmiy dalillarning haqiqiyliги (tekshirilganligi), voqeliklarni amalga oshira olinishligi, bilimlar tizimini turg'unligi (barhayotlilikgi). Ilmiy bilimlar tizimi quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

a) bilim tarmoqlari bo'yicha: tabiiy fanlar, texnik fanlar, jamiyat fanlari;

b) ilmiy fanlar bo'yicha: matematika, fizika, kimyo, astronomiya, energetika va h.k.;

d) ilmiy faoliyat natijasi: nashr etish (kitob, maqola) mualliflik guvohnomasi, patent, konstruktorlik ishlama va h.k. Ilmiy faoliyat natijasi quyidagi asosiy belgilari bilan ifodalanuvchi yangi ilmiy bilimlarni olishga, o'zlashtirishga qayta ishlashga va sistemaga tushirishga yo'naltirilgan ijodiy faoliyat (ilmiy ish yoki ilmiy mehnat): – yangiligi va haqiqiyliги, ehtimollik xarakteri va tavakkalligi (risk), ilmiy natijalarni ishonchliligini va isbotlanishlilikini.

Ilmiy faoliyat quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

a) maqsadi bo'yicha: nazariyani rivojlantirish, yangi texnika va texnologiya yaratish, mavjud texnika va texnologiyalarni takomillashtirish;

b) ilmiy ish turlari bo'yicha: fundamental, amaliy tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar;

d) ilmiy tadqiqot ishi ko'lami bo'yicha: fandagi biror yo'nalish, ilmiy muammo, ilmiy mavzu;

e) tadqiqot uslubi bo'yicha: nazorat, eksperimental va aralash tadqiqotlar;

Fundamental tadqiqotlar prinsipial yangi bilimlarni (yaratish) barpo etish va oldinda mavjud bilimlar sistemasini rivojlantirishga qaratiladi va undan maqsad tabiatning yangi qonunlarini yaratish (kashf etish) voqeliklar orasidagi bog'liqliklarni ochib berish va yangi nazoratlar yaratishdir. (Masalan, elektromagnit maydon nazariyasi agroinjeneriyada resurslar tejamkorligini ilmiy – metodologiyasini yaratish, energiyani muhitda harakatlanishi qonunini va h.k.lar).

Amaliy tadqiqotlar texnika sohasida yangi ishlab chiqarish vositalarini, istemol mahsulotlarini va h.k.larni yaratish yoki mavjudlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, uni maqsadi fundamental tadqiqotlarda to'plangan ilmiy omillarni amaliy tadqiqotlar orqali o'z o'rniga qo'yishdir. (Masalan, urug'lik mahsulotlarni saralash elektrotexnologiyasi va texikasini yaratish,

energiya tejankor meva quritish texnikasini yaratish, asinxron motorlarni quvvat koeffitsiyentini oshirish teznik vositasini ishlab chiqish va h.k.lar).

Ishlanmalar yoki loyiha-konstruktorlik ishlari (LKI) amaliy tadqiqotlar natijalarini (masalan texnika sohasida) texnik yechimlarni (mashina, qurilma, material, mahsulot) ishlab chiqarish texnologiyalarini tajriba nusxalarini yaratish va sinab ko'rish, yangiliklarni takomillashtirishda foydalanishga qaratilgan ilmiy tadqiqotning yakuniy qismidir. (Masalan, elektr maydoni yordamida urug'lik donlarni saralash texnologiyasini amalga oshiruvchi texnik qurilmani yaratish, dielektrik don quritish usulni amalga oshirish texnik qurilmasini ishlab chiqish, ichimlik suvga impulsli ishlov berish elektr qurilmani tajriba nusxasini ishlab chiqish va h.k.). Yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlar klassifikatsiyasi va ularni chegaralanishi ko'pchilik hollarda shartli bo'lsada, ularni fanning muayyan bir sohasiga tegishlilik birlashtirib turadi. Loyihalash va o'zlashtirish bosqichlari bir vaqtning o'zida fan va texnika sohalariga tegishli hisoblanadi. Shuningdek, fundamental tadqiqotlar va ishlab chiqarish oralig'ida o'zaro bog'langan bosqichlar: amaliy tadqiqotlar – ishlanma – loyiha joylashgan. Ilmiy tadqiqotlar strukturasi. Ilmiy izlanishlar (tadqiqotlar) – obyektiv borliqni, qonuniyatlar va real dunyo voqeliklari orasida bog'liqlikni anglab yetish – bilish jarayonidir.

Shkalalar konstruksiyasi ma'lumotlar matrisasi sifatida uni ma'lum darajada chegaralydi. Aytaylik matrisamizni uch qatori daromad o'zgarishlarini bildiradi. Shug'ullanish ma'lumot. Biz bu orqali respondentlarni iqtisodiy statusini aniqlaymiz, ya'ni pastdan yuqoriga qarab. Agar biz uchta qator o'rniga respondentni holatini bildiruvchi bitta qator kiritsak, matrisa kichrayadi. Faqat uchtani bittaga birlashtirishni bilish kerak.

Aytaylik matrisapmizni ma'lumotlari qandaydir yo'l bilan olingan (test, ekspert so'rovi va h.k.) hayot zavqi, harakatchanlik va mustaqillik, ularni bittaga MENga keltirish mumkin.

O'zgaruvchan indikator	Subyekt (tasodif)			
	L.m.	F.j.	K.r	-
Hayot quvonchi	2	0	2	-
Harakatchanlik	2	2	2	-
Mustaqillik	0	2	2	-

Men kuchliman.

Eng oddiy yo'l har bir kishi uchun har bir indikatorni surov qilish. Yig'ilgan ball har bir kishini MENligini ko'rsatadi (bizda 0 dan 6 balgacha). Yig'ishni yana bir ustun tomoni individual belgini tarqalishini kengayishi. Birinchi indikator bo'yicha 2 ball. Yig'ilgan ball tartibga solish uchun eng qo'lay yo'l. Lekin sosiologlar yig'ilgan ballni indekstar deyiladi. Katta shkaladan farq qilish uchun indeks samarali ravishda ma'lumotni aniq ko'rsatadi. Aniq aytsak indeks respondentlarni javoblarini tuzilishini ko'rsatmaydi. L.m. va f.j. subyektlar bir xil ball olishi.

Shubhasiz indekslar ulchash modellari qandaydir latent ya'ni o'lchab bo'lmaydigan o'zgaruvchanlik bir hil ko'rsatkichlari yig'indilari, balki ulchanishi mumkin. Mustaqillik lotent o'zgaruvchanlikka ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodchilar chakana bahoni indekslarini qancha turishi bilan baholaydi. Shu sababli turli tovarlar bir hil ahamiyatga ega bo'lmasada turli koeffisientlar bilan belgilanadi. Masalan, non, tansiq taomlar. Bu holda empirik ma'lumot subyektlar orasidgi farqni belgilash uchun ishlatiladi.

Yig'ilgan ballar va asosiy modellar shkalalari laykerit shkalasi deyiladi. U tuzish uchun baholash shkalalarini rozili yoki noroziligi to'g'ri keluvchi ko'rsatmani berish uchun xizmat qiladi.

Javoblar kategoriyasi roziman yoki rozi emasman 2 dan 7 gacha o'zgaradi. Respondent har bir tanlagan javobiga ball oladi. O'lchanayotgan ko'rsatmaga mos keluvchi bo'yicha javoblarga ball beriladi. Ya'ni javoblar bir ulchamli tartibga keltirilgan. Har bir olingan ball yig'iladi. Yig'ilgan ball individni xususiyatini ko'rsatadi (Masalan, konservator, o'rtacha konservator, o'rtacha liyerar). Bu shkalalash modelini aniqlash, isbotlash yoki habari borligini bildirishi uchun ham ishlatilishi mumkin. Ro'yxatga standart bo'yicha kiritiladi. Oxirgi ro'yxatga kim ko'p ball olsa, shu kiritiladi. Kelishilgan va valentlik bo'yicha. Misol yoshlarni badiiy estetik didini o'lchash uchun test.

1. San'at asarlarini o'qish shart emas (noto'g'ri).
2. She'rni sevmayman (noto'g'ri)
3. klassik musiqani yig'aman (to'g'ri)
4. ...

Bu shkala bir xildagi ulchov darajasini beradi. E.Bogardusni sosial oraliq shkalasi sosiologiyada ishlatuvchi eski modul tadqiqotchi yig'ilgan javoblarni ishlab chiqadi. Masalan, 1) Siz ruslar bilan bir shaharda yashashga rozimisiz? 2) Qo'shni bo'lib yashashga rozimisiz?

3. Bir joyda ishlashga rozimisiz? 4. Qizingizni ularga turmushga chiqishiga rozimisiz?

Har bir javob pastdan yuqoriga boradi.

GUTMAN SHKALASI

Gutman shkalasi asosida kulimitiv g'oya yotadi. Ba'zi bir fikr punktlar shkalalashtirilgan o'zgaruvchan belgilarni bir detalli kontinidlida ko'proq «yuklamaga» ega, boshqalari-kamroq «Gutman shaklida» qilgan shkalalashtirish modeli ideal holatda respondent ko'proq yuklamali punktga rozi bo'lgach kamrog'iga ham rozi bo'ladi. Shunday qilib respondentni maksimal shkalali balki bilishi uni javoblarini mazmunini to'liq shakllashtiradi. Shkalalashtirilgan o'zgaruvchan belgi albatta ko'rsatma emas, u xatti-harakatni ham ko'rsatishi mumkin. Masalan, nevrozni belgilarini tasvirlab beradi. (uyqusizlik, ko'ngil aynish qo'rquv va h.)

Gutman tanlab qilgan jarayonda odatda finotomik so'rovlarni yig'indisi ya'ni faqat 2 ta javob ha, yo'q, roziman, rozi emasman ishlatiladi. Savollar yoki tasdiqlarni yig'indisi Gutman shkalasini tashkil qilib, beshta muhim xususiyatga ega. Ijobiy javoblarni bo'lish mumkinligi shkalalashtirilgan (latent) mazmun bilan oshadi. Shunga ko'ra katta shkala balliga ega bo'lgan subyektlar ya'ni latent o'zgarishlarning ahamiyati katta bo'lsa har bir savolga ijobiy javob berish imkoniyati ko'payadi. Buni quyidagi misolda ko'rish mumkin.

1. Bo'yingiz 1,50 m.dan ziyodmi.
2. Bo'yingiz 1,60 m.dan ortiqmi.
3. Bo'yingiz 1,70m.dan ortiqmi.

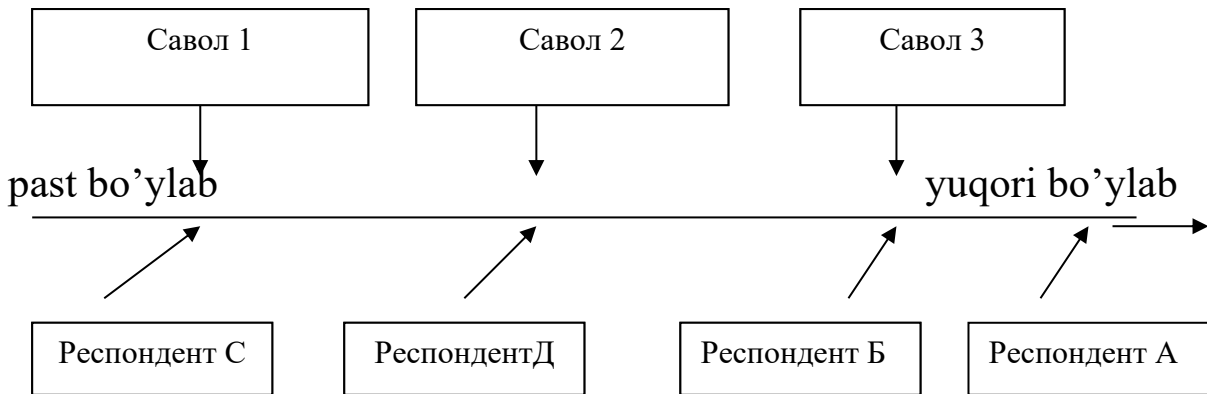
Bu so'rovlar gutman shkalasini yaqqolroq ifodalaydi. Agar 1,70 da oshiq bo'lsa 1 va 2 yoshga oson javob beradi.

4 ta gipotetik respondentni bo'yi bo'yicha savollarga javobi

Savol №	1	2	3
respondent			
A	+	+	+
B	+	+	+
V	+	-	-
G	-	-	-

Agar respondentlar va savollarni latent o'zgaruvchanlik bo'yicha bitta shkalaga joylashtirgan respondent shkaladagi holatiga ko'ra javob beradi. 3 ga javob bergani 2 lasiga ham javob beradi. Ijobiy javoblar shunda ko'p bo'ladiki, agar o'zgaruvchanlik shkalasi yuqori bo'lsa.

Gutman shkalasi yaxshi ishlashi uchun 1) Ijobiy javoblar imkoniyati savollar mazmuniga ko'ra yuqori bo'ladi. Gutman shkalasini keyingi tuzish jarayoni ma'lumotlarni Gutman shkalasiga mos kelishini aniqlashdir.

4 ta respondent bo'yi uchun. Gutman shkalasi. Aytaylik qandaydir sosiolog o'zgaruvchan yaxshi holatni o'lchamoqchi, uni jamiyat normalariga moslashtirmoqchi.

Savollar quyidagicha:

1. Siz xonaga kirishdan oldin taqillatasizmi? (to'g'ri, noto'g'ri)
2. Muhokamada siz fikringizni so'rasa aytasizmi (to'g'ri, noto'g'ri)
3. Agar sizni haqqoniy tanbehingiz sizga boshqalarni boshqacha chegaralanganday tuyulsa jim turasizmi (to'g'ri, noto'g'ri)

Aytish mumkinki tadqiqotchi tuzgan savollardan ba'zilar ijtimoiy birovchalik yoki konforizmga oid kelishi mumkin. Ammo biz bilamizki ideal indikatorlar bo'lmaydi. Idealga yaqinlashuvchi indikatlarni bo'lishi mumkin.

Sosiologga javoblarni imperik taqsimlashni nazariy xulosalarga yaqin keladi. 3 ta savolga 4 ta to'g'ri javoblar bo'lishi mumkin. Ularni javoblarini shkala turi deb belgilaymiz.

- 1+++
- 2++-
- 3+--
- 4---

Jadvalga ko'ra tartibga keltirish haqiqatga to'g'ri keldi: eng yengil 1 savol eng keng tarqalgan ammo eng og'ir savolga ijobiy javob 30 ta javob berishni iste'molchilar ko'proq.

Agar biz foydalangan savollarni boshlang'ich tartibi ijobiy javoblar tartibiga to'g'ri kelmasa bu o'ziga yig'ilgan punktlarni noshkalaligini bildirmas edi. Oldingi holda tablisa qancha qo'yish ijobiy javob berilgan eng tarqalgan javob oldinga chiqardi.

Buni biz shkalogramma ma'rifati yoki shkalogramma deymiz.

Bizdagi misolda muammo Gutman shkalasidagi ko'pgina holatlardagi kabi noshkala turlarni birligidir, ya'ni mantiqqa to'g'ri kelmaydigan javoblar noshkala holatga birinchi 2 ta savolga manfiy javob (- - +) uchinchisiga ijobiy bo'lishi mumkin. Respondent taqillatmasdan eshikni ochishini ochiq aytmaydi, uni tasodifiy xato deb biladi, boshqa narsa ta'sirida uchinchi savolga javob berishda u yaxshi xulq haqida o'ylamaydi, o'z fikrini ochiq aytishni o'ziga foyda deydi. Biz noshkala turini xato deb hisoblaymiz va idealdan qancha uzoqlashganini aniqlaymiz.

Noshkala turidagi javoblar taqsimlash uchun shkala

Shunisi haqiqatga to'g'ri keladiki noshkala tur - - +, shkala turiga mansub - - - bitta xatosi bor. Ikkinchi noshkala javoblar qatori - + +ni shkala turi + + +dan chetga chiqish deb qarash mumkin. Bitta xato bilan. Ularni takomillashgan shkaladan chetga og'ishini aniqlashni turli usullari bor. Biz bunda shkalani ishlab chiqish nomeri senti Ryer deb quyidagicha formula bilan hisoblaymiz (Ryer-inglizcha reproducibilig

$Ryer = 1$ xatolar soni

javoblarni umumiy soni

Misolimizda biz shkalani ideal modeliga asoslanib (43 respondentga 3 tadan savolni oldindan aytishimiz mumkin).

Hammasi bo'lib biz alohida javoblar uchun 429 soni oldindan aytamiz. Ulardan 8 ta javob xato chiqadi. (Har bir xato 1 ball) oldindan bilish shunda 0,98 (yoki 98%)

Amalda 0,98 (90%) dan oshsa uni qabul qilish mumkin. 100% oldindan aytishga eng takomillashgan Gutman shkalasi yaraydi.

Savollarni qator qo'yamiz (aytaylik 1,2 vaz) shuncha eng yengil savol 1 ball oladi. Respondentlar ularni shkala turiga muvofiq individual bal oladi. (ijobiy javoblar soni yoki to'plagan ball).

Gutman shkalasi faqat belgilangan holatga to'g'ri keladi, agar boshqasiga ko'chirsak yangi ma'lumotlar kerak.

Biz sosiologiyada indeks va shkala tuzishni sodda usullarini ko'rdik. Biz tahlil qilgan misollar sosiologik o'lchovni (ya'ni

ishonchlilik va valentlik) sifatini oshirishini isbotlaydi. O'lchov modellarini tahlili nazariy bilimlarni tushuntirishga kerak.

TERTOUN SHKALASI

L.Terstounning teng ehtimolli shkalasi odatdagidan yuqoriroq darajada ega bo'lishga erishadi. U juda ko'p interval shkalalashtirishdan iborat. Ehtimolli teng shkalalarni 1929 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, cherkovni ijtimoiy institut sifatida o'rganishga mo'ljallangandi. Tertoun shkalasi fikrlarni ham individlarni ham bir o'lchamli kontendent ko'rsatmasiga joylashtirishga imkon beradiki, kontinentni o'qlariga ijobiy va salbiy fikrlar to'g'ri keladi. Fikr yoki individni shkala ballari yondashish yoki yondashmaslikni aks ettiradi.

Birinchi bosqichda tadqiqotchi fikrlarni keng ro'yxatini tuzadiki, ular uni qiziqtirgan ko'rsatmani ifoda qilsin. Terstoun shu yo'l bilan kasbdoshlari fikrini, talablari, cherkovga doir bosilgan ma'lumotlarni yo'qalaydi. Bu holda intervyu ochiq savollardan foydalanish maqul (siz qanday fikrdasiz?) to'plangan fikrlar dastlabki tanlovdan o'tdi. Tadqiqotchi o'zlariga to'g'ri kelmagan fikrlarni tashlaydi (masalan, noaniq fikr, ju uzun, maxsus terminlar juda ko'p va h.k.). Dastlabki tanlov uchun terstoun shkalasida maxsus kriteriyalar ishlatiladi.

1. O'lchashga oid fikrlar chiqarib tashlanadi. Masalan o'rta asrlarda cherkov muhim rol o'ynagan.

2. Faktlar tasvirlanmagan fikrlar va munosabatlar emas. Doimo fikrni faktdan ajratish mumkin emas. Terstoun bo'yicha haqiqatni aniqlovchi har qanday fikr faktdir.

3. Barcha doim hyech kim, hyech qachon kabi so'zlar bor fikr olib tashlanadi. Chunki uni turlicha tushunish mumkin. Natijada, dastlabki ro'yxatda 350-400 tadan 100-120 qoldiriladi.

Keyingi prosedura sudyalik jarayoni bo'lib u har bir fikrni shkala ahamiyatini aniqlaydi va ular ichida yakuniy tanlov o'tkaziladi. Tertoun gipotetik koniniumni cherkovga yaxshi yomon munosabatlarga bo'lib ikki kategoriyaga ajratishni taklif qiladiki, ular subyektiv teng intervallarga bo'linishi kerak. Intervallarni tengligi gradisiyasi terstoun shkalasini tuzishda muhimdir va sudyalarga uchun instruksiyalar uchun muhimdir. Har bir ro'yxat alohida katochkalarga bosiladi va sudyalarga tarqatiladi (bunda 300 ta jiddiy qatnashgan). Sudyalarni vazifasi barcha 100-120 fikrni 2 rubrika bo'yicha obyektga yaxshi va yomon munosabatlari bo'yicha taqsimlashdir. Sudyalarga fikr bildirmaydi, faqat ajratadi.

Shkala belgilari (ball) har bir fikrdan sudyalari bahosiga qarab belgilanadi. Shu sababli keyingi bosqich ekspertlar foizini hisoblash bo'ladi. Keyin sudyalarni foiz summasi bo'ladi. Tertoun foydalanmagan grafasiyaga son belgisini qo'yadi 1 dan 2 gacha.

Kulilyativ yig'ilgan foizlarni taqsimlash medianani va va kvartalararo kenglikni hisoblashga imkon beradi. Mediana, yoki 50 prosentli takrorlanuvchi yig'indini taqsimlashni ya'ni A – K sudyalari yarmi ko'p berdi, yarmi kam baho berdi. Mediana belgilarni teng bo'ladi va medianani quyidagi forma hisoblaydi.

M.d. mediana intervalini haqiqiy pastki chegarasi

X 50 medianani intervalini eng past chegara foizi

Interval kengligi

Medianaga to'g'ri keluvchi foiz kengligi 1 ga teng (go'yoki teng intervallar).

Bizdagi misolda F va D mediana joylashgan.

Medianani eng past chegarasi 6,5 ga teng bo'ladi, shundan

$$MD_n = 6,5 + 1 * 50 - 42 / 34 = 6,7$$

Medianani belgisi shkala balli (baho) uchun olinadi va bizda 6,7 ga teng bo'ladi. Aniqki, sudyalarni bahosini olgan fikrlarni hammasi ham shkala uchun yaramaydi. Ba'zi bir fikrlar o'zini turli tumanligi bilan ajralib turadi. Tertoun sudyalari bahosini kvartalararo tenglikka bo'ldi. Kvartalararo kenglik – birinchi va uchinchi kvartalar taqsimlanishi orasidagi masofa. Birinchi kvartal (Q_1) aniq o'qqa to'g'ri keladi.

TANLOVNI EHTIMOLLI O'LCHASH

Tanlovda ehtimol ulcham doimo tortishuvlarga sabab bo'lgan va shunday qolmoqda. Biz tanlashda ehtimol ulchamni zamonaviy asosda qo'yishiga to'xtalib o'tamiz.

Ehtimol tanlovga qator faktorlar ta'sir ko'rsatadiki, biz ular ichida muhim hisoblangan ikkitasiga to'xtab o'tamiz.

1. so'rov yoki ko'zaturv natijasida olinadigan ma'lumotni qiymati va yangiligi

2. oldindan ma'lum bo'lgan o'lchovni hajmiga muvofiq so'rovni o'tkazishga sarflangan xarajatlar (vaqtinchalik xarajatlarni ham hisobga olgan holda).

Ba'zi bir tadqiqotchilar tanlovni hajmi faqatgina statistik yo'l bilan aniqlanishi mumkin deydi. Shu holda o'tkazilayotgan tadqiqotni baholashda buo'lishi mumkin bo'lgan hatolarni ham xajmi hisobga olinadi. Tanlovdagi hajmida bo'ladigan ehtimollik xatolari va xatoni

keltirib chiqaruvchi ishontiradigan interval o'lchamini bog'lovchi statistik formulalar bor. Ko'pchilik hollarda amaliyotdan kelib chiqqan holda qo'llash mumkinki, tanlash o'lchovi oldingi tadqiqotlarga o'xshash bo'ladi. Bundan tashqari o'ng qo'l qoidasiga aniq bo'lgan qoidaga tayanadi.

Tanlash o'lchovini oshish: Zarur bo'lgan holatda alohida guruhlarni ma'dumotlarini bosib chiqarish, bu holda tanlangan ulchamlar miqdori yig'iladi va tanlab umuman guruhlar soniga muvofiq o'sib boradi.

Tanlash o'lchovi kamayishi: tashkilotlarni o'rganishda umumiy yig'indi katta bo'lmasa ulardan olinadigan umumiy so'rovlarni tipik o'lchami 1000-2500 gacha respondentlar asosida o'zgaradi.

Tayanch so'zlar va iboralar. Modellashtirish, formalizatsiyalash, abstrakt fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, deduksiya, sintez, analiz, kuzatish – bilish usuli, davlat sinovi, tajribaviy namuna, ishchi loyihalash, texnikaviy loyiha, eksperimental tadqiqot, prodokazat, gipoteza, ilmiy izlanish, bilish, elektrotexnologiya, parashut nazariyasi, ilmiy faoliyat, ilmiy fanlar, tadqiqot, strategiya.

Muhokama uchun savollar:

1. Ilmiy tadqiqot deganda nimani tushunasiz?
2. Fundamental tadqiqotlar darturlari nechta?
3. Ilmiy tadqiqot turlarini ayting?
4. Amaliy tadqiqot nechta bosqichdan iborat?
5. Ilmiy muammo deb nimaga aytiladi?
6. Modellashtirish nechta turga bo'linadi?

3-MAVZU. IJTIMOYIY ISHDA SOTSIOLOGIK TADQIQOT MUAMMOSI VA STRATEGIK REJASINI ASOSLASH.

1. Sotsial jarayonlar dinamikasini o'rganish va sotsial qarama-qarshiliklarni yechish zaruriyati.
2. Sotsial muammo turlari va muammoli vaziyat belgilari.
3. Tadqiqot dasturida muammoni asoslashning xususiyatlari.
4. Tadqiqot maqsadi va vazifalarini belgilashda tadqiqot muammosini asoslashning ahamiyati.
5. “Tadqiqotning strategik rejasi” tushunchasi. Tadqiqot strategik rejasining tarkibiy elementlari va turlari.

Sotsial jarayonlar dinamikasini o'rganish va sotsial qarama-qarshiliklarni yechish zaruriyati - amaliy sotsiologik tadqiqot rivojining asosi sifatida.

«Sotsial dinamika» tushunchasini ham sotsiologiya fani nomini kashf qilgan fransuz mutaffakiri Ogyust Kont ishlab chiqqan. To'g'ri, hamma sotsiologiya tizimlarda «sotsial dinamika» atamasini bevosita qo'llaniladi deb aytish qiyin. Shunday bo'lsada, Kont ta'riflagan bu sotsiologik yondashuv turli xil ijtimoiy tadqiqotlarda nazariy yo'llanma sifatida ishtirok etmoqda. Jumladan, rus-amerika sotsiologi P.Sorokin o'z sotsiologik tizimidagi sotsial genetika yoki genetik sotsiologiya O. Kontning sotsial dinamikasiga mos kelishini qayd qilgan edi.

Sotsial dinamika nima?

O.Kont sotsiologiyasida sotsial dinamika jamiyat hodisalarini o'rganishdagi muayyan yovdashuvni bildiradi. Aslida, dinamika mexanikaning jismlar harakatini va harakat bilan uni yuzaga keltiruvchi kuch o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganadigan bo'limidir. Umumiy ma'noda dinamika harakat holatini, narsa-hodisalarning o'sish, o'zgarish, rivojlanish jarayonini anglatadi. Sotsiologiyani fiziologiyaning bevosita davomi yoki «sotsial fizika» deb hisoblagan Kont ijtimoiy voqelikni tabiiy qonunlarini topishga harakat qilgan edi. Ana shu vazifani amalga oshirish uchun ijtimoiy voqelik ikki yonalishda — sotsial statika yo'nalishida va sotsial dinamika yo'nalishida ko'rilishi lozim. Sotsial statika ijtimoiy elementlarning o'zaro muvozanatini, mavjudlik qonunlarini o'rganadi. Ijtimoiy elementlarining o'zaro uyg'unligini, ularning o'zaro muvozanatlashgan

tarzda mavjudligini jamiyatni yaxlit butunlik deb qarashga imkon beradi. Shuning uchun ham jamiyat alohida o'ziga xos tizim bo'lib, bunda eng muhimi elementlarning o'zaro aloqasidir. Sotsial statika har qanday jamiyat barqarorlik, muvozanat holatini, asosiy tartibotni o'rgansa, sotsial dinamika jamiyatdagi o'zgarish, rivojlanishning izchilligi, birin-ketinligini ochib beradi. Shunday qilib, sotsial dinamika jamiyatning o'zgarish va rivojlanish holatlarini, ijtimoiy o'zgarishlarning ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillarini ifodalovchi sotsiologik kategoriya deb qaralishi mumkin. Jamiyatni tashkil etuvchi sotsial guruhlar, individlar, tabaqalar, qatlamlarning harakatlarini sotsial dinamikaning sotsial mobillik (lotincha mobilis-harakatchan, o'zgaruvchan) va sotsial o'zgarishlar deb ataladigan ko'rinishlarni ifodalaydi. Sotsial mobillik tushunchasini sotsiologik tadqiqotlar doirasiga P.Sorokin kiritgan edi. Sotsial mobillik kishilarning muayyan ijtimoiy guruh va tabaqalardan boshqalariga o'tishlarini (sotsial o'zgarishlar), shuningdek, ayni bir sotsial tabaqa doirasida mashg'ulotlarning almashtirishini anglatadi. Sotsial mobillik tushunchasi guruhlar va bir butun jamiyatlar «ochiqligi» yoki «yopiqligi»ni tavsiflash uchun ishlatiladi. Intergeneratsion (avlodlar orasidagi) va integeneratsion (avlod ichidagi) sotsial mobillik ajratiladi. Sotsial holatning otadan o'g'liga (kamdan-kam hollarda onadan qiziga) o'tishi generatsion sotsial mobillikka, sotsial ko'tarilish yoki sotsial pasayish bilan bog'liq, individual belgilar esa intrageneratsion sotsial mobillikka misol bo'ladi. O'zgarishlar yo'nalishiga qarab vertikal (ko'tarilish va pasayish) va gorizontaal sotsial mobillik farqlanadi. Sotsial mobillikning empirik ko'rsatkichi bo'lib o'zgaruvchanlik-mobillik barqarorlik-stabillik indeksi xizmat qiladi. Bu indeks tekshiralayotgan guruhdagi mobil va stabil shaxslar nisbatidan olinadi. Bundan tashqari, mobil (o'zgaruvchan) shaxslarning jinsi, ma'lumot darajasi, «aqli rasolik koeffitsienti», millati, irqi, turar joyi, sog'salomatligiga qarab ham sotsial mobil shaxslarning miqdoriy ko'rsatkichlari o'rtasidagi korelyatsiya (mos keluvchi) koeffitsientlar hisoblanishi mumkin. Sotsial mobillikni o'lchashda turli xil imkoniyatlarning mavjudligi miqdoriy analiz qo'llanishidan kelib chiqadi. Sotsial mobillik darajasini aniqlash yordamida u yoki bu jamiyatni «an'anaviy», «zamonaviy», «industrial», «postindustrial» va hokozolarga bo'lish mumkin.

Sotsial differentsiatsiya va sotsial integratsiyani sotsial mobillik va o'zgartirishlar oqibati deb qarash mumkin. Sotsial differentsiatsiya tushunchasi birinchi bo'lib G.Spenser tomonidan qo'llanilgan. Uning fikricha, ijtimoiy evolyutsiya bir vaqtning o'zida differentsiatsiya (bir xillikdan ko'p xillikka o'tish: mehnat taqsimoti, maxsus sotsial institutlar paydo bo'lishi) va integratsiya (organlarning bir-birlariga tobora muvofiqlashib borishi, oddiydan murakkabga o'tishi, umumiy aloqadorlik takomillashuvi), ijtimoiy tartibot mukammalashuvidan iboratdir. E. Dyurkgeym sotsiologik tizimida ham jamiyatdagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlariga e'tibor bergan. U differentsiatsiyani aholi zichligining oshishi va shaxslararo va guruhlararo muloqatlar sur'atiga bog'lab tushuntirgan. Odatda differentsiatsiya tushunchasi «tafovut» so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi. Bu holda u rollar, statuslar (maqomlar), institut va tashkilotlarni turli mezonlar yordamida klassifikatsiya qilishga yordam beradi. Strukturaviy funksionalizm va sistemali yondashuv tarafdorlari (Parsons, Ettsoni va b.) sotsial differentsiatsiya bilan sotsial sistemani o'z-o'zini saqlashning sharti deb qaraydilar. Bunda sotsial differentsiatsiyaning yaxlit jamiyat, uning ostki tizimlari, guruhlari darajasida ko'rinishlari qat'iy farqlanadi. Ularning fikricha, quyidagi hayotiy muhim vazifalar - muhitga moslashish, maqsadlarini qo'ya bilish, ichki ixtiloflarni bartaraf etish (integratsiya) va hakovolar bajarilgandagina muayyan tizim mavjud bo'la olishi mumkin. Bu vazifalar esa faqat ozmi-ko'pmi maxsuslashgan institutlar tomonidagina bajarilishi mumkin. Demak, bunga muvofiq sotsial tizimlar ozmi-kopmi differentsiatsiyalashgan (tabaqalashgan) bo'ladi. Sotsial differentsiatsiya osishi bilan faoliyatlar kop maxsuslashib boradi, shaxsiy va oilaviy aloqalar oz ornini borgan sari odamlar o'rtasidagi shaxssiy narsaviy munosabatlarga boshatib beradi. Bu munosabatlar ko'proq ramziy vositalar bilan boshqariladi (masalan, iqtisodiy munosabatlar uchun bunday vositachi-pul). Sotsial integratsiya (lot. integratio — to'ldirilish, tiklanish; integer yaxlit, butun) sotsial differentsiatsiya nisbatdosh tushunchadir. Hozirgi zamon sotsiologiyasi tizimlar nazariyasidagi integratsiya tushunchasidan foydalaniladi. Unga ko'ra, integratsiyada alohida differentsiatsiyalashgan qismlarning bir butun qilib turuvchi aloqa va shu holatda olib keluvchi jarayon tushuniladi. Integratsiya turli xil sotsial sub'ektlar—individlar, tashkilotlar, davlatlar va hakovolar o'rtasida ihtilofsiz munosabatlar

bolishini ko'zda tutadi. Sotsial tizimlar integratsiyasining darajasi va mexanizm to'g'risidagi qarashlar tarihan o'zgarib kelgan.

Hozirgi jamiyatda integratsiya muammolari bir qator mexanizmlar yordamida hal qilinmoqda. Umumiy huquqiy tizimlar, ko'ngilli assotsiatsiyalar, hamjamiyat a'zolari huquq va imtiyozlarini kengaytirish, ramziy vositalar umumiylik darajasini oshirish va hokozolar ana shulardan iborat. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropa hamjamiyati, qolaversa, Mustaqil Davlatlar Hamdostligi va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

Funksional bolmagan sotsiologik yonalishlar tarafdorlari (Bendiks, Gouldner) funksionalchi sotsiologlar sotsial integratsiya ahamiyatini mutloqlashtirishdan ogohlantiradilar. Ularning fikricha, haddan tashqari, batamom sotsial integratsiya amaliy nuqtai nazardan hatto zararlidir, chunki u sotsial tizimni harakatsiz va mort qilib qoyadi.

Bajaradigan vazifalari, sohalariga qarab sotsial dinamikaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Reproduktiv dinamika. Sotsial dinamikaning bu turi tug'ilish, ishlab chiqarish, ekologiyaning sotsial jihatlarini o'z ichiga oladi. Aholi sonining o'sishi, tug'ilish miqdori, ularni belgilovchi omillar reproduktiv sotsial dinamika sohasiga kiradi. Ishlab chiqarish, ekologiya va sotsial sub'ektlar reproduktiv o'rnashmalarga aloqador bo'ladi.

2. Maqom (status) sotsial dinamikasi. U o'z ichiga xizmat lavozimlarida ko'tarilishi yoki pasayishni, turmush darajasi va sifatini qamrab oladi.

3. Hududiy sotsial dinamika. Aholi ko'chishlari sur'ati va miqdorlarining sotsial jihatlarini, katta shaxar vujudga kelishi bilan paydo bo'lgan sotsial muammolar, ishlab chiqarishning joylashtirilishi uning sotsial oqibatlari hududiy(territorial) sotsial dinamika ob'yektlaridir.

4. Manaviy hayot dinamikasi manfaatlar, qadriyatlar, fikrlar, normalar harakati, o'zgarishi va rivojlanishi bu soha doirasida bo'ladi.

5. Siyosiy dinamika jamiyat sotsial-sinfiy tarkibi, hokimiyat shakllari o'zgarishini tushuntirib beradi.

6. Fan-texnika dinamikasi. Fan-texnika taraqqiyotining sotsial jihatlarini, ishlab

Chiqarish vositalari o'zgarishlarining ijtimoiy sub'ektlari hayotiga ta'siri, axborot va kommunikatsiya bilan bog'liq sotsiodinamik o'zgarishlar fan-texnika dinamikasiga kiradi.

Sotsial dinamika abstrakt, mavhum qonuniyat ifodasi emas. Har bir mintaqa, ijtimoiy tuzumda o'ziga xos sotsiodinamikani ko'rishimiz mumkin. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, o'tkazilajak sotsiologiya tadqiqot albatta mintaqaviy, mahalliy sharoitlarga mos «tuzatish koeffitsientini ham o'z ichiga olishi lozim.

Sotsial dinamika vertikal (yuqori va pastga) va gorizontal (ya'ni, parallel tomonga) yo'nalishi ro'y berishi mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha sotsial dinamika turlarini vertikal va gorizontal yo'nalishda tekshirish mumkin. Jumladan, sotsial-sinfiy struktura elementlari harakati sotsial stratifikatsiya yondashuvi asosida qaralganda buni yaqqol ko'rish mumkin. Sotsial stratifikatsiya (lot. strato — toshama, qatlam) sotsiologiya tushunchasi bo'lib, bu tushuncha umuman jamiyatning, ayrim sotsial guruhlarining tarkibini, ularning eng turli-tuman belgilariga: daromadi, malakasi, ma'lumoti va hakozi darajasiga qarab odatda ierarhiya (yuqori va quyi) tarzda joylashgan ijtimoiy qatlamlariga bo'linishini tavsiflaydi. Funktsionalizm nuqtai nazaridan, sotsial stratifikatsiya tizimi jamiyatdagi sotsial rol va mavqelarning differentsiyasi bo'lib, u har qanday jamiyatning ob'yektiv ehtiyojidir. Sotsial stratifikatsiya, bir tomondan, mehnat taqsimoti va sotsial differentsiatsiyaning, ikkinchi tomondan esa, jamiyatda hukmron bo'lgan u yoki bu faoliyatning ahamiyatini, mavjud sotsial tengsizlikni qonunlashtiradigan qadriyatlar va madaniyat standartlarning natijasidir. Funktsionalizm nazariyasida sotsial stratifikatsiya nazariyasining amaliy ahamiyati sotsial integratsiya talab va ehtiyojlari bilan asoslantiriladi. Sotsial stratifikatsiyaning «amaliy» ahamiyati shundaki, u turli xil rag'batlantirish vositalari orqali sotsial rollarning aniq tushunilishi va bajarilishiga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon sotsiologiyasida, stratalarning yagona ta'rifini hamma sotsiologlar so'zsiz tan oladigan definitsiyani topish qiyin. Biroq, aksariyat tadqiqotchilar uchun umumiy bo'lgan tomon ham bor. Bu stratalar o'rtasidagi vertikal aloqalarning o'ziga xos «lift» va «eskalatorlar» amalga oshuvidir. Jamiyatning turli sohalarida stratalardan stratalarga harakatni ko'rish mumkin. Masalan, iqtisodiyot sohasida — har bir odam millioner bo'lishi mumkin; siyosatda — yirik siyosiy mansabga erishish mumkin; armiyada — har bir askar general bo'lishi mumkin; diniy faoliyat sohasida — oliy diniy martabaga ko'tarilish imkoniyati mavjud; fan — bu faoliyatning nisbatan zoe ketadigan sohasi bo'lib, biroq bunda ilgarilash mumkin; nikoh orqali —

foydali nikob vositasida jamiyatning eng yuqori pogʻonalariga goyat tez koʻtarilishi mumkin. Kishilarning sotsial zinapoyadagi yuqoriga qarab siljishga intilish — ijtimoiy taraqqiyot harakatlantiruvchi kuchidir. Odam bir vaqtning oʻzida bir strataga kirishi mumkin. Bu stratalar institutsional, norasmiy mezonlar asosida ajratib koʻrsatilishi mumkin ularga mos boʻlgan sotsiodinamika ham mavjud. Aytaylik, maʼlum bir odam iqtisodiy tizimda tobe mavqeni egallashi, boshqa tizimda (qiziqishlar boʻyicha klubda, futbol klubida va hakoza hukmron boʻlishi mumkin.

Hozirgi zamon demokratik-huquqiy jamiyatlarda va jamoatchilik fikri munosabati goyat dolzarb hisoblanadi. Hokimiyat va jamoatchilik fikri sotsiodinamikasi - hokimiyat saylovi oldidan nomzodlar, ularning dasturlarini baholashni saylovchilar eʼtibori qarorlarni tanlashning mexanizmini oʻrganishga yordam beradi. Kishilarning saylov kompaniyasi davridagi faoliyatini belgilovchi sabablar ierarhal zanjir: mamlakat tashqi va ichki muammolari, siyosiy anʼanalar, mikroguruhlar, birlamchi jamoalar tazyiqi oʻrganiladi.

«Sotsial rivojlanish» sotsiologiyaning muhim tushunchalaridan hisoblanadi. Hozirgi zamon sotsiologiyasining etmishdoshlari deb aytsa boʻladigan qadimgi va oʻrta asr Sharq va Gʻarb ijtimoiy falsafasi vakillari Konfutsiy, Aflotun, Suqrot, Arastu, Forobiy, Beruniy, Foma Akvinskiy, Ibn Xaldunlar jamiyat rivojlanishi omillari, harakatlantiruvchi kuchlari, kelgusi jamiyat «loyihasi» va unga erishish yoʻllari haqidagi masalalar oʻz tarixiy davrlari chegarasida qoʻya bilishgan edi. Ayniqsa, ularning ijtimoiy rivojlanishni abstrakt, mavhum tarzda emas, balki hayotiy muammo sifatida taxlil qilishgani diqqatga sazovordir. Jumladan, Abu Nasr Forobiy shunday yozgan edi: «Insoniy vujuddan maqsad — eng oliy baxt — saodatga erishuvdir, avvalo u baxt — saodatning nima va nimalardan iborat ekanligini bilishi, unga erishuvni oʻziga goya va eng oliy maqsad qilib olishi, butun vujudi bilan maftun boʻlishi kerak. Keyin bu baxt saodatga olib boradigan ish-amal va vositalarning nimalardan iborat ekanligini bilib olishi zarur. Soʻngra esa baxt saodatga ergashtiradigan ishlarni shaxsan bajarishga kirishmogʻi lozim boʻladi.

Yangi davr maʼrifatchilari (Volter, Kondorse, Tyurgo, Gerder)ning sotsial taraqqiyot haqidagi gʻoyalari bilan tanish boʻlgan. Sen-Simonning shogirdi. O. Kont sotsial rivojlanishni «sotsial dinamika» nuqtai nazardan tushuntirishga harakat qilgan. Uningcha sotsial

dinamika insoniyat jamiyati rivojlanishini ketma-ketligi, bosqichma-bosqichligini qonunlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Kontning «Pozitiv falsafa kursi» (1830—1842) kitobida ko'rsatilishicha, «uch bosqich qonuni» mavjud bo'lib, unga ko'ra insoniyat o'zining ilgarilanma harakatida uch bosqichni: toelogik, metafizik va pozitiv bosqichlarni o'tadi. Bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish xos evolyutsiya bo'lib, unda jamiyatning rivojlanishi ifodalanadi. O. Kontga ohangdosh bo'lgan evolyutsiya haqidagi goyalar G. Spenserda ham bor. Evolyutsiya, Spenser fikricha, tajribaning eng umumiy elementi bo'lib, tabiatning ham, jamiyatning ham barcha hodisalari tushuntirish imkoniyatini beradi. Uning «Sotsiologiya asoslari» deb nomlangan kitobining asosiy biologik va ijtimoiy o'rganizm o'rtasidagi o'xshashlikdir. Lekin bu o'xshashlik mutloq emas. Sotsial taraqqiyotning muhim mezoni, G.Spenser fikricha, shaxsni butunlay o'ziga bo'ysundirib olgan jamiyatdan, ijtimoiy o'rganizm, uni tashkil o'ziga buysundirib olgan jamiyatdan, ijtimoiy o'rganizm, uni tashkil etuvchi individlarga «xizmat» qiluvchi holatga o'tishdir. Jamiyat taraqqiyotining quyi bosqichiga (garchi, uni hali to'la o'tib bo'lgan deb aytish bo'lmasada) birinchisi, ya'ni majburiy hamkorlikka asoslangan «harbiylashgan jamiyat», yuqori bosqichiga esa — ikkinchisi, ya'ni ixtiyoriy hamkorlikka asoslangan «sanoatlashgan jamiyat» mos keladi.

Fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeymda sotsial taraqqiyot haqidagi goyasi mehnat taqsimotiga bog'lab tushuntiriladi. Ijtimoiy rivojlanish, uningcha mexanik birdamlikka asoslangan jamiyatda mexnat taqsimotiga asoslangan o'rganik birdamlik, hamkorlik jamiyatiga o'tishdir. Dyurkgeym sotsial taraqqiyotni ta'minlovchi omil deb mehnat taqsimoti deb qaraydi. Mehnat taqsimoti segmentar jamiyatning bardam topishiga va o'rganik birdamlikka asoslangan jamiyatga o'tilishiga imkon beradi. Yagona evolyutsiya zanjirining dastlabki halqasi bo'lgan mexanik birdamlikka asoslangan jamiyatda sotsial struktura bir xil segmentlar sifatida bo'ladi. Segmentlar (qismlar — A.X.) iqtisodiy nuqtai nazardan deyarli mustaqil, avtonomdir; ularning ijtimoiy tashkilotlarida qarindoshlik ustun bo'ladi. Ularda ijtimoiy mehnat taqsimoti uchun ham extiyoj, va imkoniyat mavjuddir. Mexanik birdamdik rivojlanmagan, primitiv jamiyatlarga hosdir. Birdamlikning bu ko'rinishi individni jamiyat bilan «hech qanday vositachiliksiz» bog'laydi. Mexanik birdamlik — birdamlikning «jamoaviy» tipi bo'lib, uni tashkil etuvchi individlar bir birlariga o'xshash, ular bajaradigan

ijtimoiy vazifalar ham bir xil, ularning shaxsiy xususiyatlari rivojlanmagan bo‘ladi. Bunday jamiyatda individ o‘ziga o‘zi ega emas, u «jamiyatga tegishli narsadir», Dyurkgeym bo‘yicha, bu jamiyat individning ongi jamoa ongining oddiy mahsulidir, zotan, umumiy, jamoaviy ong bo‘lishi mexanik birdamlik bo‘lgan jamiyatning asosiy belgisidir.

Jamiyat asta-sekin o‘zgara boradi. Loqal segmentlar chegarasi buzila boshlaydi, chunki, turli xil ijtimoiy aloqalar vujudga kela boshlaydi. Aloqa yo‘llari va vositalari rivojlanadi, aholi tobora ko‘payadi, shaharlar o‘sa boshlaydi, aholi moddiy va ma'naviy zichligi oshadi va mehnat taqsimoti keng tarqala boshlaydi. Kishilarning ongi tobora tabaqalashayotgan mehnat taqsimotiga va murakkablashayotgan ijtimoiy tashkilotga mos kela boshlaydi. har bir individ tirik o‘rganizmni eslatadi va shuning uchun ham unda vujudga keladigan birdamlikni yangi ko‘rinishini Dyurkgeym o‘rganik birdamlik deb atagan edi.

Dyurkgeym sotsial taraqqiyotning etakchi omili mehnat taqsimoti deb qaragan bo‘lsa-da, bu jarayonni avtomatizm tarzida ifodalashdan yiroq edi. Jumladan, haddan tashqari ixtisoslashuv olib kelgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish uchun ijtimoiy birdamlik, hamkorlik organlari—professional uyushmalar tashkil etish g‘oyasi Dyurkgeym sotsial taraqqiyot konsepsiyasida muhim o‘rin tutadi.

P.Sorokin «sotsial genetika»sida uning ijtimoiy taraqqiyot goyasi ilgari surilgan. Uningcha, «genetik sotsiologiya» yoki «sotsial genetika» sotsial evolyutsiya nazariyasi bo‘lib, u butun jamiyatning yoki uning muayyan tomonlari, institutlari rivojlanish chizig‘ini yoki tarixiy tendensiyalarini, shuningdek, bu tendensiyalardan ogish va chekinishlarni tushuntirib beradi. Sorokin birinchilardan bo‘lib sotsiomadaniy o‘zgarishlar dinamikasi nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariya bo‘yicha, ijtimoiy voqelik o‘zgarishi qonunli jarayondir. Muayyan ijtimoiy — madaniy ulkan tizimlar (supersistemalar) bir-birlari bilan dialektik ravishda almashinadi. Muayyan jamiyat hukmron bo‘lib turgan dunyoqarashning «o‘tmaslashib qolishi» uning boshqa dunyoqarashga o‘rnini bo‘shatib berishga olib keladi. Bu o‘z navbatida ijtimoiy muassasalar va normalarning o‘zgarishiga, jamiyatning tubdan o‘zgarishiga olib keladi. Jamiyatni bog‘lab, birlashtirib turuvchi bir asos emirilishni va boshqa muqobil madaniy tarzning (etosning) hukmronlikka intilishi ijtimoiy, madaniy inqiroz, urush va boshqa

ijtimoiy toʻfonlarga olib kelishi mumkin. Masalan, Sorokin fikricha, birinchi jahon urushi va 1917 inqilobi Gʻarbiy Evropa ijtimoiy-madaniy tizimidagi toʻntarishlar natija boʻlib, ularning oʻzi keyingi ijtimoiy larzalarga olib keladi.

Sotsiolog adabiyotda, shuningdek, qator ijtimoiy fanlar doirasida «sotsial rivojlanish», «sotsial bosqich», «sotsial taraqqiyot» tushunchalari koʻp xollarda sinonim sifatida ishlatiladi. Oʻquv va ilmiy ish manfaatlari bu tushunchalarni konkretlashtirishni, ularning oʻz oʻrnida ishlatilishini talab etadi. Sobiq, shoʻro jamiyatshunosligi aqidalariga muvofiq sotsial rivojlanish sifatli oʻzgarishlar (revolyutsiya) va miqdoriy oʻzgarishlar (evolyutsiyaning) dialektik birligi, harakatlantiruvchi kuchlari ijtimoiy ziddiyat, sinflar kurashi boʻlgan jarayondir. Sotsial taraqqiyot (progress) esa ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning qonuniy, tabiiy-tarixiy tarzda almashinishi deb taʼriflangan edi. Sotsial rivojlanish tabiatga nisbatan nisbiy mustaqillikka olingan jamiyatning umumiy yoʻnalishidagi harakatini ifodalovchi tushuncha deb olinishi mumkin. «Sotsial evolyutsiya» va «Sotsial revolyutsiya» sotsial rivojlanishning shakllari sifatida qaralishi mumkin. Albatga, bunda islohot (reforma) oʻzgarishlarini yoʻlidagi inqilob (revolyutsiya) oʻzgarishlari yoʻlidagi, ularga boʻysunadigan rivojlanish shakli deb qarash mumkin emas. Tabiatda ham, jamiyatda ham miqdoriy oʻzgarishlar bilan aloqada boʻlmagan sifatli oʻzgarishlar, (bizning misolimizda inqiloblar), boʻlishi mumkin emas. Sakrashlar, inqiloblar emas, balki evolyutsiya sotsial rivojlanishning shakli boʻlishi mumkin. Bu sotsial evolyutsiyaning surʼati tashqi va ichki sharoitlar, jamiyatdagi obʼyektiv va subektiv jarayonlar nisbatiga koʻra tez yoki sekin boʻlishi mumkin. Ijtimoiy rivojlanishda inqiloblar mavjud, lekin, ular ijtimoiy toʻntarish emas, «tez surʼatdagi evolyutsiya», deb qaralishi mumkin. Jamiyat rivojlanishining asosiy, normal yoʻli esa — reforma, islohatdir.

Jamiyat va uning qismlari, har bir elementi va hodisalaridagi oʻzgarish va rivojlanish obʼyektiv va sub'ektiv tomonlarni oʻziga oladigan qonuniyatli jarayondir. Ijtimoiy hayotning har bir sohasida — iqtisodiy, sotsial, siyosiy, maʼnaviy sohalarida oʻzlarining obʼyektiv jarayoni deyilganda, kishilar ijtimoiy faoliyat koʻrsatayotgan, ularning hohish, irodalaridan tashqarida boʻlgan sharoit va munosabatlar tushuniladi. Ijtimoiy rivojlanishning subyektiv jarayoni deyilganda odamlarning mafkuraviy, ahloqiy, siyosiy va emotsial-ruhiy sabablar

bilan harakatga keladigan faoliyatlarni ifodalovchi tushuncha anglanadi.

Ijtimoiy rivojlanish sub'ektlarning maqsadga muvofiq faoliyati orqali ro'y beradi. Anglangan ehtiyojlar — manfaatlar bu faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlardir. Ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlarni qondirilishi uchun sotsial jarayonlar boshqarilishi talab etiladi. Umumiy ma'noda boshqarish takomillashgan (biologik, texnik, sotsial) tizimlarning faoliyati ta'minlash uchun, ularning dastur va maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladigan funksiyadir (vazifadir). Sotsial boshqarish esa jamiyat muayyan tizimining tartiblanishi saqlanishi, mukammallashuvi va rivojlanishini ta'minlaydi. Sotsial boshqarish jarayonining asosiy bosqichlari quyidagilardan iboratdir: axborotni yig'ish va uni qayta ishlash; uni analiz etish; taqsimlash; maqsadga erishishga qaratilgan qarorning ishlab chiqilishi; rejalashtirish, dasturlashtirish; loyihalashtirish ko'rinishda umumiy qarorni bajarish uchun faoliyatni tashkil etadi; bu faoliyatni nazorat etish, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish bilan birgalikda; faoliyat natijalari haqidagi axborotni to'plash va qayta ishlash.

Sotsial boshqarish ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilishi, oldindan ko'ra bilishga asoslanadi. Shuni e'tiborga olish kerakki, bashorat kategoriyasi ikki ma'noda konkretlashadi: oldindan aytib berish (deskriptiv, ya'ni tavsiflash manosi) va oldindan ko'rsatma berish (preskriptiv, undov, amr, buyruq. ma'nosida). «Oldindan aytib berish» kelajak to'g'risidagi axborotni olish, kelajak muammolarining mumkin bo'lgan yoki kutilayotgan, hohlayotgan istiqbollari, holatlari, yechimlarining tavsifidir. «Oldindan ko'rsatib berish» I.S. Bestujev-Lada iborasi) — o'sha muammolarni yechish, kelajak haqidagi axborotdan foydalanish, axborotni shaxs va jamiyatning maqsadiga muvofiq faoliyatiga aylantirishdir. Zotan, sotsial boshqarishning asosiy vazifasi kishilar subyektiv faoliyatining ob'yektiv qonuniyatlar talablariga muvofiq kelishiga erishish, bu qonuniyatlardan samarali foydalanishdir. Sotsial boshqarish bu ma'noda ham nazariy, ham amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi.

XX asr bozor iqtisodiyoti rivojlanishi bilan boshqarish xususiyatidagi faoliyat menejment paydo bo'ldi. Menejment (inglizcha-management) — bir necha ma'noni bildiradi. Birinchidan, menejment ishbiarmonlik faoliyatiga, turmush tarzi va siyosat sohasiga ta'sir ko'rsatuvchi sotsial va iqtisodiy institut deb tushuniladi.

Ikkinchidan, menejment xususiy va ijtimoiy bazis sohasida boshqarish mehnati bilan shug'ullanuvchi shaxslar majmuini bildiradi. Uchinchidan, menejment, ijtimoiy ishlab chiqarishni boshqarishning texnikaviy tashkiliy, huquqiy, ruhiy va sotsial jihatlarni o'rganadigan fandır. Oxirgi ma'noda u industrial sotsiologiya va boshqarish sotsiologiyasi bilan mos keladi. Ma'lumki, industrial sotsiologiya va boshqarish sotsiologiyasi boshqarish tizimini, shaxslararo munosabatlar tizimi va mexanizmini, mehnat faoliyatini rag'batlantirish va motivatsiyasini, tashkiliy faoliyatini o'rganadi. Menejmentning maqsadi — har qanday ijtimoiy tuzumga mos keladigan boshqarishning umumiy tamoyillarini shakllantirish va ularni amalda ko'llashdir. Bularga boshqarishning maqsad va vazifalarini aniqlash, ularni bajarish uchun konkret tadbirlarni ishlab chiqish, vazifalarni bajarishdagi ketma-ketlikni belgilash, ishni taqsimlash, tashkilot ichidagi turli bo'linmalar o'zaro harajatini mutanosiblash, rasmiy ierarxal (yuqori-past) strukturani optimlashtirish (ixchamlashtirish, qulaylashtirish), shuningdek rahbarlikning samarali uslubini, sotsial mas'uliyatni aniqlash kiradi.

Sotsial rejalashtirish, loyihalashtirish va prognozlashtirish sotsial boshqarishning shakllari sifatida qaralishi mumkin. Sotsial rejalashtirish — sotsial boshqarishning dastlabki bosqichlariga xosdir. Rejalashtirish — o'ziga xos sotsial boshqarish bo'lib, uning mazmuni ijtimoiy jarayonlar maqsadini, uning ustivor tomonlarini, ularga erishishning vosita va maqsadlarini aniqlash, rejalarni ishlab chiqish va ularni bajaruvchilarga etkazish, rejalar bajarilishi ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Odatda, direktiv va indikativ rivojlantirishni farqlashadi. Direktiv rejalashtirish yuqori organlar tasdiqlagan ko'rsatkichlar majburiy bajarilishini taqozo etadi. Indikativ rejalashtirishda reja ko'rsatkichlari yo'naltiruvchi, axborot tarzida bo'ladi. Sobiq sotsialistik mamlakatlar rejalashtirishni mutloqlashtirganlari uchun, u jamiyat rivojlanishi yo'lidagi to'siqqa aylangan edi. Bozor iqtisodi amal qilayotgan ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda indikativ rejalashtirish keng qo'llaniladi. Ayniqsa, Fransiya, Yaponiya, Janubiy Koreyada rejalashtirish yaxshi samara bermoqda. 1962 yildan beri «rejali» rivojlanayotgan Janubiy Koreya jahonda etakchi o'rinlardan biriga chiqdi. Hozirgi vaqtda bu mamlakatda 1990—1994 yillarda fanda eng ko'p qo'llanilayotgan sohalarni rivojlantirish bo'yicha reja qabul qilingan va bajarilmoqda.

Sotsial boshqarishni yana bir shakli sotsial loyihalashtirish tushunchasi hali mavjud bo'lmagan, lekin yaratilishi lozim bo'lgan, shuningdek, tubdan o'zgarish lozim bo'lgan ob'yektlarga nisbatan qo'llaniladi. Sotsial loyihalashtirishni sotsial rejalashtirishning ko'rinishi deb ham aytish mumkin. U ijtimoiy munosabatlar, sotsial jarayonlar va aholi yashash sharoitlarni yaxshilash vositasidir. Sotsial rejalashtirish mavjud bo'lmagan yoki tubdan o'zgarish lozim bo'lgan ob'yektlarga nisbatan «rivojlanish» iborasini qo'llash qiyin. Ular yaratilgandan so'nggina rivojlanishi mumkin. Sotsial loyihalashtirish sotsial rivojlantirishni emas, balki yangi ob'yektlarning dastlabki sotsial holatini loyihalashtirishdir. Undan tashqari, agar sotsial rejalashtirishda sotsial jarayonlarning hamma boshlang'ich sifatiiy va miqdoriy ko'rsatkichlarni aniq ko'rsatilgan ob'yekt bilan ish ko'rilsa, sotsial loyihada esa bu boshlang'ich tavsiflar mavjud bo'lib turgan sotsial institutdagidek bo'lmaydi.

Sotsial boqarish shakllari orasida sotsial prognozlashtirish alohida o'rin tutadi. Inson va jamiyat faoliyatining bevositagina emas, balki ancha qeyin ro'y beradigan natijalarni ko'ra bilish va shunga yarasha sotsial rivojlanishni boshqarish zaruriyati sotsial prognozlashtirishni keltirib chiqardi. Turli xil mezonlar — maqsadi, vazifalari, vaqti, usuli, prognozni tashkil etishi va hokazolarga asoslanib har xil prognozlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Vaqt mezoniga ko'ra quyidagi prognozlarni qayd qilsa bo'ladi:

- joriy prognozlar - soatlar, kunlar, hafta va oylar;
- qisqa muddatli prognozlar- 1-5 yil oralig'ida;
- o'rta muddatli prognozlar - 5-10 yil oralig'ida;
- uzoq, muddatli prognozlar - odatda, keyingi ikki-uch o'n yillikni o'z ichiga oladi;
- o'ta uzoq, muddatli prognozlar — uzoq muddatlidan keyingi davr;

Sotsial prognozlashtirish usullari g'oyat ko'p.Ularning eng asosiylari quyidagilardir: ekstrapolyatsiya tarixiy analogiya, kompyuterda modellashtirish, kelajak senariysi, ekspert baholar. Ekstrapolyatsiya hozirgi ijtimoiy rivojlanish tendensiyalarini kelajakka ko'chirish demakdir. Mazmuni va bajaradigan vazifasiga ko'ra prognozlarning quyidagi to'rtta asosiy turini ko'rsatish mumkin:

1. Qidiruv prognozlar. Bu prognozlar «rivojlanish qaysi yoʻnalishda ketmoqda hozirgi tendensiyalar saqlanib qolganda nima roy beradi?» degan savolga javob beradi;

2. Normativ prognozlar. Bunda oldindan aniqlangan normalar, maqsadlar, ideallar asosida ijtimoiy hodisalarning kerakli holatiga erishish prognoz qilinadi, buning uchun maxsus takliflar — rekomendatsiyalar tavsiya etiladi;

3. Analitik prognozlar. Kelajakni tadqiqot etish metodlarning ilmiy — bilish ahamiyatini aniqlash amalga oshiriladi.

4. Prognoz ogohlantirishlar. Taxmin qilinayotgan noxush kelajakni oldini olish, odamlar ongiga ta'sir etish uchun ishlab chiqiladi.

Prognozlashtirishning usullari va turlari oʻrtasidagi tafovut qoʻllanish ob'yektiga qarab nisbiy boʻlishi mumkin boʻlgan kamchiliklar bir vaqtning oʻzida boshqalari qoʻllanilishi bilan bartaraf qilinishi mumkin.

Tayanch soʻzlar va iboralar. Kontsepsiyani tanlash, korrelyatsion tadqiqot, germenevtik usul, muammo, ekstraversiya oʻlchovi, idrok etish, ritorik masala.

Muhokama uchun savollar:

1. “Satsiol Dinamika” tushunchasini fanga kim olib kirgan?
2. Satsoil statistika nimani oʻrganadi?
3. Satsiol mobillik nima?
4. Sotsial boshqarish nimaga asoslanadi?
5. Pragnozlar mazmuni va bajaradigan vazifasiga koʻra nechta guruhga boʻlinadi?

4- MAVZU. ILMIY GIPOTEZA.

1. Gipotezaning mazmuni va ahamiyati. Ilmiy nazariya. Gipotezalarni ishlab chiqish. Gipotezalarning maqbulligi uchun mezonlar.

2. Gipotezalar soni. Shu bilan bir qatorda farazlar. Gipotezaning xususiyatlari va turlari.

3. Haqiqat va farazlarni sinab koʻrish.

4. Gipotezalarni shakllantirish qoidalari.

Fanga bashorat qilish xususiyati xosdir. Fan u yoki bu real hodisa qonunlarining yuz berishi va rivoji toʻgʻrisidagi bilimlarning sifatiga va

mohiyatiga suyanan holda fan uzoq muddatli qisqa muddatli o'zgarishlar to'g'risida bashoratlar qilishi mumkin. Ijtimoiy hodisalar uchun bashorat qilishning ahamiyati katta. Ular muayyan o'zgarishlar yuz berishini ko'rsatibgina qolmay, balki bu o'zgarishlarni real amalga oshishi imkoniyatlarini ham ko'rsatadi.

Jamiyat hayotida yuz beradigan rivojlanish va qayta tiklanishlarni ongli ravishda tahlili qilish va mehnat jamoalarining uzoq davrlarga mo'ljallangan bashoratini tuzish jamiyat taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Bashorat qilish metodining vazifasi jamiyatning har bir bo'lagi taraqqiyotini ilmiy asoslash orqali ko'rsatib berishdir. Bu vazifa jamiyat hayotining muayyan ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Gipoteza (yunoncha: hypothesis — asos, taxmin) — hodisalarning qonuniy (sababli) bog'lanishi to'g'risidagi taxminan mulohaza, faraz. Gipoteza ilmiy bilishni rivojlantirish uchun asos bo'ladi. Gipotezaning mantiqiy jihatdan tahlil qilish (taqqoslash, analiz va sintez, mavhumlashtirish va umumiyashtirish) asosida bevosita bilimga o'tish, sababiy bog'lanish asosida qonuniyatlarni ochish kabi bosqichlari bor. Umumiy gipoteza bir guruh hodisalar, jarayonlar xususiyati va sababi to'g'risidagi, xususiy gipoteza alohida, yakka hodisalar, jarayonlar sababi to'g'risidagi taxmindir. Har qanday gipoteza tekshirishni talab qiladi. Natijada uning ehtimolligi ortadi yoki kamayadi, haqiqatligi isbotlanadi yoki rad etiladi. Yangi faktlarni eski nazariyalar bilan izohlash mumkin bo'lmaganda, cheklangan miqdordagi faktlar va kuzatishlarni izohlashda gipotezaga ehtiyoj tug'iladi. U keyingi bilimlarga, tekshirishlarga yo'l ochadi, yangi nazariyalar esa yana boshqa gipotezani tug'diradi. Gipoteza bilish jarayonining ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyatga egadir.

Gipotezaning ilmiy tadqiqotdagi o'rni. Gipoteza (yunon tilidan olingan bo'lib "asos" degan ma'noni bildiradi) - o'rganilayotgan hodisalarning sabablari va xususiyatlarini tushuntiradigan asosli taxmin shaklidagi bilim shakli. Gipoteza – (asos) bu hali haqiqat emas, balki taxmin qilingan, ehtimol tutilgan, real mumkin bo'lgan ilmiy bilimdir. Ilmiy tadqiqod mazkur bilimning haqiqiyliги yoki soxtaligi isbotlab berilishi kerak. Gipoteza atamasi 2 shakilda ishlatiladi:

- 1) muommolilik ishonchsizlikni ifodalaydi
- 2) g'oyalarni tushuntiruvchi, asoslovchi metod. Mulohaza - gipotezaning bosh g'oyasi bo'lib, chinligi noma'lum bo'lgan

gipotezalardan va boshqa bo'limlardan xulosalar chikarishga asoslangan fikr yuritish usuli. Gipotetik mulohazaning 3 turi mavjud

1) Asoslar, gipotezalar va empirik umumlashtirishdan iborat bo'lib, fikrlashga zid kelmaydi. Lekin chiqarilgan xulosa baribir ehtimoliy tusga ega bo'ladi.

2) Xulosa chikarish asoslari qayd etilgan fikrlar yoki nazariy kaydlarga zid fikrlardan iborat. 3) Xulosa chikarish uchun asos qilib, ko'ngillik tamonidan e'tirof etilgan fikr.

Gipotezalarning turli darajalari:

1) Umumiy gipoteza deb tabiat, jamiat bilan hodisalarning qonuniyatlari haqida bildirilgan asosli texnikaga aytiladi.

2) Tuzish (xususiy) gipoteza ayrim faktlar, kankret predmed va hodisalarning kelib chikishi, xususiyatlari haqidagi bildirilgan asosli taxminiy fikrlardan iborat.

Masalan, kankret jinoyatning materiali xakida sud versiyasi, arxealogik qazilmalarida topilgan predmed tabiati, kaysi davrga oid ekanligi.

Gipoteza metodining bosqichlari:

1-bosqich. Nazariy tushintirish lozim bo'lgan emperik dalillar bilan tayanishi. Agar nazariyalar yordamida izoxlanganining imkoni bo'lsa,

2-bosqichga o'tiladi. Hodisalar sabablari va qonuniyatlari to'g'risida texnik va farazni ilgari surishga o'tiladi.

3-bosqichda texnikaning jiddiy baholanishi va ko'plab farazlar orasidan nisbatan extimolga yaqinini tanlash.

4-bosqichda ilgari surilgan farazlardan yuz o'girib, kisman kayta ko'rib chikish, aniqlab kiritish.

5-bosqichda nazariyadan chikadigan oqibatlar eksperimentlar tekshirishidan o'tkaziladi.

Tabiat va jamiyatda yuz beradigan tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayon (hodisa, voqeylik) larning rivojlanish xususiyatlari va ularning kelgusidagi holatini aniqlashning shakllari sifatida ilmiy jamoatchilik o'rtasida bashorat, gipoteza, prognoz va reja kabi shakllari tan olinadi. Jarayonlarni oldindan ko'ra(ayta) olishning ushbu shakllari ilmiy-tadqiqot metodologiyasida ham muhim o'rin tutadi.

Oldindan ko'ra(ayta) olish shakllari

1. Gipoteza qadimgi grek tilidan olingan bo'lib -"taxmin" degan ma'noni bildirib, tabiat va jamiyatdagi jarayonlarni ilmiy-nazariy

jihtadan o'rganishda muhim metodik vazifani o'taydi. Faylasuflar va ilmiy tadqiqot metodologiyasi bilan shug'ullanuvchi olimlarning umumiy fikriga ko'ra gipoteza haqiqat va yolg'onning o'rtasida mavjud bo'lib, unga asoslangan yoki uni qo'llash natijasida olingan natijalarga qarab u haqiqatga yoki yolg'onga aylanadi. Shu bilan birgalikda gipoteza ilmiy tadqiqot jarayonlarida boshqaruvchi rolni ham o'ynaydi va u ilmiylik xususiyatlari bilan qorishib ketadi. Gipoteza shu tufayli ham tabiat va jamiyatdagi ro'y beradigan hodisa va voqeiylik hamda munosabatlarning kelgusidagi holatini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Gipotezaning qo'yilishi esa ilmiylikka undaydi va shu orqali u prognoz tushunchasi bilan qorishib ketadi. Prognoz esa gipotezalarga tayangan holda ilmiy-qonuniyatlarga asoslanadi. O'rganilayotgan jarayonning kelgusidagi holatini aniqlashda ularni birga qo'llash muhim metodik yo'llanmalarni beradi va ular birgalikda rejalarni shakllantirishga asos bo'ladi. Prognozlashtirish boshqaruv tizimining muhim va zaruriy elementi hisoblanadi. Prognozlashtirish natijasida boshqaruv jarayonida boshqaruv ob'ekting kelgusidagi holati va unga ta'sir etuvchi omillarning yo'nalishlari aniqlanadi. Boshqaruvni amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadga erishishning taktik yo'nalishlari va unga o'zgartirish imkoniyati. Oldindan ko'ra(ayta) olish shakllari paydo bo'ladi. Rossiyalik iqtisodchi olim N.N.Moisevning ta'kidlashicha har qanday iqtisodiy ob'ektni prognozlashtirish uchta xususiyatga: tizimlilik, ob'ektivlilik va bilish mumkinlik (poznavaemost) kabilarga ega bo'ladi, shu jihatdan har qaysi ob'ektni prognozlashtirish jarayoniga fundamental nuqtai nazardan qarashga to'g'ri keladi. Iqtisodiyotda ob'ektiv ravishda yuz beradigan jarayon va hodisalar mohiyati va o'rniga qarab murakkabligi bilan farqlanadi. Ushbu jarayonlarning kelgusidagi holatini aniqlash o'z o'zidan ham shunday maqomda bo'ladi. Iqtisodiy nazariyalarda bunday jarayonlarning kelgusidagi holatini aniqlashga doir yo'nalishlar paydo bo'lishiga turtki bo'ldi, pirovardida esa murakkablik va kaos(tartibsizlik) nazariyalari vujudga keldi. Rejalashtirish va prognozlashtirish jarayonlari asosan "Futurologiya" termini bilan izohlangan. "Futurologiya" (lot. futurum - kelajak va ...logiya) — keng ma'noda insoniyat kelajagi, umumbashariy muammolar haqidagi umumiy kontseptsiya yoki tasavvurlar majmuasi; tor ma'noda — ijtimoiy jarayonlar hamda fan-texnika taraqqiyotiga oid sohalardagi jarayonlarni izchillikda o'rganish va kelajagini bashorat qilish

imkoniyatini beradigan fan sohasi. Hozirgi vaqtda futurologiyada ikkita asosiy yo'nalish kuzatiladi. Birinchi yo'nalish - «ekologik pessimizm» tarafdorlari insoniyat rivojining salbiy oqibatlarini bashorat qilsalar, ikkinchi yo'nalish — ilmiy texnikaviy optimizm namoyandalari texnologiya taraqqiyotining ijobiy imkoniyatlari asosida insoniyat sivilizatsiyasini saklab qolish mumkin, deb hisoblaydilar. Murakkablik nazariyasiga ko'ra iqtisodiy jarayonlarni prognozlashtirish murakkabligiga qarab murakkablashadi va prognoz natijalarining ob'ektivligi ham past bo'ladi. Ushbu nazariyaga muqobil ravishda "xaos nazariyasi" taraflari esa murakkab hodisalarni prognoz qilish natijasida variantlarning eng ishonchlilisini tanlash munosabatlariga katta e'tibor beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Har qanday iqtisodiy faoliyat qilingan xarajatlar va uning natijalarini baholashga, boshqacha so'z bilan aytganda faoliyatini tahlil qilish va prognozlashtirishga asoslanadi. Biroq, iqtisodiy faoliyat murakkab iqtisodiy makonda kechadi, iqtisodiy fanlar, jumladan iqtisodiy prognoz qilishning asosiy vazifalaridan biri ham oldindan aniqlash qiyin bo'lgan vaziyatlarning salbiy ta'sirini yumshatuvchi tadbirlarni aniqlashdan iborat bo'ladi. Jamiyat sivilizatsiyasi darajasi prognoz jarayoni darajasini ham belgilab bergan. Olamni ilmiy bilishda falsafiy qarashlarning birlamchiligi prognozning vujudga kelish ildizlari ham falsafiy qarashlarga borib taqaladi. Shu jihatdan olganda prognozdan ko'ra bashoratlar ko'proq rol o'ynagan. Tadqiqotlarga asoslanib aytish mumkinki, bashorat va prognoz kabi tushunchalar ilmiy kategoriyalar sifatida o'xshash bo'lsada, ammo jarayon (hodisa, munosabat, voqeylik) larning kelgusidagi holatini izohlashda ichki mazmuni jihatdan farqlanadi. Bu farqlanish ularning mohiyati bilangina emas, shuningdek, ularda qo'llaniladigan usullar va natijalarning ishonchliligi bilan farqlanadi. Natijalarning farqlanishi esa har doim ham bir xil bo'lmagan. Dastlabki, vaqtlarda diniy bashoratlarda boshqalarga nisbatan ustunlik yuqori bo'lgan. Falsafiy qarashlardagi bashoratlarda esa aksariyat hollarda bashoratlar g'ayritabiiy xususiyatlarga ega bo'lgan. Shu boisdan ilmiy adabiyotlarda bashoratlar teologik va intuitiv turlarga bo'linadi. Teologik bashoratlar zamirida diniy qarashlar yotadi. (Teologiya (yun. theos - xudo va ...logiya) - xudoning mohiyati va irodasi haqidagi diniy ta'limotlar majmui.) Teologik bashoratlarning aksariyati xudo tomonidan

insoniyatga yuborilgan payg'ambarlar, valiy, ilohiy qobiliyatga ega shaxslar tomonidan insoniyat kelajagi, diniy munosabatlarning rivojlanish holatlari, dunyoning intihosi va shu kabi masalalarga bag'ishlangan bo'lib, ularda iqtisodiy masalalar deyarli o'rin olmagan.

Bashorat va **prognoz** tushunchalarining farqlanishi. Tarixiy evolyutsion rivojlanish natijasida turli xil qarashlarning vujudga kelishi bashorat borasida haqiqatni dalil bilan isbotlamasdan, bevosita fahm-farosat bilan anglab olish qobiliyatiga, fikran ilg'ab olish («aqliga kelish») yo'li bilan tajriba doirasidan chiqish, shaxsiy qobiliyati yoki bilib olinmagan aloqalar, qonuniyatlarni jonli shaklda umumlashtirishga asoslangan intuitiv bashoratlar vujudga kela boshladi. (Intuitsiya (lot. intuitio - sinchiklab qarayman). Bashorat qilishning mazkur turi tadqiqotchilarning fikricha hissiy, aqliy va mistik turlarga bo'linadi va bashorat qilish ham insonning aqliy mushohada va boshqa sezgi obrazlariga bog'liq bo'lmagan holda intuitiv sezish oqibatida, hodisalarning mohiyatini birdaniga aql bilan ilg'ab olish natijasida, ilohiy qudrat bilan muloqot jarayonida vujudga keladigan mutlaqo ongsiz ilohiy ilhom mistik idrok qilish natijasida oldindan aytishga asoslanadi. Manbalarga ko'ra bunday yo'nalishdagi bashoratlarga asoslangan holda davlatni idrok qilish tajribalari ham mavjud, chunonchi, qadimgi Rimda "Sivillinlar kitobi" deb nom olgan kitobdagi bashoratlar davlatni boshqarish va uning kelgusidagi maqomini aniqlashning muhim manbai sifatida foydalanilgan. Ammo olamni bilishga, uning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini tadqiq etishga qaratilgan bilimlarning chuqurlashib borishi bashoratni ilmiy asoslangan va ideologiyaga asoslangan turlariga bo'linishga olib keldi. Bashoratning bunday tarzda qo'yilishi rutinli(muttaassiblikka) va dinamikaga asoslangan ijtimoiy hayot kechirish, qolaversa iqtisodiyotni yuritishga ma'lum bir darajada turtki bo'ldi, ya'ni jamiyatning rivojlanishi, unda insonlarning turmush tarzining kelgusidagi holati mutaassiblikka bog'langanligi iqtisodiy taraqqiyotni rivojlanmasligiga salbiy ta'sir etgan, iqtisodiy faollikni, taraqqiyotni susaytirgan, iqtisodiy individlar ongiga salbiy ta'sir qilgan. Fanning rivojlanib borishi esa bashoratning ilmiy asoslanishga o'tishini tezlashtirdi, jamiyatdagi ob'ektiv qonuniyatlar kashf etila boshlandi, pirovardida esa bashorat bilan birgalikda prognozlash jarayonlari kuchayib bordi. Bundan ko'rinadiki, prognoz tushunchasi bashoratdan ilmiy asoslanganligi, qonuniyatlarga, tahlillarga va mushohadalashning

tartibli amalga oshirilishiga asoslanishi bilan farqli xususiyatlarga ega bo'ladi. Prognoz qilish jarayonining ijtimoiy ildizini albatta insoniyatning olamni bilishi va unda uning o'rni kelajakda qanday bo'lishi mumkinligini bilishga intilishiga borib taqalsa, uning iqtisodiy ildizini kishilik jamiyatida taqsimot munosabatlarining murakkablashib borishi, jamiyat sivilizatsiyasi natijasida ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari ajraluvi natijasida ular o'rtasidagi nisbat(proporsiyani)ni o'rnatishga ehtiyojning mavjudligi tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda sohalar o'rtasidagi nisbat munosabatlarini o'rnatish esa davlatning jamiyatda sinfiy siyosiy kuch sifatida yuzaga kelishini taqozo etadi. O'z navbatida esa davlat bunday proporsiyalarni ta'minlashda taqsimot munosabatlarini tartiblashdan foydalanadi, ya'ni ishlab chiqarish sohasida yaratilgan qiymatni qayta taqsimlash maqsadida turli xil markazlashgan pul fondlarini tashkil etish bilan hal etadi. Albatta bunday pul fondlari sifatida davlat byudjeti(xazinasini)ning manbalarini aniqlash, uni chamalash(prognozlash) davlat moliya xo'jaligining muhim qirralari sifatida namoyon bo'ladi. Bundan ko'rinadi, davlat jamiyatda taqsimot munosabatlarida faol ishtirok etib, o'zining faoliyatining moliyaviy asoslarini ta'minlashga harakat qiladi, bunday moliyaviy manbalarni joriy etish, uni undirish bilan birgalikda uning darajasini (kelajakdagi hajmini) doim aniqlash turish uning manfaatlariga mos keladi. Manbalarga ko'ra prognoz qilishning shakllanishi ma'lum bir bosqichlarga ega. Yuqorida ta'kidlangandek, dastlabki prognozlash va rejalashtirish bashorat tusida bo'lgan. Bu jarayon asosan falsafiy-tarixiy shakllanish deb atalib, unda diniy, hissiy va filosofik yondashuvlar ustun bo'lgan va eramizdan avvalgi IV-V asrlargacha ushbu yo'nalishdagi bashoratlar hukmron bo'lib, falsafiy bashoratlarning asosini Platon va Konfutsiyalar ta'limoti tashkil etadi. Keyingi bosqich XV-XVI asrlarga tegishli bo'lib, bu bosqichda nazariy va amaliy ishlanmalar chuqurlashtirildi, bashoratlar insonning aqliy faoliyati natijalariga tayanildi va bashoratda tashqi muhitning ta'sirlari baholandi va mantiqiy xulosalarga asoslandi. XIX-XX asrlarda prognoz va rejalashtirishda muhim bosqich bo'lib, bu davrlarda prognozashtirish va rejalashtirish jarayonlarida turli xil modellar va metodlar qo'llanila boshlandi, prognoz ko'rsatkichlari rejalashtirishda, qolaversa davlat boshqaruvida e'tiborga olinib boshlandi. Prognozashtirish va rejalashtirishning hozirgi bosqichi asosan XX

asrdan to hozirgi kunlargacha davrni qamrab olib, bu davrlarda prognozlash jarayonini algoritmlash, uning informatsion bazasini oshirish, axborot texnologiyalardan keng foydalanila boshlandi, uning natijalarini ishonchliligining oshishi, prognoz jarayoniga ta'sir qiluvchi omillarni baholashning chuqurlashuvi bilan izohlanadi. Prognoz-grekcha(prognosis) so'z bo'lib-"oldindan ko'ra bilish", "oldindan aytish" degan ma'noni bildiradi. Iqtisodiy-ijtimoiy mohiyati buko'zlangan maqsadga erishish (iqtisodiy holatga erishish)ning ilmiy asoslangan holda turli xil variantlarini baholashdan iboratdir.

Prognoz turlari.

Prognoz qilish turlari juda ko'p. Chunki, tabiat va jamiyatdagi har qaysi jarayon va hodisalarda rivojlanish jarayoni davom etadiki, ularning kelgusidagi holatini bilishga intilish prognoz jarayoni orqali amalga oshiriladi. Prognoz tushunchasi va uning mohiyatini o'rganish maqsadida iqtisodiy va boshqa adabiyotlarda uning turlariga yondashuvlarni o'rganish va tahlil qilish asosida ularni yondashuvimiz bo'yicha ma'lum bir mezonlar asosida guruhlarga ajratdik. Prognozning mohiyatini chuqurroq o'rganish maqsadida ularni ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni qamrab olishi; ko'lam va funktsional belgisiga ko'ra guruhlab o'rganish maqsadga muvofiq. Bunday guruhlash ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarning yo'nalishlarini, ya'ni bir-biriga ta'sirini aniqlash imkoniyatini ham kuchaytiradi. Tabiiy iqlim jarayonlarni qamrab oluvchi prognoz guruhiga kiruvchi prognoz turlari, masalan, resurslarni prognozashtirish yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarida muhim rol o'ynasa, demografik prognozashtirish esa jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va pensiya fondining mablag'larini prognoz qilish hamda real jismoniy shaxslar bo'yicha soliq to'lovchilarning dinamikasini hamda aholining daromad keltiruvchi va transfert oluvchilar o'rtasidagi nisbatni ko'rsatib beradi. Ilmiy-texnikaviy jarayonlarni prognoz qilish va uning ilg'or natijalari oqibatida esa ishlab chiqarish va uning omillarini joylashtirishga imkon yaratadi, chunonchi, atom elektr energiyasidan foydalanish va uni ishlab chiqilishi energiya ishlab chiqarish va uning iste'molini aniqlashning prognoz ko'rsatkichlariga katta ta'sirga ega, axborot texnologiyalari sohasidagi yangi o'zgarishlar, bu sohadagi prognozlar yangi turdagi "mahsulotlarni" beradi, ularning amalga oshirilishi esa boshqa sohalardagi taraqqiyotni kuchaytirishga xizmat qilishi bilan bir qatorda

prognoz jarayonlarini tezlashtirishga yordam beradi(masalan, Exsel programmasi, dasturiy mahsullar, ekonometrik hisoblarni amalga oshiruvchi maxsus programmalar va shu kabilar). Prognoz turlarini makro va mikro darajada guruhlash ular o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash bilan birgalikda prognozni amalga oshirish jarayonlarining tashkiliy jihatlari va ularda qo'llaniladigan metodlar, prognozning oldiga qo'yilgan maqsad va olinadigan natijalarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Makroiqtisodiy prognoz milliy iqtisodiyot darajasida kechadigan va makro darajada yuz beradigan umumiy qonuniyatlarga bo'ysunadigan jarayonlarni qamrab olib, milliy iqtisodiyot, sohalar, tarmoqlar, hamda xalqaro munosabatlarga oid prognoz ko'rsatkichlarini ifodalasa, mikrodarajadagi prognoz hududlar, korxonalar, jismoniy shaxslar kesimida prognoz qilinayotgan ob'ektlarning prognoz ko'rsatkichlarini aks ettiradi. Ta'kidlash lozimki, prognoz turlari ichida iqtisodiy prognoz ham ko'lami, ham murakkabligi, qolaversa, boshqa prognozlarning umumiy yo'nalishlarini ko'rsatib berishda katta ahamiyatga ega. Iqtisodiy prognozlar ko'lami, muddatligi, funktsional belgisi, jarayonlarni qamrab olishiga ko'ra ma'lum guruhlariga bo'linadi. Iqtisodiy prognozlar muhim xususiyati shundaki, ular bir tomondan iqtisodiy qonunlar asosida mavjud bo'lib harakat qilsa, boshqa tomondan ularning holatiga ta'sir etuvchi omillar ham ichki jihatdan ham tashqi jihatdan ta'sir etadi. Iqtisodiy prognozlarni to'g'ri amalga oshirish faqat ularning ichki xususiyatlarini emas, balki, boshqa omillarning xususiyatlarini ham birdek baholashni taqozo qiladi, bu iqtisodiy prognozning boshqa prognozlardan muhim farqini ifodalaydi. Iqtisodiy prognozlar funktsional belgisiga qarab turkumlash ularni tadqiq etishning yo'llarini aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, davlatning turli yo'nalishdagi siyosati mazmunini ishlab chiqish albatta mavjud jarayonlarni to'g'ri tahlil etish orqali jarayonning kelgusidagi holatini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa muayyan tarzda prognoz ko'rsatkichlarini aniqlashni taqozo etadi. Nazariy tahlillarga asoslanib aytish mumkinki, bashorat va prognoz tushunchalari garchi sinonim deb qaralsada, ammo, prognoz kategoriyasi va u bilan bog'liq jarayonlar bashorat tushunchasidan katta farqqa ega. Bashorat bu mistik, ilmiy-g'ayritabiiy, stixiyali, psixik ta'sirlanish, to'satdan kelgan fikrlar, ilohiy kuchlarga asoslansa, prognoz esa hodisa, jarayon va voqeiyliklarning dinamik tarzda

kechishini kuzatish, tahlil qilish, ob'ektiv iqtisodiy qonunlar, ilmiy-nazariy mushohadalarga tayanadi va shu jihatdan olganda prognoz qilish jarayoni stixiyalikka emas balki, qonuniyatlarga asoslanadi. Jamiyat taraqqiyoti uchun davlat vakolatli organlari tomonidan tuziladigan turli xil rejalarini tuzishda prognoz jarayonini to'g'ri tashkil etish uchun avvalo yuqorida keltirib o'tilganidek, uni muayyan belgilariga qarab to'g'ri guruhlash, uning ichki xususiyati va qonuniyatlarini to'g'ri anglash zarur bo'ladi.

Tayanch soʻzlar va iboralar. ekologik pessimizm, futurologiya, bashorat, prognoz, voqeylik, xususiy gipoteza, umumiy gipoteza, empirik umumlashtirish, mulohaza, taxmin, yakka hodisalar, mantiqiy jihatdan tahlil, haqiqat va faraz.

Muhokama uchun savollar:

1. Gipoteza tushunchasiga ta'rif bering?
2. Gipotetik mulohazaning nechta turi mavjud?
3. Gipoteza metodining bosqichlarini ayting?
4. "Futurologiya" nima?
5. Teologiya tushunchasiga ta'rif bering?

Test:

1. "Bashorat qilish" metodining asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Ilmiy tadqiqot bilimining haqiqiy yoki soxtaligini isbotlab berish
B) Jamiyatning har bir bõlagi taraqqiyotini ilmiy asoslash orqali kòrsatib berish
C) Bashorat qilishga doir goyalarni tushuntirish
D) Hodisalar sabablari va qonuniyatlarini òrganish
2. "Gipoteza" atamasi nechta shaklda qòllanadi?
A) 4 B) 3 C) 2 D) 1
3. Quyida berilgan qaysi atamaning ma'nosi ".....-hodisalarning qonuniy(sababli)boğlanishi tòğrisidagi taxminan mulohaza, faraz" degan ma'noni anglatadi?
A) Gipoteza
B) Futurologiya
C) Teologiya
D) Prognoz

4. "Prognoz" so'zi qaysi tildan olingan va qanday ma'noni anglatadi?

- A) yunoncha "oldindan aytish"
- B) grekcha "oldindan ko'ra bilish"
- C) arabcha "oldinni ko'rish"
- D) grekcha "kelajakni aytish"

5. Rimda "....." kitobidagi bashoratlar davlatni boshqarish va uning kelgusidagi maqomini aniqlashda muhim o'rin egallagan. Nuqtalar o'rnini to'ldiring?

- A) "Zevsning bashoratlar" kitobi
- B) "Arastuning bashorat kitobi "
- C) "Sivillinlar bashorat kitobi"
- D) "Sivillinlar kitobi"

5-MAVZU: IJTIMOIIY SOHADA ILMIY TADQIQOTLAR BOSQICHLARINING TARKIBI VA MAZMUNI.

1. Tadqiqot dasturi konsepsiyasi. Ijtmoyiy sohada ilmiy tadqiqotlar bosqichlarning tarkibi va mazmuni.

2. Tadbiq etilingan hodisalar, jarayonlar, belgilar, parametrlar.

3. Tadqiqot natijalarini umumlashtirishning ketma-ketligi va usuli.

4. Tadqiqot natijalarini amalga oshirish jarayonida tadqiqotchilarning tarkibi, roli va o'rni.

Ilmiy tadqiqot (izlanish) uchta tarkibiy qism: insonning maqsadli faoliyati, ilmiy mehnat predmeti va ilmiy mehnat vositalaridan iboratdir.

Insonning maqsadli ilmiy faoliyati tadqiqot obyekti haqida (bo'yicha) yangi bilimlarga yoki obyekt haqidagi (bo'yicha) mavjud bilimlarni to'ldirishga erishishda anglab yetishni bilishning aniq usullaridan va ilmiy uskunalardan (o'lchov, hisoblash texnikalari) mehnat vositalaridan foydalanishga tayanadi.

Ilmiy mehnat predmeti tadqiqotining faoliyati yo'naltirilgan tadqiqot obyekti va u haqidagi (oldingi) bugungacha bo'lgan bilimlar. Tadqiqot obyektiga moddiy dunyoning har qanday materiali (elektrotexnik uskunalari, elektrlashtirilgan qurilmalar, mashina va mexanizmlar), jarayonlar (texnologik, energetik, agrotexnik,

elektromagnit, moddiy materiallar elementlari va h.k.lar) kiradi. Ilmiy tadqiqotlar, ko‘zlangan maqsadi, tabiat yoki ishlab chiqarish bilan bog‘liqlik darajasi, ilmiy ishning xarakteri va chuqurligiga (qamroviga) qarab fundamental, amaliy va ishlanmalarga bo‘linadi.

Fundamental tadqiqotlar prinsipial yangi bilimlarni (yaratish) barpo etish va oldinda mavjud bilimlar sistemasini rivojlantirishga qaratiladi va undan maqsad tabiatning yangi qonunlarini yaratish (kashf etish) voqeliklar orasidagi bog‘liqliklarni ochib berish va yangi nazoratlar yaratishdir. (Masalan, elektromagnit maydon nazariyasi agroinjeneriyada resurslar tejankorligi ilmiy – metodologiyasini yaratish, energiyani muhitda harakatlanishi qonunini va h.k.lar).

Amaliy tadqiqotlar texnika sohasida yangi ishlab chiqarish vositalarini, iste‘mol mahsulotlarini va h.k.larni yaratish yoki mavjudlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, uni maqsadi fundamental tadqiqotlarda to‘plangan ilmiy omillarni amaliy tadqiqotlar orqali o‘z o‘rniga qo‘yishdir. 10 (Masalan, urug‘lik mahsulotlarni saralash elektrotexnologiyasi va texikasini yaratish, energiya tejankor meva quritish texnikasini yaratish, asinxron motorlarni quvvat koeffitsiyentini ($\cos \phi$) oshirish teznik vositasini ishlab chiqish va h.k.lar).

Ishlanmalar yoki loyiha-konstruktorlik ishlari (LKI) amaliy tadqiqotlar natijalarini (masalan texnika sohasida) texnik yechimlarni (mashina, qurilma, material, mahsulot) ishlab chiqarish texnologiyalarini tajriba nusxalarini yaratish va sinab ko‘rish, yangiliklarni takomillashtirishda foydalanishga qaratilgan ilmiy tadqiqotning yakuniy qismidir. (Masalan, elektr maydoni yordamida urug‘lik donlarni saralash texnologiyasini amalga oshiruvchi texnik qurilmani yaratish, dielektrik don quritish usulni amalga oshirish texnik qurilmasini ishlab chiqish, ichimlik suvga impulsli ishlov berish elektr qurilmani tajriba nusxasini ishlab chiqish va h.k.). Yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlar klassifikatsiyasi va ularni chegaralanishi ko‘pchilik hollarda shartli bo‘lsada, ularni fanning muayyan bir sohasiga tegishlilik birlashtirib turadi. (2.1-rasm).

2.1-rasmda keltirilgan sxemada loyihalash va o‘zlashtirish bosqichlari bir vaqtning o‘zida fan va texnika sohalariga tegishli hisoblanadi. Shuningdek, fundamental tadqiqotlar va ishlab chiqarish oralig‘ida o‘zaro bog‘langan bosqichlar: amaliy tadqiqotlar – ishlanma

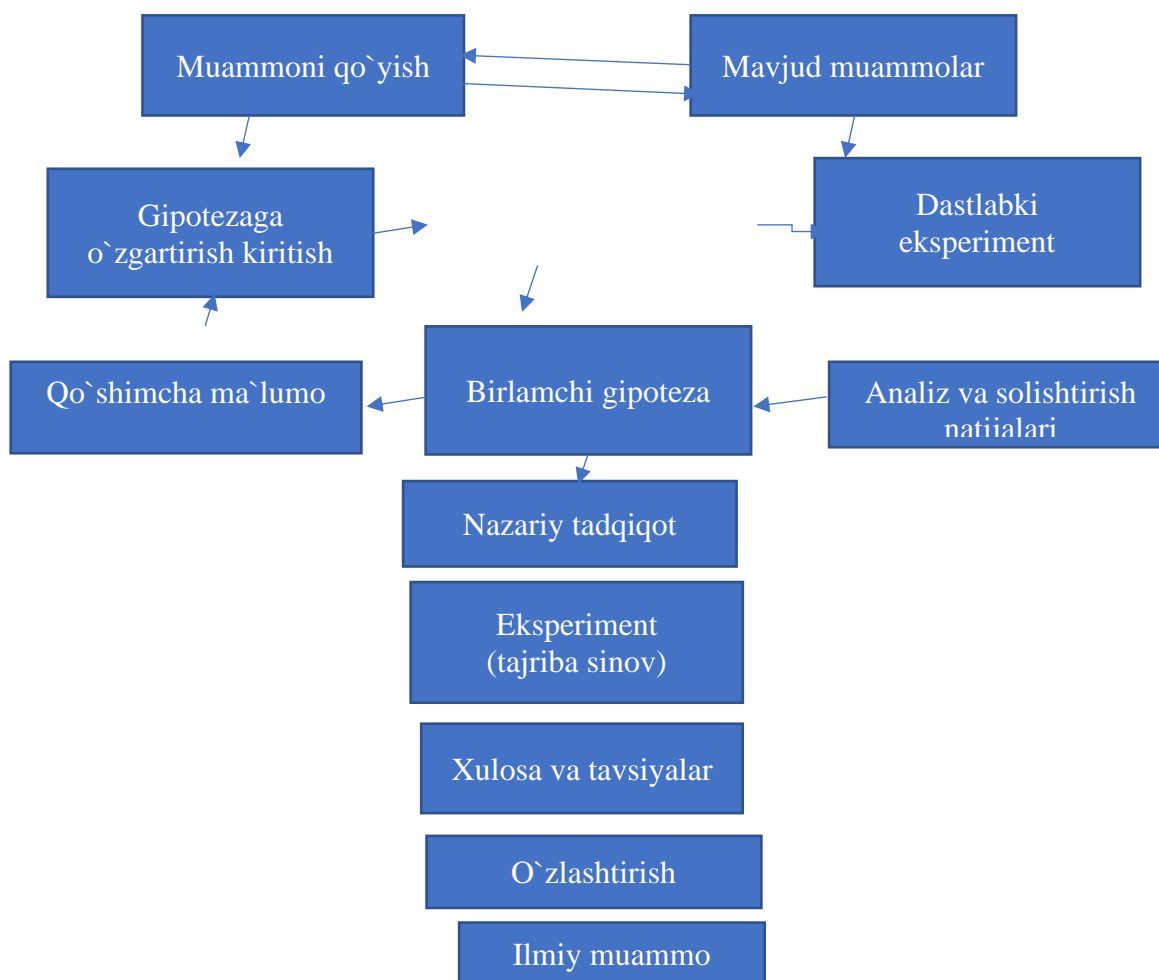
– loyiha joylashgan. Ilmiy tadqiqotlar strukturasi. Ilmiy izlanishlar (tadqiqotlar) – obyektiv borliqni, qonuniyatlar va real dunyo voqealari orasida bog‘liqlikni anglab yetish – bilish jarayonidir.

Texnika sohasi	Ishlab chiqarish O‘zlashtirish Loyihalash
Fan sohasi	O‘zlashtirish Loyihalash Ishlanmalar Amaliy tadqiqotlar Fundamental tadqiqotlar

2.1-rasm. Ilmiy tadqiqotlarning asosiy turlari – fan va ishlab chiqarishning o‘zaro bog‘liqlik sxemasi.

Bilish – ilmiy izlanishlar (tadqiqotlar) yordamida amalga oshiriladigan bilmaslikdan bilimga, chala yoki noaniq bilimlardan to‘laroq va aniq bilimlarga inson onggi va tafakkuri yo‘naltirilgan murakkab jarayondir. Ilmiy tadqiqotlar bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va texnika yo‘nalishida ko‘pgina holatlarda 2.2-rasmda keltirilgan strukturaga monand ketmaktelikda tashkil etiladi. Ilmiy tadqiqotlar olib borishni har bir bosqichida ilmiy muammoni (masalani) umumiy yechimi bilan bog‘liq ilmiy izlanishlar olib boriladi. Ilmiy tadqiqotning birinchi bosqichida nafaqat tadqiqot olib boriladigan muammo yoki masala shakllantiriladi, balki ishning muvaffaqiyatli yakuni ko‘p tomonlama bog‘liq bo‘lgan ilmiy tadqiqot vazifalari ham aniq shakllantiriladi.

Ilmiy muammoni (masalani) shakllantirishga tadqiqot olib borilayotgan muammo yoki masalaga o‘xshash masalalarning yechimlarini texnik va nazariy usullari va vositalari, hamda turdosh sohalardagi tadqiqot natijalari haqida ma’lumotlar yig‘ish va tahlil etish kabi muhim ilmlar kiradi. Shuni ta’kidlash lozimki, ma’lumotlar yig‘ish va ulardan masalani yechishda foydalanish tadqiqot ishlari tugaguncha ham davom etishi mumkin.

Ilmiy tadqiqot strukturasi

Ilmiy muammoni (masalani) yechishning birlamchi gipotezasini ilgari surish va asoslash aksariyat hollarda ilmiy tadqiqotning birinchi bosqichida belgilangan ilmiy masalalar va tadqiqot mavzusiga oid to'plangan axborotlarning tahlili asosida shakllantiriladi. Muammoni yoki ilmiy masalani yechishga erishish bo'yicha shakllantirilgan bir necha birlamchi gipotezalar orasida eng maqbuli tanlab olinadi. Birlamchi ilmiy gipotezani ishonchligini aniqlash maqsadida ayrim hollarda birlamchi ekspertiza, ya'ni tajribalar o'tkazish zaruriyati ham tug'iladi. Ilmiy tadqiqotlarning nazariy izlanishlar bosqichida fundamental fanlardan olingan qonuniyatlarning tadqiqot obyektiga bog'lab analiz va sintez qilish va shuningdek, matematik apparatlardan, nazariy elektrotexnika va boshqa nazariy bilimlardan foydalanib hozirgacha ma'lum bo'lmagan yangi qonuniyatlarni ochishga erishish ko'zda tutiladi. Nazariy tadqiqot qabul qilingan ilmiy gipotezani analitik rivojlantiradi va tadqiqot olib borilayotgan ilmiy muammoning nazariyasini yaratilishiga olib kelishi kerak. Boshqacha aytganda

bilimlar tizimini tadqiqot olib borilayotgan muammo doirasida ilmiy umumlashtirishdir. Yaratilgan ushbu nazariya izlanishlar olib borilayotgan muammoga oid voqelik va faktlarni oldindan belgilab (prodokazat) va tushintirib bera olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Eksperimental tadqiqotlar – ilmiy asosida qo'yilgan tajribadir. Eksperimental tadqiqotlardan ko'zlangan maqsad ilmiy muammo (masala) yechimining to'g'riligini tekshirib ko'rish bo'lib, uning natijasini tasdiqlashi yoki inkor etishi mumkin. Tadqiqot olib borilayotgan obyekt (muammo yoki masala) bo'yicha fundamental izlanishlar olib borilmagan yoki nazariy asoslari yetarli bo'lmagan hollarda eksperimental tadqiqotlar natijalari muammoni nazariy yechimlarini shakllantirishga (topishga) asos yaratadi. Ilmiy tadqiqotning navbatdagi bosqichi eksperimental va nazariy tadqiqotlar natijalarini solishtirib (taqqoslab) ko'rib ularni bir biriga mos kelishi (to'g'ri kelishi) haqida, hamda ilgari surilgan ilmiy gipotezani tasdiqlashi haqida uzul-kesil xulosa qilinadi. Ayrim hollarda natijalar bir biridan ancha farq qilsa yoki umuman to'g'ri kelmasa ilmiy gipotezaga o'zgartirish kiritish yoki gipotezani inkor etishga to'g'ri keladi. Tadqiqot natijalariga yakun yasash, olingan natijalar tadqiqot maqsadi va vazifalariga to'la javob berishi hamda umumiy xulosa va tavsiyalarni shakllantirishi ilmiy izlanishning yakuniy bosqich vazifalariga kiradi. Texnika sohasida, jumladan, energetika sohasida tadqiqotlar natijalarini o'zlashtirish (amalda tadbiq etish) bosqichi ham ko'zda tutiladi. Bunda tadqiqot natijalarini yoki texnologik va konstruktorlik ishlanmalarini iste'molchiga yetkazish ishlari amalga oshiriladi.

Ilmiy tadqiqot turlari muayyan bir ketma-ketlikda bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Fundamental va amaliy tadqiqotlar quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1-bosqich. Tanlangan mavzuning dolzarbligini asoslash va ifoda etish:

– bo'lajak tadqiqotlarga taalluqli muammolar bilan mamlakat va xorijiy adabiy manbalar bo'yicha tanishish, uning dolzarbligini asoslash;

– muammolar bo'yicha tadqiqotlarning muhim yo'nalishlarini belgilash va tasniflash;

– mavzuni ifodalash va tadqiqot annotatsiyasini tuzish;

– texnikaviy topshiriqni ishlab chiqish va ilmiy tadqiqot ishlari (ITI) umumiy kalendar rejasini tuzish;

– kutilayotgan iqtisodiy yoki boshqa foydali samarani oldindan belgilash.

2-bosqich. Tadqiqotning maqsadi va vazifasini ifodalash:

– mamlakat va xorijiy nashrlar bibliografik ro‘yxatini tanlash va tuzish (monografiya, darsliklar, maqolalar, patentlar, kashfiyotlar va b.), shuningdek, tanlangan mavzu bo‘yicha ilmiy-texnikaviy hisobot tuzish;

– mavzu bo‘yicha manbalar va referatlar annotatsiyasini tuzish;

– mavzu bo‘yicha masalalarning ahvolini tahlil qilish;

– tadqiqot maqsad va vazifalarining bayonini tuzish.

3-bosqich. Nazariy tadqiqotlar:

– obyekt va tadqiqot predmetini tanlash, fizik mohiyatini o‘rganish va tadqiqot topshirig‘i asosida ishchi farazni shakllantirish;

– ishchi farazga muvofiq modelni aniqlash va uni tadqiq etish;

– tadqiq etilayotgan muammo nazariyasini ishlab chiqish, tadqiqot natijalarini tahlil qilish.

4-bosqich. Eksperimental tadqiqotlar (tasdiqlash, to‘g‘rilash yoki nazariy tadqiqotlarni inkor etish uchun):

– eksperimental tadqiqotlar maqsad va vazifalarini aniqlash;

– eksperimentni rejalashtirish va uni o‘tkazish metodikasini ishlab chiqish;

– eksperimental qurilmalarni va eksperimentning boshqa vositalarini yaratish;

– o‘lchov usullarini asoslash va tanlash;

– eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish va ularning natijalarini ishlab chiqish.

5-bosqich. Ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish va rasmiylashtirish:

– nazariy va eksperimental tadqiqotlar natijalarini taqqoslash, ularning farqlarini tahlil qilish; – tadqiqot obyekti nazariy modelini aniqlashtirish va xulosalar;

– ishchi farazni nazariyaga yoki uning raddiga aylantirish;

– ilmiy va ishlab chiqarish xulosalarini shakllantirish, tadqiqot natijalarini baholash;

– ilmiy-texnikaviy hisobot tuzish va uni retsenziya qildirish.

6-bosqich. Joriy etish va iqtisodiy samaradorlik:

– tadqiqot natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish;

Ishlanmalarni, loyiha konstruktorlik ishlarini (LKI) bajarish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ladi:

1-bosqich. Dolzarblikni asoslash va mavzuni shakllantirish, LKIning maqsad va vazifalarini shakllantirish (ITI 1-, 2-bosqichlaridagi ishlar bajariladi).

2-bosqich. Texnikaviy topshiriq va taklif:

– eksperimental namunani loyihalashda texnikaviy topshiriqni ishlab chiqish;

– texnikaviy-iqtisodiy asos;

– patentga loyqlikni tekshirish.

3-bosqich. Texnikaviy loyihalash:

– texnikaviy loyihalar talqinlarini ishlab chiqish va samaralirog‘ini tanlash;

– ayrim qism va bloklarni ishonchlilik ko‘rsatkichlarini tekshirish uchun yaratish;

– texnikaviy daraja va sifatni belgilash, texnikaviy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash;

– texnikaviy loyihani kelishib olish.

4-bosqich. Ishchi loyihalash:

– ishchi loyihani ishlab chiqish;

– zarur konstruktorlik hujjatlarini tayyorlash.

5-bosqich. Tajribaviy namuna tayyorlash:

– ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash: texnologik jarayonlarni ishlab chiqish, qurilmalarni, kesuvchi va qo‘shimcha asbob-uskunalarni loyihalash va tayyorlash;

– tajribaviy namuna detallari, qismlari va bloklarini tayyorlash, ularni yig‘ish;

– tajribaviy namunani aprobatsiya qilish, me‘yoriga yetkazish va sozlash;

– stendda va ishlab chiqarishda sinash.

6-bosqich. Tajribaviy namunani me‘yoriga yetkazish:

– tajribaviy namunaning qismlari, bloklari va uni to‘la ravishda sinovdan keyin ishlashini tahlil qilish;

– ishonchlilik talablariga javob bermaydigan ayrim qismlar, bloklar va detallarni almashtirish.

7-bosqich. Davlat sinovi: – tajribaviy namunani davlat sinoviga topshirish;

– davlat sinovini o‘tkazish va sertifikatsiyalash.

Shunday qilib, ilmiy tadqiqotlar qanday maqsadga qaratilganligi va ilmiy chuqurligi bo'yicha uch asosiy turga tasniflanadi: fundamental (nazariy), amaliy va tajriba, konstruktorlik ishlanmalari. Fundamental va amaliy ITI larning bajarilish jarayoni olti asosiy bosqichni, tajriba konstruktorlik ishlanmalari esa yetti bosqichni o'z ichiga oladi. Ilmiy tadqiqotning barcha turlari joriy etish bilan yakunlanadi.

Ilmiy tadqiqotlar olib borishning asosiy usullari Ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish ma'lum bir sistemaga va oldindan ishlab chiqilgan rejaga asosan olib boriladi. Ilmiy tadqiqotdan ko'zlangan maqsadga erishish aniq bir tadqiqot olib borish uslubiga tayangan holda va unga asosan amalga oshiriladi. Umuman tadqiqotlar olib borishda juda ko'plab usullardan foydalaniladi. Ulardan ayrimlari turli xil fan sohalarida foydalanilishi mumkin. Masalan, matematik usullar, fanning turli sohalarida qo'llanilsa, tenzometrik o'lchash

- mexanikada, sistemali yondashuv, termodinamik usul
- energetikada va h.k.. Aniq usullar aniq bir obyektning mohiyatini o'rganish, ko'zlangan ilmiy va amaliy muammoni yechish bilan bog'liq tadqiqot obyektining xususiyatlari va o'ziga xos tomonlarini o'rganishda qo'llaniladi.

Masalan, energotexnologik jarayonlarda energiya tejamkorlik muammolarni yechishda energetik balans tenglamasiga va energiyani saqlanish qonuniga asoslaniladi. Elektromagnit jarayonlarini o'rganishda Maksvel tenglamalar sistemasi va elektrodinamika qonunlaridan foydalaniladi.

Ilmiy tadqiqotlar olib borish borliq haqidagi obyektiv bilimlarni ishlab chiqish va nazariy tomondan sistemalashtirishdan iborat inson faoliyati sohasi bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ilmiy tushunchalar, tamoyillar va aksiomalar, ilmiy qonunlar, nazariyalar va farazlar, empirik ilmiy faktlar, uslublar, usullar va tadqiqot yo'llari tarzidagi uzluksiz rivojlanib boruvchi bilimlar tizimini;

- bilimlarning mazkur tizimini yaratish va rivojlantirishga yo'naltirilgan insonlarning ilmiy ijodi;

- insonlar ijodining ilmiy mehnat obyektlari, vositalari va ilmiy faoliyat sharoitlari bilan ta'minlovchi muassasani. Tadqiqot olib borish faktlar to'plashdan boshlanadi, ular o'rganiladi va sistemalashtiriladi, umumlashtiriladi, ma'lum bo'lganlarni tushuntirish va yangilarini oldindan aytib berishga imkon beruvchi ilmiy bilimlar mantiqiy

tuzilgan sistemalarni yaratish uchun ayrim qonuniyatlarni ochishdan iborat bo‘ladi. Tamoyil (postulat)lar va aksiomalar ilmiy bilishning boshlang‘ich holati hisoblanadi, bular sistemalashtirishning boshlang‘ich shakli bo‘lib, ta’limot, nazariya va h.k. (masalan, kvant mexanikasidagi Bor postulati, Yevklit hodisasi aksiomalari va b.)lar asosida yotadi. Ilmiy bilimni umumlashtirish va tizimlashtirishning oliy shakli bo‘lib ta’rif hisoblanadi. U mavjud obyektlar, jarayonlar va hodisalarni umumlashtirib idroklashga, shuningdek, yangilarini oldindan aytib berishga imkon beruvchi tadqiqotlarning ilmiy tamoyillari, qonunlari va usullarini ifodalaydi. Ilmiy bilim tizimida ilmiy qonunlar muhim tarkibiy qism bo‘lib hisoblanadi, bular tabiat, jamiyat va tafakkurdagi eng ahamiyatli, barqaror va takrorlanuvchi obyektiv ichki bog‘liqlikni aks ettiradi. Odatda ilmiy qonunlar umumiy tushunchalar, kategoriyalar jumlasiga kiradi. Olimlar ilmiy natija (ijobiy yoki salbiy)ga erishish vositasi sifatidagi daliliy materiallarga yetarlicha ega bo‘lmagan hollarda faraz (gipoteza)dan foydalanadilar. Faraz ilmiy taxmin bo‘lib, tajribada tekshirishni talab etadi va nazariy jihatdan ishonchli ilmiy nazariya bo‘lish uchun asoslanishi lozim. Fan masalalarni hal qilish omili bo‘lib, nazariyalar ishlab chiqish, borliq obyektiv qonunlarini ochish, ilmiy faktlarni aniqlash va h.k.lar hisoblanadi. Bular ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridir. Umumiy usullar uch guruhga bo‘linadi:

- empirik tadqiqot usullari (kuzatish, qiyoslash, o‘lchash, eksperiment);
- nazariy tadqiqot usullari (mavhumdan aniqlikka tomon borish va b.);
- empirik va nazariy tadqiqot usullari (tahlil va sintezlash, induksiya va deduksiya, modellashtirish, abstraktlash va b.).

Kuzatish – bilish usuli. Bunda obyektни o‘rganish unga aralashuvsiz amalga oshiriladi. Mazkur holda faqat obyektning xossasi, uning o‘zgarish tavsifi qayd etiladi va o‘lchanadi (masalan, elektr ta’minoti liniyani yil mobaynida taqsimlash transformatoridan ajratib qo‘yilish sonini kuzatish, elektr motorning bir yil mobaynida ishdan chiqish sonini kuzatish va boshqalar). Tadqiqot natijalari real mavjud obyektlarning tabiiy xususiyatlari va munosabatlari (bog‘liqliklari) xususida bizga ma’lumot beradi. Bu natijalar sub’yektning irodasi, sezgilari va istaklariga bog‘liq emas. Qiyoslash – bilishning keng tarqalgan usuli, «barcha narsalar qiyoslanganda bilinadi» tamoyiliga

asoslanadi. Masalan, tuli seriyali elektr motorlarni ishga tushish toki bo'yicha taqqoslash. Qiyoslash natijasida bir qancha obyektlar uchun umumiy va xos bo'lgan jihatlar aniqlanadi. Bu ma'lumki, qonuniyatlar va qonunlarni bilish yo'lidagi birinchi qadamdir.

Qiyoslash samarali bo'lishi uchun ikki asosiy talabga amal qilinishi zarur:

– birinchidan, bunda o'rtasida muayyan obyektiv umumiylik bo'lishi mumkin bo'lgan obyektlargina taqqoslanishi kerak;

– ikkinchidan, obyektlarni taqqoslash ahamiyatli (bilish vazifasi sifatida) xossalar, belgilar bo'yicha amalga oshirilishi lozim. Qiyoslashdan farqli o'laroq, o'lchash bilishning ancha aniq vositasi hisoblanadi. Bu usulning qimmatli shundan iboratki, atrof borliqdagi obyektlar haqida yuqori aniqlikka erishiladi. Ilmiy bilishning empirik jarayonida o'lchash, kuzatish va qiyoslashdagiga o'xshashdir. Eksperiment, empirik tadqiqotning yuqorida ko'rib o'tilgan usullaridan farqli o'laroq ancha umumiy ilmiy qo'yilgan tajriba hisoblanadi. Bunda faqat kuzatib va o'lchabgina qolinmay, balki obyekt yoki tadqiqot obyektining o'zi mavjud bo'lgan sharoit muayyan tarzda o'zgartiriladi.

Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini quritish jarayoni eksperimental o'rganilganda quritish vaqti davomiyligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quritish agentini harorati, namligi va tezligi o'zgartirilib jarayon o'rganiladi. Eksperiment natijasida bir yoki bir necha omillarni boshqa yoki boshqalarga ta'sirini aniqlash mumkin. Kuzatishdan farqli o'laroq eksperiment tajriba takrorlanishini ta'minlaydi, obyekt xususiyatini turli sharoitlarda tadqiq etish va obyektning «sof holda» o'rganishga imkon beradi. Empirik tadqiqot usullari ilmiy bilishda muhim ahamiyatga ega. Ular faqat farazni dalillash uchun asos bo'libgina qolmay, balki ko'pincha yangi ilmiy kashfiyotlar, qonunlar va boshqalarning manbasi hamdir. Empirik va nazariy tadqiqotlarda tahlil va sintez, deduksiya va induksiya, abstraktlash kabi universal usullar keng qo'llaniladi. Tahlil usulining mohiyati tadqiqot obyektini fikran yoki xayolan tarkibiy qismlarga ajratib uning xossalari va xususiyatlarini alohida ajratib o'rganishdan iboratdir. Masalan, elektr uskunalarning ekspluatatsion samaradorligini oshirish muammosiga oid tadqiqotlarda ularning puxtaligi, buzilmasdan ishlashligi, ta'mirlashga yaroqliligi masalalari alohida o'rganiladi va natijalari asosida umumiy xulosalarga (yechimlarga) kelinadi. Mazkur holda obyektning ayrim unsurlarining mohiyati,

ularning bog‘liqligi va o‘zaro ta’siri o‘rganiladi. Tahlildan farqli o‘laroq sintez tadqiqot obyektini yaxlit bir butun sifatida qismlarining birligi va o‘zaro bog‘liqligida bilishdan iboratdir. Masalan, mahsulotlarni quritish jarayoni davomiyligini o‘rganishda unga ta’sir ko‘rsatuvchi faktorlar issiqlik agenti temperaturasi, namligi, tezligi ta’sirlarini alohida o‘rganib ularni umumiy ta’siri haqida xulosa qilish. Analizdan keyin sintez o‘tkaziladi va ma’lum bir gipotezalar yaratiladi. Tahlil va sintez usullari bir-biri bilan bog‘liq va ilmiy-tadqiqot vaqtida biri ikkinchisini to‘ldiradi. Ular o‘rganilayotgan obyektning xossasi va tadqiqot maqsadiga bog‘liq holda turli shakllarda qo‘llanilishi mumkin.

Empirik, unsuriy-nazariy, tuzilmaviy-genetik tahlil va sintez mavjuddir. Empirik tahlil va sintez obyekt bilan yuzaki tanishishda qo‘llaniladi. Bu holda obyektning ayrim qismlari ajratiladi, uning xususiyatlari aniqlanadi, oddiy o‘lchashlar va umumiy yuzasidagi narsalarni qayd etish amalga oshiriladi. Tahlil va sintezning bunday shakli tadqiqot obyektini o‘rganishga imkon beradi, lekin bularning mohiyatini ochish uchun kamlik qiladi. Tadqiq etilayotgan obyekt mohiyatini o‘rganish uchun gumanitar-nazariy tahlil va sintezdan foydalaniladi. Tadqiq etilayotgan obyekt mohiyatiga chuqurroq kirib borish uchun tuzilmaviy genetik tahlil va sintez imkon beradi. Tahlil va sintezning bunday shaklida tadqiqot obyekt mohiyatining barcha tomonlariga asosiy ta’sir ko‘rsatuvchi eng muhim unsurlar ajratiladi.

Deduksiya va induksiya tadqiqot obyektini o‘rganishda mantiqiy xulosalashda o‘ziga xos «**tahlil va sintez**» hisoblanadi. Deduksiya umumiydan xususiya bo‘lgan mantiqiy xulosalarga asoslanadi. Masalan, temir, qalay va misning issiqdan kengayishi tajribada aniqlanib, unga asoslanib barcha metallar issiqdan kengayadi, degan xulosaga kelishdir. Bu usul matematika va mexanikada umumiy qonunlar yoki aksiomalarda xususiya bog‘liqliklar chiqarilayotganda keng qo‘llaniladi. Deduksiyaga qarama-qarshi bo‘lib induksiya hisoblanadi. Bu ikki usul ham tahlil va sintez usullari singari ilmiy-tadqiqotda bir-biri bilan bog‘liq va bir-birini to‘ldiradi. Empirik va nazariy tadqiqotlarda yuqorida ko‘rib o‘tilgan usullardan tashqari abstraktlashtirish usuli ham keng qo‘llaniladi. Ilmiy abstraksiyalash – obyektни mavhumlashtirish, uning ichki jarayonlarini hisobga olmay moddiy nuqta yoki sodd shaklda o‘rganishdir. Bu usulning mohiyati shundaki, tadqiq etilayotgan obyekt ahamiyatsiz tomonlari, qismlaridan

ajratib olishdan iboratdir, bu uning mohiyatini ochib beruvchi xossalarni ajratish maqsadida qilinadi.

Abstraksiyalash yordamida boshqa hodisa kontekstidan fikran ajratilgan fikrlashning umumlashtirilgan natijalari shakllanadi, bu ular o‘zaro bog‘-liqligini kuzatishga imkon beradi. Abstrakt fikrlash ijodiy yondashishning zaruriy shartlaridandir. Matematik abstraktlash ilmiy-tadqiqot – formallashtirish usulining asosi hisoblanadi.

Formalizatsiyalash – tadqiqot olib borilayotgan (o‘rganilayotgan) obyekt, jarayon, voqelikni matematik ifodalar bilan tasvirlash yoki matematik abstraksiyalashdir. Mazkur holda obyektning e‘tiborli tomonlari (xossasi, belgisi, bog‘liqligi) matematik termin va tenglamalarda ifodalanadi, bular bilan keyinchalik ma‘lum qoida bo‘yicha amallar bajariladi.

Modellashtirish – tadqiqot obyektining ayrim xususiyatlari va belgilarini o‘rganish uchun unga o‘xshash analogik qulay obyekt (modelda) o‘rganish usuli bo‘lib texnika, energetika sohasida fizik va analitik usullar ko‘proq qo‘llaniladi. Modellashtirish fizik va matematik bo‘ladi. Model ko‘rsatkichlarini tahlil qilib obyekt haqida xulosaga kelinadi. Buning mohiyati tadqiqot objekti (asli)ni uning asosiy xossalarni ifodalovchi sun‘iy sistema (model) bilan almashtirishdan iboratdir. Ilmiy tadqiqotdagi modellashtirish haqida kitobning

3 bobida to‘liq to‘xtalib o‘tiladi. Nazariy tadqiqot ko‘pincha mavhumdan konkretga borish usuliga asoslanadi. Mazkur holda bilish jarayoni ikki nisbatan mustaqil bosqichga ajraladi. Birinchi bosqichda konkret dan uning abstrakt ifodalangan haqiqiy sig‘a o‘tiladi.

Tadqiqot objekti qismlarga ajratiladi va ko‘plab tushuncha va mulohazalar yordamida tavsiflanadi, ya‘ni u fikriy qayd etilgan mavhumlar majmuyiga aylanadi. Bu – abstraksiya darajasida tadqiqot obyektining tahlilidir. Keyinchalik, bilishning ikkinchi bosqichida abstraktdan konkretga borish amalga oshiriladi. Bunda tadqiqot obyektining yaxlitligi tiklanadi (sintez), lekin tafakkurda. Shuni ta‘kidlash o‘rinliki, yuqorida ko‘rib o‘tilgan ilmiy bilish usullari qoidaga ko‘ra birgalikda, bir-birlarini to‘ldirgan holda qo‘llaniladi.

Bilish mantiqi ahamiyatli bo‘lgan, barqaror takrorlanuvchi va ayrimlikni aniqlash jarayoni sifatida tasavvur etiladi, bu o‘rganilayotgan obyekt boshqalardan farqlaydi. Bilish jarayonida tirik mushohadadan abstrakt fikrlashga va undan amaliyotga o‘tish umumiy texnologiyasiga rioya etish muhimdir.

Shunday qilib, fan sohasi to'xtovsiz rivojlanayotgan bilimlar insonlar va muassasalarning ana shu ijodiyotni ta'minlovchi ilmiy ijodlarini o'z ichiga oladi. Ilmiy bilimlarni umumlashtirish va sistemalashtirishning oliy shakli bo'lib nazariya hisoblanadi. U ilmiy tamoyillar va qonunlar, tadqiqot usullarini ifoda etadi. Tadqiqot metodlariga quyidagilar kiradi:

– empirik tadqiqotlar (kuzatish, qiyoslash, o'lchash, eksperiment usullari);

– nazariy tadqiqot (mavhumdan aniqlikka tomon borish va b.) usullari;

– empirik va nazariy tadqiqotlar (tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, modellashtirish, mavhumlashtirish va b.) usullari. Olimlar ilmiy natija (ijobiy yoki salbiy)ga erishish vositasi sifatida yetarlicha faktik materiallarga ega bo'lmagan hollarda faraz (gipoteza)dan foydalanadilar, bu o'z navbatida tajribada sinab ko'rish va nazariy asoslashni talab etadi.

Tayanch soʻzlar va iboralar: ijtimoiy fenomen, tahliliy tadqiqot, kartalar, so'rovnomalar, uslubiy hujjatlar, tahliliy, tavsiflovchi, aerobatic, ehtimollik, aql, tadqiqot niyatlari, tadqiqot dasturi, tadqiqot dasturi konsepsiyasi, empirik usul, sotsiologiya, kirlik tahlili, yashirin tahlil, regressiya tahlili, faktor tahlili, loginear tahlili.

Muhokama uchun savollar:

1. Tadqiqot dasturi konsepsiyasi nima? Ijtimoiy sohada ilmiy tadqiqotlar bosqichlarning tarkibi va mazmuni nimalardan iborat?

2. Tadqiqot etilingan hodisalar, jarayonlar, belgilar, parametrlar nima?

3. Amaliy usullari, ularning bo'ysunishi va muvofiklashtirish, tadqiqot natijalari umumlashtirishning ketma-ketligi va usulini tushuntirib bering?

4. Tadqiqot niyatlarini amalga oshirish jarayonida tadqiqotchilarning tarkibi, roli va o'rni, tadqiqot dasturining elementlari nimalardan iborat?

Test:

1. Quyidagi qaysi atamaning ma'nosi ".....-belgilar ortasidagi munosabatlarni o'rnatish" degan ma'noni bildiradi?

A) Faktor tahlil

- B)Yashirin tahlil
- C)Kirlik tahlil
- D)Korrelyatsiya tahlili

2.Tadqiqotlarning maqsadiga muvofiq ular qanday shakllarga ega hisoblanadi?

- A)O'g'zaki
- B)Yozma
- C)Foto va ovoz yozish ko'rinishida
- D)Hamma javoblar to'g'ri

3.Tadqiqotlarni o'lchashda eng yuqori bal qanday belgilanadi?

- A)Har bir savol uchun smetalar bayonoti bilan
- B)Har bir savolni 5ballik sistemada baholash
- C)Hakamlar fikrlariga binoan
- D)Ovoz berish orqali

4. "....."-bu biror bir omillar hodisalar va tasdiqlash yoki rad etish jarayonini tushuntirishga imkon beradigan ilmiy taxmin"

Nuqtalar o'rniga kerakli atamani qo'ying?

- A)Giposteza
- B)Korrelyatsiya
- C)Gipoteza
- D)Kirlik

5.Tadqiqot uchun boshlang'ich punktlar bu.....?

- A)Taxmin
- B)Faraz
- C)Bashorat
- D)Xayol

6 – MAVZU. BIRLAMCHI MA'LUMOTLARNI QAYTA ISHLASH VA TAHLIL QILISHNING UMUMIY TAMOYILLARI.

1. Sotsiologik tadqiqotlarda ma'lumotlar shakllari. Tadqiqotda ishlatiladigan ma'lumotlarni tahlil qilish turlari.

2. So'rov varaqalari (anketalarni) tahrirlash. Xatolarni tuzatish. Ma'lumotlarni kodlashtirish.

3. Taqsimlash qatorlarini jadval shaklida tasvirlash. Jadvallar tahlili.

4. Nazariy model - sotsiologik nazariyada ma'lumotlarni umumlashtirish va tushuntirishning statistik va nostatistik metodlari.

Sosiologik ma'lumotlar qanday usulda to'planganidan qat'iy nazar to'g'ridan to'g'ri o'rganilgan hodisa to'g'risida umumlashtirilgan xulosa chiqarish, rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, taxminni tekshirib ko'rish imkonini bermaydi. Olingan sosiologik ma'lumotlarni belgilangan vazifalarni yechishda qo'llash mumkin bo'lishi uchun uni qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va so'ngra ilmiy jihatdan izohlash lozim bo'ladi. Faqatgina ushbu jarayonlarni amalga oshirgandan keyingina sosiologik ma'lumotlarni amaliyotda qo'llash uchun yo'l ochib beruvchi xulosa va amaliy tavsiyalarni bayon etish uchun haqiqiy imkoniyat yaratiladi.

Sosiologik tadqiqotlarda empirik materiallarni to'plash bosqichida olingan ma'lumotlar odatda personal kompyuter texnikasi yordamida dasturlar paketi qo'llanilgan holda ishlanadi. Ushbu qayta ishlash dasturlari empirik ma'lumotlarni kerakli ko'rinishga keltirish, har qanday foizli, o'rtacha ko'rsatkichlar, o'rganilayotgan hodisalar elementlarining barcha ehtimoliy bog'liqliklarni hisoblab chiqish imkonini beradi. Bunday dasturlar boshqa imkoniyatlarga ham ega hisoblanadi. Xususan, ular yordamida grafikli tahlil (grafik va diagrammalar tuzish)ni amalga oshirish va sosiologik tadqiqot natijalarini ko'rgazmali taqdim qilish mumkin. Ma'lumotni grafikli taqdim qilish vositalari Microsoft Office Excel dasturida ham joylashtirilgan.

To'plangan empirik ma'lumotlar bilan ishlashning boshlang'ich bosqichi ma'lumotlarni tahrirlash hisoblanadi.

Sosiologik tadqiqotlarni amalga oshirish yakuniy bosqichining asosiy vazifasi – olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va izohlash, xulosalarni umumlashtirish, amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish bo'ladi.

Ma'lumotlarni tahrirlash – sosiologik ma'lumotlarga tuzatish kiritish, ularni qayta ishlash vazifasiga javob beradigan holatga keltirishdir. Gap shundaki, sosiologik tadqiqotni amalga oshirish natijasida to'plangan ma'lumotlar uning ishonchliligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan turli xatolik, noaniqlik va kamchiliklarga ega bo'lishi mumkin. Bunday holatni oldini olish uchun esa ma'lumotni tahrirlash amalga oshirilib, bunda ma'lumotning sifati tekshirilib, aniqlangan xatoliklar tuzatiladi.

Tekshirish butun bir hujjat bo'yicha hamda uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar (masalan anketaning alohida savollari) bo'yicha ham o'tkazilishi mumkin. Agarda hujjat ularning sifatiga qo'yilgan talablarga javob bermasa, ular ishlov berish jarayonidan chiqariladi.

Hujjatlarni to'ldirilish to'liqligini tekshirish bajarilishi shart jarayon bo'lib, chunki bunday ko'rinishdagi og'ishlar sosiologik tadqiqotlarda tez-tez uchraydi. Bu o'rinda so'z eng avvalo anketa haqida boradi. Ularda tadqiqot nuqtai nazaridan muhim bo'lgan savolga va hattoki barcha savollarga javoblar mavjud bo'lmasligi mumkin. Buning sababi nimada? Respondentlar hodisalar va insonlar xulq-atvori to'g'risida tanqidiy baho berishni nazarda tutuvchi savollarga javob berishni xohlashmagan. Boshqa bir sabab – savollarning ifodalanishi, bayon etilish tarzini tushunmaslik, anketani to'ldirish jarayonida intervyuyer (anketachi)ning yoki respondentning beparvoligi, e'tiborsizligidir. Ba'zi hollarda kamchilikni so'rov ishtirokchilarga murojaat qilish orqali bartaraf etish mumkin. Agarda buni amalga oshirishning iloji bo'lmasa, unda hujjatdan voz kechish masalasi qo'yiladi. Masalan, agar respondent anketaning ijtimoiy-demografik ma'lumotlar qismida o'z jinsini ko'rsatmasa (so'rov ishtirokchilarining bu xarakteristikasi tadqiqot maqsadi uchun har doim muhim, chunki ayollar va erkaklar javoblarini tahlil qilish imkonini beradi) anketa ishlovdan chiqarilishi lozim.

Odatda sosiologlar hujjatning to'ldirilishi to'liqligini baholash mezonlarini ishlab chiqishadi. Agar hujjatda 60-100% javob mavjud bo'lmasa, u qoidaga ko'ra ishlovdan chiqarib tashlanadi. Savollarning bundan kam ulushi to'ldirilmaganda ham (masalan 30%) shunday yo'l tutilishi mumkin.

Alohida savollarning to'ldirilish aniqligini tekshirish faqatgina ma'lumot manbaining ishonchliligi aniqlansa, barcha savollarga javoblar berilgan bo'lsa, biroq u yoki bu savolni to'ldirish shubha uyg'otsa (umuman olganda bir xil ma'noga ega savollarga turlicha javob olingan bo'lsa)gina amalga oshiriladi. Bunga, respondentning ushbu jamoada xizmat qilishidan qoniqishi to'g'risidagi savolga ham va uning boshqa xizmat jamoasiga o'tish xohishi to'g'risidagi savolga bergan javobi misol bo'lishi mumkin. Har ikala savolga ham ijobiy javob olindi. Tadqiqotchi qaysidir bir savolni ishlovdan chiqarishi, ya'ni ularning qaysi biri diqqat-e'tiborga sazovorligi to'g'risida qaror qabul qilishi lozim.

Texnologik jihatdan tekshiruvning asosiy maqsadi – anketa savollarining barchasini texnik tomonidan personal kompyuter xotirasiga ortiqcha kuch sarflamasdan va xatosiz kiritishiga imkon beruvchi ko'rinishga keltirish hisoblanadi. Bu bosqich faqatgina barcha ma'lumot kodlashtirilgandan so'nggina amalga oshiriladi.

Sosiologik ma'lumotni kodlashtirish – savolning har bir javob variantiga shartli belgilar – tanlangan kodlar asosida shifr yoki belgi qo'yish jarayonidir. Kodlashtirishning maqsadi texnik vositalar yordamida ma'lumotni qayta ishlash, saqlash va ayirboshlash imkonini ta'minlashdir.

Ma'lumotlarni tahrirlash jarayoni yirik sosiologik tadqiqotlarda uzoq muddatli, murakab va ko'p bosqichli bo'lishi mumkin. Uncha katta bo'lmagan tadqiqotlarda esa sosiologik mayeriallar bilan ishlash ko'p vaqtni talab qilmaydi. Har qanday holatda ham u ishning zarur va amalga oshirilishi shart bo'lgan bosqichi sanaladi.

Ma'lumotlarni kiritish – empirik ma'lumotlar bilan ishlashning shak-shubhasiz va sermehnat bosqichi va xatoliklarning qo'shimcha manbai hamdir.

Personal elektron hisoblash mashinasiga ma'lumotlarni kiritishdan oldin sosiologik ma'lumotni qayta ishlash dasturiga kiritiluvchi hujjatning maketini yaratish ishi amalga oshiriladi. Har bir savolning verbal mazmuni kodlashtiriladi. So'ngra esa empirik ma'lumotni kiritish jarayoni boshlanadi (10-jadval).

Bunda texnik xodim va tadqiqotchidan kodlashtirilgan ma'lumotni ko'chirish jarayonida imkoni boricha diqqat-e'tiborli bo'lish talab etilib, chunki aynan shu yerda xatoga yo'l qo'yish foizi juda katta bo'ladi.

Hozirgi kunda anketa ma'lumotlarini kiritish bo'yicha ko'plab maxsus dasturlar ishlab chiqarilgan. Ularning ba'zilari respondent berilgan savollarga kopyuterda javoblarini javob beishi bilan bog'liq bo'lsa, boshqasida respondent intervyuyerning savollariga telefon orqali javob beradi va u personal kompyuter bilan bog'langan bo'lib, ma'lumot avtomatik tarzda qayd etiladi. Bugunda respondent javoblarini skanerdan o'tkazish va ularni elektron ko'rinishga kiritishni qo'llash yanada keng tarqalmoqda.

10-jadval

Sosiologik so'rov ma'lumotlarini Microsoft Office Excel 2010 dasturiga kiritish bo'yicha jamlangan jadval namunasi

Savol	Kod	Respondent tartib raqami					Harbiy xizmatchilar		Fuqrolik personali		JAMI	
		n1	n2	n3	...	n510	soni (n=390)	%	soni (n=120)	%	soni (n=510)	%
1. Jinsingiz	001 - erkak ¹⁰	1	1	1	1	1	360	92,3	70	58,3	430	84,3
	002 - ayol	1		1			30	7,7	50	41,7	80	15,7
2. Yoshingiz	003 - 21 yoshgacha						0	0,0	10	8,3	10	2,0
	004 - 22 dan 25 yoshgacha	1			1		50	12,8	0	0,0	50	9,8
	005 - 26 dan 30 yoshgacha		1	1			150	38,5	20	16,7	170	33,3
	006 - 31 dan 35 yoshgacha					1	110	28,2	10	8,3	120	23,5
	007 - 36 dan 40 yoshgacha	1	1	1		1	50	12,8	10	8,3	60	11,8
	008 - 41 yoshdan 45 yoshgacha				1		30	7,7	40	33,3	70	13,7
	009 - 46 yoshdan katta						0	0,0	30	25,0	30	5,9

¹⁰ Ma'lumotlarni Microsoft Office Excel sahifasiga kiritish jarayonida indikatorlar (kodlar belgilarini) kiritish shart bo'lmasdan, kod raqamini kiritish etarli bo'ladi.

3. Ijtimoiy kelib chiqishi-ngiz	010 - ishchilardan	1	1	1	1	1	260	66,7	100	83,3	360	70,6
	011 - dehqonlardan		1			1	50	12,8	10	8,3	60	11,8
	012 - xizmatchilardan	1	1	1			70	17,9	10	8,3	80	15,7
	013 - harbiylardan						0	0,0	0	0,0	0	0,0
	014 - tadbirkorlardan	1				1	10	2,6	0	0,0	10	2,0

Empirik ma'lumotlar bilan ishlashning muhim bosqichi yangi o'zgaruvchilar, ya'ni savollar, belgilarni hosil qilish va qayta tuzish sanaladi. Bu ishning mohiyati belgining ifodalanishini o'zgartirishdan iborat bo'ladi. Qayta tuzish ham oddiy va ham murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, yosh ko'rsatkichi to'g'risidagi ochiq savollarda yoshning ma'lum bir guruhlari: 18 dan 29 gacha, 29 dan 39 gacha, 39 dan 55 gacha, 55 dan katta kabilar kiritilishi mumkin. Bu esa qo'lda sanamasdan ma'lumotlarni hisoblash imkonini beradi.

Murakkab qayta tuzish bir necha ko'rsatkichlarni o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Masalan, oilaning moddiy daromadi qismlari va oilaning tarkibidagi farqlanishlar to'g'risidagi savollar asosida ushbu oilaning bir a'zosiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromad indeksi hisoblab chiqiladi.

Shunday qilib, sosiologik tadqiqot davomida olingan empirik ma'lumotlarni tahlil qilish uchun tayyorlash – yetarlicha sermehnat va uzoq davom etadigan jarayondir.

Ma'lumotlar bilan ishlashning keyingi bosqichi ayni tahlilning o'zini tashkil etadi.

Obyektning xususiyatlarini o'lchar ekan, tadqiqotchi tizimlashtirish va umumlashtirish lozim bo'lgan dastlabki statistik materiallarni yig'adi. Bu o'z navbatida o'rganilayotgan jarayonlarning qonuniyatini, hodisalarning ahamiyatli sifatlarini, xarakterli belgilarini

aniqlash imkonini beradi. Sosiologik ma'lumotlarni tizimlashtirish va umumlashtirish bo'yicha ish dastlabki ma'lumotlarni statistik guruhlash va statistik jadvallarni tuzish yordamida tartibga solishdan boshlanadi.

Statistik guruhlash – bu o'rganilgan majmuani ahamiyatli belgilar (tavsiflar) bo'yicha bir turdagi guruhlarga taqsimlashdir. Statistik guruhlashda belgilangan vazifa birinchidan, majmuaning har bir alohida olingan qismining sonini aniqlash; ikkinchidan, hodisalarning sabablari va o'zaro bog'liqligi ta'sirini o'rganishdan iborat. Guruhlanuvchi belgilarni tanlash sosiologik tadqiqot dasturini ishlab chiqish bosqichidayoq amalga oshiriladi. Ko'p hollarda guruhlanuvchi belgilar sifatida jins, yosh, ma'lumot darajasi, ish staji, oiladagi farzandlar soni, daromad darajasi va boshqalar qo'llaniladi.

Sosiologik ma'lumotlarni tahlil qilishning yana bir boshqa usuli – **jadval tuzish** hisoblanadi. Jadvallar oddiy, guruhli va kombinasiyalangan bo'ladi. Guruhlash metodi va materiallarni statistik jadval ko'rinishida taqdim etishning o'ziyoq sosiologik ma'lumotni o'rganish uchun ma'lum bir imkoniyat beradi. Bundan tashqari ushbu metod – keyingi tahlil va murakkabroq statistik metodlarni qo'llash uchun zaruriy vosita hisoblanadi.

Oddiy jadval – majmua alohida birliklarining sifat yoki sonli xususiyatlari birgalikdagi ro'yxatidir. Masalan, so'rovda ishtirok etuvchi n=510 kishidan iborat tanlov majmuida yosh ko'rsatkichi bo'yicha yettita tarkibiy qismi uchraydi (11-jadval).

NAMUNA

11-jadval

So'rov ishtirokchilarining yosh ko'rsatkichlari (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Soni	%
21 yoshgacha	10	2,0
22 dan 25 yoshgacha	50	9,8
26 dan 30 yoshgacha	170	33,3
31 dan 35 yoshgacha	120	23,5
36 dan 40 yoshgacha	60	11,8
41 yoshdan 45 yoshgacha	70	13,7
46 yoshdan katta	30	5,9
Jami	510	100

Guruhli jadval majmua birliklarini bir belgi bo'yicha guruhlashni nazarda tutadi (12-jadval).

NAMUNA

12-jadval

So'rov ishtirokchilarining yosh ko'rsatkichlari va jins belgilari (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	erkaklar		ayollar	
	soni	%	Soni	%
21 yoshgacha	10	2,3	0	0,0
22 dan 25 yoshgacha	32	7,4	18	22,5
26 dan 30 yoshgacha	154	35,8	16	20,0
31 dan 35 yoshgacha	95	22,1	25	31,3
36 dan 40 yoshgacha	52	12,1	8	10,0
41 yoshdan 45 yoshgacha	61	14,2	9	11,3
46 yoshdan katta	26	6,0	4	5,0
Jami	430	100	80	100
Hammasi	510			

Kombinatsiyali jadvalda majmua birliklarini ikki va undan ortiq belgilar bo'yicha guruhlashtirish aks etadi (13-jadval).

NAMUNA

13-jadval

So'rov ishtirokchilarining yosh ko'rsatkichlari va jins belgilari (% hisobida)

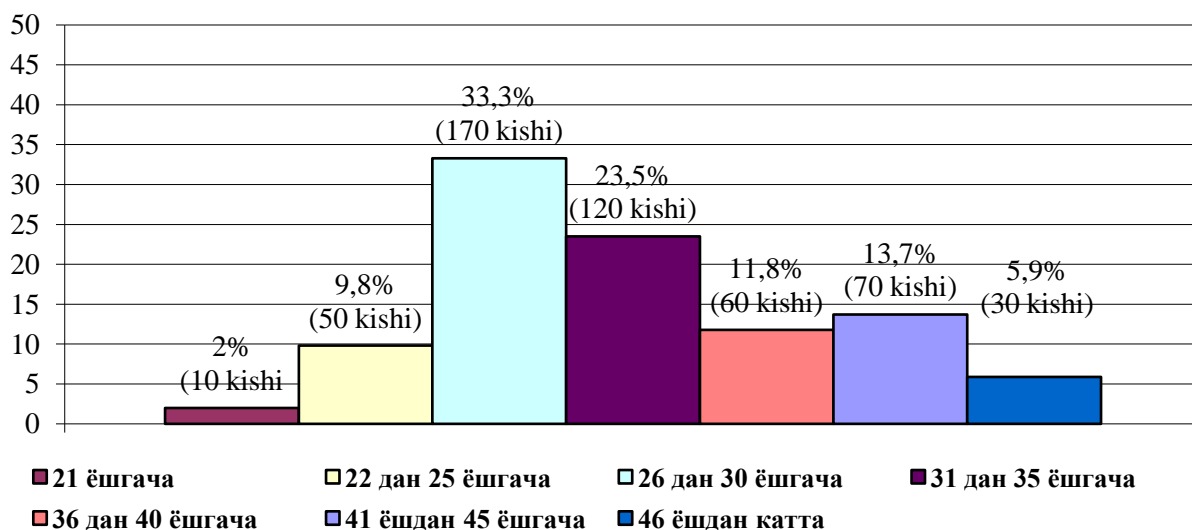
Priznaki	harbiy xizmatchilar				fuqarolik personali			
	erkaklar		ayollar		erkaklar		ayollar	
	soni	%	soni	%	soni	%	soni	%
21 yoshgacha	0	0,0	0	0,0	7	10,0	3	6,0
22 dan 25 yoshgacha	43	11,9	7	23,3	0	0,0	0	0,0
26 dan 30 yoshgacha	142	39,4	8	26,7	7	10,0	13	26,0
31 dan 35 yoshgacha	99	27,5	11	36,7	3	4,3	7	14,0
36 dan 40 yoshgacha	47	13,1	3	10,0	2	2,9	8	16,0
41 yoshdan 45 yoshgacha	29	8,1	1	3,3	32	45,7	8	16,0
46 yoshdan katta	0	0,0	0	0,0	19	27,1	11	22,0
Jami	360	100	30	100	70	100	50	100,0
Hammasi	510							

Empirik ma'lumotlarni grafikli tarzda taqdim etish va izohlash – tadqiqot ishining navbatdagi bosqichi sanaladi. Har qanday chastotali taqsimlanishni diagramma va grafik tarzida aks ettirish mumkin. MS Excel kabi maxsus dasturlar diagrammalarning turli: aylanali, ustunli, chiziqli, nuqtali, konus ko'rinishidagi, sektorlari kesilgan holda va shu kabi shakllarini qo'llash imkonini beradi. Sosiologik ma'lumotlarni grafikli tarzda tasvirlashning asosiy ustunligi uning ko'rgazmaliligi hisoblanadi. Grafikli metodlar yordamida tadqiqotchi nafaqat u yoki bu ma'lumotlar – o'rganilayotgan hodisaning sonli ko'rsatkichlari va baholar, fikrlar, mulohazalarga asoslangan sifat ko'rsatkichlarni tasvirlash, balki shu bilan birga o'rganilayotgan hodisaning o'zaro aloqadorligi va o'zgarish tendensiyasini ham ko'rsatish imkoni tug'iladi. Bu esa tadqiqotchining empirik ma'lumot tahlilini uyog'iga chuqurlashtirmasligiga yo'l beradi.

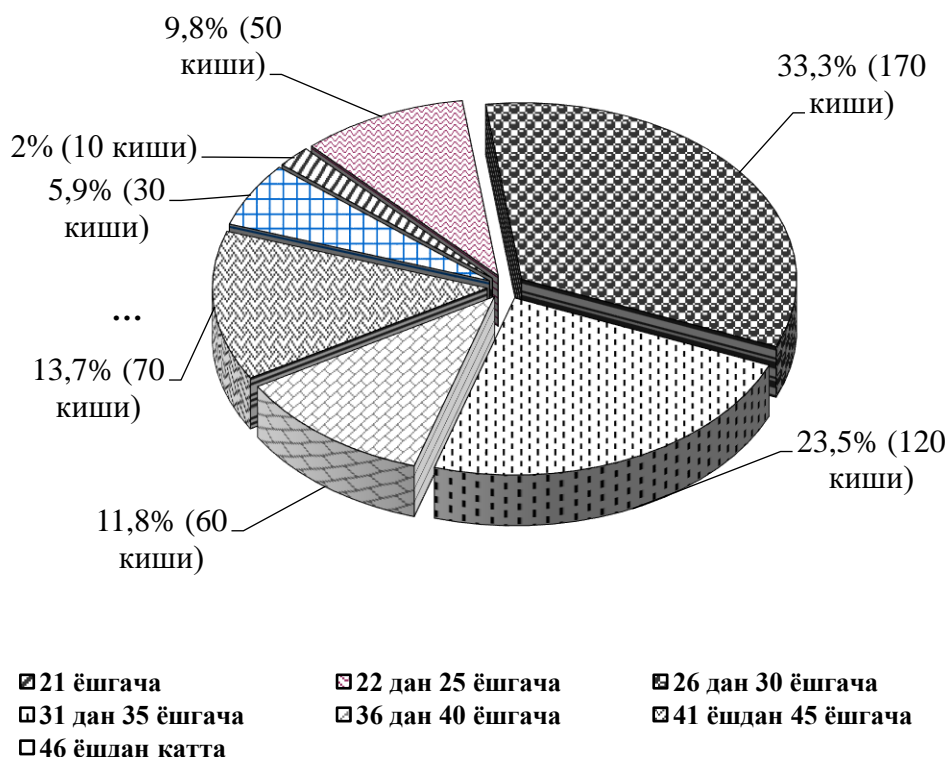
Ustunli diagramma namunasi

Ustunli diagramma namunasi

So'rov ishtirokchilarining yosh ko'rsatkichlari (% xisobida)

Aylana diagramma namunasi

Ma'lumotlarni umumlashtirish – sosiologik axborot bilan ishlashning yakuniy bosqichi sanaladi. U o'zida ta'riflash, izohlash va taxmini tekshirishni qamrab oladi.

Ishning ushbu bosqichdagi vazifasi – empirik ma'lumotlarni turli nazariy harakatlarni amalga oshirishga, xususan ta'riflash, izohlashga tayyor ko'rinishga keltirishdir.

Ta'riflash o'zida uchta tarkibiy qismni – empirik ma'lumot, belgilar tizimi va ko'rgazma (grafik, diagrafmma, jadval)ni aks ettiradi. Ta'riflashning metodlari guruhlash (yuqorida bayon etilgan) va tipologiyalash bo'lib, uning imkoniyatlari murakkab ko'po'lchovli statistik tahlilning qo'llanilishi asosida yanada oshishi mumkin.

Sosiologik tadqiqot hisobot tayyorlash bilan yakunlanadi. Bunda hisobot ilgari surilgan maqsad va vazifalarga mos ravishda tuziladi. Uning tuzilishi sosiologik tadqiqotning yo'nalishiga bog'liq bo'ladi. Agar tadqiqotda nazariy maqsad va vazifalarni belgilanib, amalga oshirilgan bo'lsa, unda hisobot qat'iy ilmiy xarakterga ega bo'ladi. Tahlil etilayotgan materialni taqdim etish, atamalar, tushunchaviy

apparat, tahlil metodlari shakli aynan nazariyani rivojlantirishga yo'naltiriladi. Agarda tadqiqot amaliy xarakterga ega bo'lsa, hisobot shakli va mazmuniga ko'ra nisbatan oddiy bo'lib, unda murakkab matematik-statistik hisob-kitoblar keltirilmaydi va bundan kelib chiqib u buyurtmachi uchun tushunarliroq bo'ladi. Tahliliy hisobotni tayyorlashda, uning qanday maqsadni ko'zlaganidan qat'iy nazar o'rganilayotgan hodisani o'zgartirish (takomillashtirish) bo'yicha amaliy tavsiyalarning ishlab chiqilishi muhim holat hisoblanadi.

Tayanch so'zlar va iboralar: Ichki korrelyatsiya, atributiv, variatsion, yaqin tarqatish, analitik, o'lchov turli, o'lchov shkalasi, tendentsiya, kodlash, nazariy model, ma'lumotlarni guruhlariga ajaratish, ma'lumotlarni kodlashtirish, xatolarni tuzatish, miqdoriy yondashuv, statistic, nostatistik, miqdoriy, strukturali, genetic, sotsiologik tadqiqot, birlamchi ma'lumot, anketa, so'rov varaqalari.

Muhokama uchun savollar:

1. Nazariy modelni tushuntiring?
2. Satsiologik tadqiqotlarda necha turli shkalalar qo'llaniladi?
3. Satsiologik ma'lumotlarni qanday guruhlariga bo'lish mumkin?
4. Tadqiqotlarda birlamchi ma'lumotlar qanday olinadi?

Test:

1. Sotsiologik tadqiqotlarda ishlatiladigan ma'lumotlarni tahlil qilishning necha xil turlari bor?

- a) 2
- b) 3
- c) 4
- d) 5

2.- sotsiologik nazariyada ma'lumotlarni umumlashtirish va tushuntirishning statistik va nostatistik metodlari.

- a) statistik model
- b) nostatistik model
- c) a va b javoblar
- d) nazariy model

3. Respondentlarning ijtimoiy - demografik xususiyatlariga nimalar kiradi?

- a) jinsi va yoshi
- b) ma'lumoti

- c) a va b
- d) barcha javoblar to'g'ri

4. Respondent asosiy savollarning necha foiziga javob bermasa nazoratchi ularga qarshi "javob yo'q" belgisini qo'yadi va anketa kompyuterda qayta ishlanadi?

- a) 20-25%
- b) 10-15%
- c) 60%
- d) 40%

5. Birlamchi sotsiologik axborotni umumlashtirishning eng oddiy shakli

- a) qayta ishlash
- b) solishtirish
- c) guruhlash
- d) darajali shkala

7-MAVZU. SO'ROV METODI.

1. So'rov tushunchasi.

2. So'rovning asosiy bosqichlari.

3. *1-bosqich adaptatsiya (razvedka, mashq, zondaj),*

2-bosqich qo'yilgan maqsadga erishish (asosiy ma'lumotlar yig'ish),

3-bosqich so'rovni tugatish.

4. So'rov ko'rinishlari: o'zaro ta'sirning xarakteriga ko'ra (anketa orqali va intervyu), o'tkazish joyiga ko'ra (yashash joyi yok ish joyi), tadqiqotchi bilan respondent o'rtasidagi muloqot vositasiga ko'ra (matbuot, pochta, yakkama-yakka suhbat, telefon). So'rovning turli turlarining ustunlik va kamchilik tomonlari.

So'rovning aniq shakllariga quyidagilar tegishlidir:

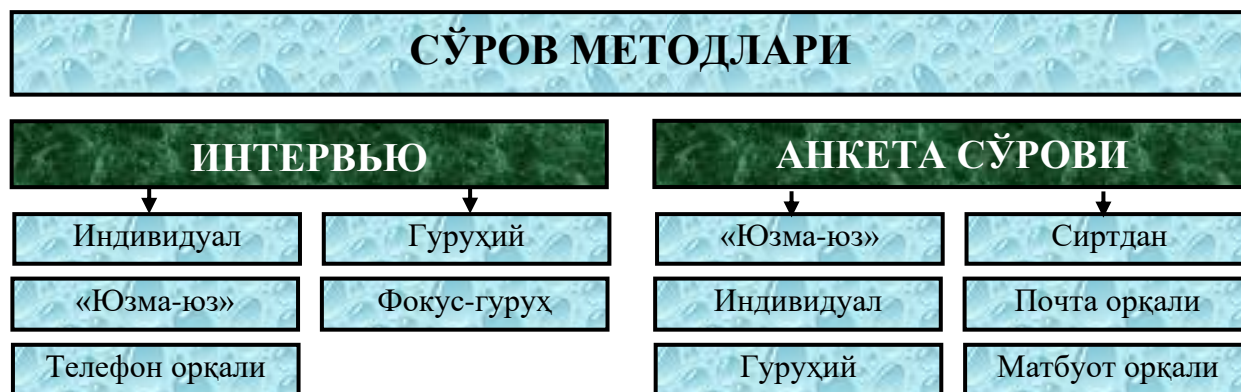
Intervyu (tadqiqiy suhbat) – so'rov ishtirokchisi bilan bevosita muloqot metodi. Intervyu standartlashtirilgan (formallashtirilgan), ya'ni oldindan belgilangan rejaga (savollar ro'yxatiga) qat'iy mos ravishda va erkin tarzda o'tkazilishi mumkin.

Anketa so'rovi – ma'lumotni bilvosita anketa (so'rov varaqasi) savollariga javob shaklida to'plash metodi. Anketa so'rovi turli

vositalar: tadqiqot tashkilotchilari (anketachilar) tomonidan yoki pochta orqali tarqatiluvchi qog'oz anketalar; audio-, videotexnika yordamida tarqatiluvchi anketalar, ommaviy axborot vositalari (gazeta, jurnal, radio, televideniye, Internet) va boshqa kanallar orqali tarqatiluvchi anketalar ko'magida o'tkazilishi mumkin.

Ekspertlar so'rovi – kompetentli ma'lumot tashuvchilar (ekspertlar) bilan anketa so'rovi yoki intervyu o'tkazish. *Shaxsni guruhii baholash metodi* – kichik guruhlardagi munosabatlar va shaxs xususiyatlari to'g'risida ma'lum bir balli shkala asosida tuzilgan baholarni umumlashtirish orqali ma'lumot to'plash.

O'z navbatida so'rov metodlari orasida anketa so'rovi va intervyu metodlari alohida ajralib turadi (Ris. 1).

1-rasm. So'rov turlari mantiqiy chizmasi

So'rov metodi – sosiologlar ixtirosi bo'lmagan. Bilishning hamma tarmoqlarida kimdir boshqa bir insonga ma'lumot olish uchun savol bilan murojaat qilar ekan, ushbu metodning turli ko'rinishdagi modifikasiyalariga to'qnash keladi. Masalan, shifokorlar kasallikning kechish jarayonini va bemor sog'lig'ining bundan avvalgi holatini aniqlashda anamnestik so'rov o'tkazishadi. So'rov metodidan huquqshunoslar – guvohdan tekshirilayotgan hodisaning yuz berishi shart-sharoitlarini aniqlashtirishda, jurnalistlar aholining u yoki bu tarzdagi voqeya va hodisalarga munosabati to'g'risida o'zlarini qiziqtirgan ma'lumotni olish maqsadida foydalanishadi.

Instrumentariylarning¹¹ turi va mazmuni dastlabki ma'lumotlarni to'plash metodi va tadqiqotda ijtimoiy obyektни qamrash metodlari

¹¹ Социологик тадқиқот инструментарииси – турли-туман шаклларда тақдим этилувчи ҳужжатлар, тегишли ҳаракат ва жараёнларда ақс этувчи тадқиқотни амалга оширишнинг методик ва техник усуллари тизими. Қаранг: Ковалевская Е.В. Социология: учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. – С. 154.

(bosh majmua yoki tanlov guruhi (выборка) asosida tadqiq etish)ga bog'liq bo'ladi. Instrumentariy tarkibiga sosiologik ma'lumotni to'plash va qayta ishlash uchun foydalaniladigan hujjat va materiallar kiradi.

Anketa metodi orqali so'rovni o'tkazish uchun: anketa, savollarga javoblar varaqasi (anketani ko'p marotaba qo'llash maqsadida ham tuzilishi mumkin), anketani qayta ishlash matrisasi yoki anketani qayta ishlashga moslashtirilgan kompyuter dasturi ishlab chiqiladi.

Intervyu metodiga nisbatan qo'llaniluvchi instrumentariy: intervyuni o'tkazish rejasi, so'rov varaqasi, natijalarni ishlash uchun mo'lljallangan matrisa (kompyuter dasturi) hisoblanadi. Agar anketa so'rovi (intervyu) tanlov guruhi (выборка) asosida o'tkaziladigan bo'lsa, unda tanlov hisob-kitobi (chizmasi) tuziladi. Sosiometrik tadqiqotlarni instrumentar ta'minotini sosiometrik kartochna, sositmatrisa, sosiogramma va boshqalar tashkil etadi.

Ularning o'ziga xos belgilari so'rovning boshqa shakllaridan bir qator ustunliklari mavjudligidan guvohlik beradi¹² (1-jadval).

1-jadval

Metodlarning qiyosiy tavsifi

ANKETA SO'ROVI	INTERVYU
1. O'rganilayotgan predmet to'g'risidagi ommaviy tasavvurni aks ettiradi.	1. Predmetni ommaviy tasavvurlar orqali emas, balki uning mohiyatiga kirib borish orqali yetarlicha yaxshi o'rganish imkonini beradi.
2. Anketachining shaxsiy ustanovkalari va qarashlari respondentning javoblariga ahamiyatli ta'sir o'tkazmaydi.	2. Intervyuyerning mahorati tufayli samimiylikka moyil qiluvchi ishonchli sharoit yaratilishi mumkin.
3. Javoblarning samimiyligi anketaning anonimligi bilan rag'batlantiriladi.	3. Respondentning intervyuyer bilan muloqoti javoblarni yanada jiddiy asoslanishi ta'minlaydi.
4. Savollarga javoblarning ketma-ketligi va tempi respondentning ixtiyori bilan tanlanadi.	4. Respondentning ba'zi savollardan o'zini olib qochishi imkoniyati minimumga keltirilishi mumkin.

¹² Капитонов Э.А. Социология XX века. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – С. 478-479.

5. Anketachiga maxsus malakaga ega bo'lish talabi belgilanmaydi va boshqalar.

5. Intervyuni o'tkazi metodikasining yaxshi o'zlashtirilishi zarur bo'lgan holatlarda uning yo'nalishi va mazmunini o'zgartirish imkonini beradi va boshqalar.

Sosiologik anketani tuzish texnologiyasini ko'rib o'tamiz.

Anketa – strukturaviy tashkil etilgan savollar to'plami bo'lib, ularning mazmun va mohiyati sosiologik tadqiqotning vazifalari (farazi) bilan belgilanadi.

So'rovnoma tuzilishi (konstruksiyasi) uchun boshlang'ich asos bo'lib tushunchalarni operatsionalizatsiyalashtirish¹³ natijasida shakllantirilgan model hisoblanadi. U savollar sonini, ularning yo'nalishini, joylashish mantiqini belgilaydi.

Har bir savolning tuzilishi indikatorlar¹⁴ tanloviga bog'liq bo'ladi. Odatda so'rovnoma asosiy uchta blok: asosiy (muammoli) savollar, yordamchi (aniqlashtiruvchi, nazorat etuvchi) savollar va «pasport» qismi – respondentning ijtimoiy-demografik tavsifini aniqlab beruvchi savollardan iborat bo'ladi (2-jadval).

2-jadval

Anketa tuzilishi

Bo'limlar	Tuzilishiga talablar
Kirish	Mazkur so'rov qanday maqsadda o'tkazilishi, uning tashkilotchisi kim ekanligi ko'rsatilishi, respondentga nisbatan murojaatning eng maqbul, ularni hamkorlikka, yordam berishga chaqirish shaklining topilishi, kirish savollari bilan qiziqtirishi lozim. Shu yerda ulardan olinadigan ma'lumotning anonimligi va maxfiyligi (konfidensialligi) saqlanishiga kafolat berilishi va anketani to'ldirish tartibi tushuntirilishi zarur.

¹³ Операционализация (лотинча. operatio - ҳаракат) – амалий социологияда тушунчанинг семантик мазмунини (тузилишини) мантиқий деталлаштириш, яъни тафсилотлари билан аниқлаш. Қаранг: Ковалевская Е.В. Социология: учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. – С. 158.

¹⁴ Индикатор - (лотинча. indicator – кўрсаткич) – маълум бир объектнинг ёки унинг маълум бир хусусияти, сифатининг белгиси ёки тимсоли ҳисобланади.

<p style="text-align: center;">Asosiy</p>	<p>Ushbu qism dasturiy-tematik bloklardan tuzilib, ular ilgari surilgan taxminlarni tekshirish imkonini beradi. Bu o'rinda tematik bloklarning joylashuvida imkoni boricha quyidagi tartibga (sxema)ga rioya qilish tavsiya qilinadi:</p> <p>1) oddiy faktologik savollar bloki; 2) voqyeaviy, baholovchi savollar bloki; 3) motivasiyaga doir savollar bloki; 4) voqyeaviy faktologik savollar bloki; 5) motivasiyaviy, prognozlovchi savollar bloki.</p>
<p style="text-align: center;">Yakuniy</p>	<p>Bu qism «pasport» qismidan iborat bo'lib, ushbu tushuncha ostida tadqiqot vazifalarini inobatga olgan holda respondentning ijtimoiy-demografik tavsifini (ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy holati, kasbi, lavozimi, ma'lumoti, oilaviy ahvoli, yoshi, jinsi, turar joyi va boshqalar) qayd etuvchi savollar bloki anglanadi.</p>

Odatda «pasport» qismi so'rovnomaning oxirida joylashtiriladi. Asosiy savollarga kelinadigan bo'lsa, ularning ketma-ketligi respondentning submadaniyati va anketachi (intervyuyer) bilan aloqasining psixologik muhiti xarakterini inobatga olishi lozim. Eng maqbul variantni tanlash uchun o'xshash mavzuda o'tkazilgan tadqiqotning yoki takroriy va panel tadqiqotlarda qo'llanilgan metodik instrumentariyga murojaat qilish foydalidir. Tadqiqot mavzusining qandayligidan qat'iy nazar savollar, agar ommaviy so'rov haqida so'z boradigan bo'lsa, ommaviy tasavvur leksikasi qo'llanilgan holda yoki ekspertlar so'rovi mo'ljallangan bo'lsa, ular kasbiy faoliyatiga mos keluvchi atamalar qo'llanilgan tarzda aniq, bir ma'noda ifodalangan bo'lishi lozim.

So'rovnomaning tashqi tuzilishi ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, unga nisbatan bir qator talablar belgilanadi:

a) ommaviy so'rovga mo'ljallangan so'rovnoma qog'ozi uning rasmiy hujjat ko'rinishiga aylanib qolmasligi uchun eng yuqori sifatli qog'ozdan bo'lmasligi kerak, biroq respondentda o'ziga nisbatan hurmatsizlarcha munosabatda bo'linganligi hissini uyg'otmasligi uchun eng sifatsiz ham bo'lmasligi shart;

b) ekspertlar so'roviga mo'ljallangan qog'oz esa aksincha eng yuqori sifatli bo'lishi lozim. Bu bilan ekspert asosiy shaxs sifatida ishtirok etayotgan baholash jarayonning muhimligi ta'kidlab o'tiladi;

v) bosma nashr aniq, ravshan bo'lishi, shirift bo'yalmagan, oqarmagan bo'lishi, ommaviy nashrlar shiriftiga muvofiq bo'lishi - bu uning odatiy sifatida qabul qilinishiga va oson o'qilishiga imkon beradi; savollarni yarim qora shiriftida, javoblar variantini esa oddiy shiriftida chop etish maqsadga muvofiqdir; satrlar o'rtasidagi masofa kichkina bo'lmasligi lozim – bu savollarni idrok etishni qiyinlashtiradi va respondentga ta'sir ko'rsatib, xato javoblar berilishiga olib keladi;

g) anketada maxsus shiriftlar bilan (masalan, kursiv) bajarilgan izoh, belgi, tafsilot, nisbatan «uzoqlashgan» savollarga o'tish uchun ko'rsatkichlar, ramkalar, belgilar, grafikli timsollarni qo'llash tavsiya etiladi. Bunday ko'rinishda anketani rasmiylashtirish uni jonlantirib, bir xillikni bartaraf qiladi va respondentning tezda charchashini oldini olish imkonini beradi.

So'rovnoma mazmunini tuzishga ham bir qator talablar belgilanadi:

- anketada «sarlavha» bo'lishi va unda so'rovni amalga oshirayotgan tashkilotning nomi (ekspertlar so'rovida albatta tashkilotning manzili, telefon, faks raqami va pochta indeksi) ko'rsatilishi lozim;

- so'rov mavzusining nomi;

- respondent yoki ekspertga tadqiqotning maqsadi va anketani to'ldirish tartibi bo'yicha qiqsqacha murojaat;

- anketa oxirida respondent (ekspert)ga so'rovda ishtiroki uchun minnatdorchilik bildirish.

Tuzilgan anketa va xuddi shuningdek intervyu blankasini ham o'rganilayotgan muammoni to'liq qamrab olishi, tuzilishining mantiqiyliigi, savollar ifodalanishining aniqligi va bir ma'nodaligi, qo'llanilgan o'lchov shkalalarining validligi nuqtai nazaridan aprobasiya (sinov)dan o'tkazish lozim bo'ladi. Bu maqsadda so'rovnomaning hamkorlikda muhokama qilish, mutaxassislarga uni eksperli baholashni o'tkazishlarini so'rab murojaat qilish, pilotaj, ya'ni katta bo'lmagan (20-30 kishi) massiv bilan anketa o'tkazish mumkin bo'ladi.

Bundan tashqari pilotaj tadqiqot anketaning respondent yoki intervyuyer tomonidan to'ldirilishining «o'rtacha» vaqtini o'lchash,

savollarning mazmunan takrorlanishini va o'xshashligini yoki muhim ma'lumotni to'plash uchun zarur bo'lgan bir qator savollarning mavjud emasligini aniqlash imkonini beradi. Pilotaj jarayonida anketa yoki intervyu blankasi haqida so'z borishidan qat'iy nazar ularning aprobeasiyasi faqat og'zaki tarzda amalga oshirilishi lozim.

Murakkab metodik instrumentariy qo'llaniluvchi ko'p sohali tahliliy tadqiqotlarda ikki yoki uchta pilotaj o'tkazish ehtiyoji yuzaga kelishi mumkin. Ularning amalga oshirilishini so'rovnomani ishlab chiqqan mutaxassislarga yuklash maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki aynan ular u yoki bu savollarning kichik kamchiliklarini ilg'ab olish, ularni anglashdagi psixologik to'siqlarni aniqlash imkoniga ega bo'ladilar.

Pilotaj jarayonida respondentning har bir savolga nisbatan javob reaksiyasi, mulohazalari qayd etib boriladi. Agar u javob berishga qiynaladigan bo'lsa, buning sababini aniqlashga urinib ko'rish lozim. Agar qaysidir savol tushunarsiz bo'lsa, unda u qaytadan ifodalanadi.

Savollarni ifodalash. Savollarni tuzish uchun «ishchi material» sifatida tushunchalar interpretasiyasi¹⁵ va opreasionalizasiyasi natijasida olingan indikatorlar xizmat qiladi. Indikatorlar atrofida savollar konstruksiyasi «to'planar» ekan, ular (indikatorlar) bir qator talablarga javob berishi lozim:

- a) empirik¹⁶ xarakterdagi ma'lumotni qayd etishga qodir bo'lishi;
- b) turli toifadagi respondentlarning tushunishi uchun oson bo'lishi;
- v) ishchi taxminlar (farazlar)ni tekshirish uchun foydali bo'lishi.

Empirik ma'lumot xarakteriga ko'ra indikatorlar quydagi tiplarga ajratiladi:

- faktga asoslangan (faktologik, qayd etuvchi, tasdiqlovchi) – xususiyat, hodisa, voqyealar, ularning biror bir tomonlarining mavjudligi (mavjud emasligi)ni qayd etish imkonini beruchi indikatorlar;

¹⁵ Интерпретация (лотинча interpretatio – воситачи) – у ёки бу нарсани шархлаш, мазмунини изоҳлаш. Социологик таҳлил дастлабки шарт-шароитлари ва натижаларини изоҳлаш, тушунтириш, аниқлаштириш ва умумлаштиришнинг кўп поғонали жараёни. Қаранг: Ковалевская Е.В. Социология: учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. – С. 155.

¹⁶ Эмпирик (юнонча. emperieiria – тажриба) – социологияда ижтимоий ҳодиса ва жараённинг сифат характериистикасининг миқдорий (сонли) кўрсаткичи. Қаранг: Ковалевская Е.В. Социология: учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. – С. 162.

- miqdoriy – hodisaning miqdoriy ko'rsatkichlarini (chastotasi, o'lchovi, masshtabi va shu kabilarni) qayd etish imkonini beruvchi indikatorlar;

- baholovchi – xossalar namoyon bo'lishning darajasi, sifatiy holati, ahamiyati, yetukligining respondent tomonidan baholanishining empirik tushunchalarda aks etishi;

- prognostik – respondent tomonidan obyektning kelajakdagi holati, ularning o'zgarish tendensiyasi, hodisalarning oqibati to'g'risidagi subyektiv tasavvurlarini qayd etish imkonini beruvchi indikatorlar.

Mazkur tiplar asosida esa birlashtirilgan (kombinasiyalashgan) indikatorlar tuzilishi mumkin. Indikatorlar qachonki shkalalar bilan to'ldirilsagina o'z vazifasini bajarishlari mumkin. Shkala deb instrumentariyning ma'lumotni qayd etish va keyinchalik matematik qayta ishlanishini ta'minlash imkonini beruvchi o'lchaydigan qismiga aytiladi.

Sosiologik instrumentariy shkalasiz o'z ma'no-mazmunini yo'qotadi. Biroq, ma'lum bir holatlarda shkala instrumentariyalarda yaqqol mavjud bo'lsa (sosiologik anketa, so'rov varaqasi, intervyu savollari to'plamida – yopiq va yarim yopiq javob varianti ko'rinishida), boshqalarida u bevosita instrumentariyga kiritilmaydi (agar instrumentariy ochiq savollar yordamida shakllantirilsa) va u oldindan ishlab chiqilib, tadqiqot natijalarini qayta ishlash jarayonida qo'llaniladi.

Indikatorlar va shkalalarning o'zaro nisbati turlicha bo'lishi mumkin. Shkalalar ma'lum bir tartibda tuzilgan va guruhlashtirilgan indikatorlarni tashkil etishi mumkin va bu holda indikatorlar shkalalar vazifasini bajaradi. Boshqa variantda shkalalar agarda indikatorlar ko'rsatkichlarning maxsus to'plami bilan to'ldirilganda hosil bo'lishi mumkin. Shkalalarga quyidagi asosiy talablar belgilanadi:

a) to'liqligi va sezuvchanligi, ya'ni shkalaga holat, xususiyat, baholarning namoyon bo'lishi turli darajalarini qayd etish imkonini beruvchi optimal (kam ham, ko'p ham bo'lmagan) to'plaming kiritilishi;

b) indikator va shkalaning muvaffaqiyatli (tushunarli) o'zaro bog'liqligi;

v) shkalaning validligi, ya'ni tadqiqot vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan aynan o'sha ma'lumotni qayd etishga qodirligi;

g) shkala tipi va turining aniqligi. Shkalaning tipi qo'llanilgan ko'rsatkichlarning shakli bilan belgilanadi. Ko'rsatkichlar sifatida so'zlar ishtirok etadigan shkalalar verbal¹⁷ deb nomlanadi. Ko'rsatkichlar son bilan belgilangan shkalalar – sonli, agarda sonli ko'rsatkichlar grafikli elementlar bilan to'ldirilsa – grafikli shkalalar sifatida nomlanadi. Ko'rsatkichlarning o'zaro nisbatiga ko'ra shkalalar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- nominal shkala (bunday shkalalarning ko'rsatkichlari «ko'p-oz», «yaxshi-yomon» ko'rinishidagi bog'liqlikni aks ettirmaydi);

- rang bo'yicha shkala (bunday shkalalarning ko'rsatkichlari «ko'p-oz», «yaxshi-yomon» ko'rinishidagi bog'liqlikni aks ettiradi);

- intervalli shkala - (bunday shkalalarning ko'rsatkichi obyekt xususiyatini ma'lum bir oraliqda qayd etish imkonini beradi).

Nominal shkalalar verbal shkalalarga tegishli bo'lib, ular indikatorlarning birikuvi asosida hosil bo'ladi. Rang bo'yicha shkalalar ham verbal va ham sonli ko'rinishda bo'lishi mumkin. Intervalli shkalalar esa sonli va grafikli bo'lishi mumkin.

Shkalalarni ishlab chiqish anketani, so'rov varaqasni yoki boshqa bir instrumentariyni yaratishning eng ko'p mehnat talab qiladigan qismini o'zida aks ettiradi. Bundan so'ng esa tanlab olingan indikatorlar va tuzilgan shkalalarni faqatgina tahrirlash va ifodlarga sosiologik savollar tusini berishgina qoladi.

Instrumentariyda qo'llaniladigan barcha savollarni funksiyasiga ko'ra (asosiy va yordamchi) va tuzilishiga ko'ra (ochiq, yopiq, matrisali) tasniflash mumkin. Asosiy (predmetli) savollar ishchi taxminlarni (farazlarni) tekshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotga ega bo'lish imkonini berasa, «pasport» qismi savollari - respondentning ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumot to'plash imkonini beradi.

Yordamchi (funktional) savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- kontakt-aloqa (anketa savollariga respondent tomonidan samimiy javoblar berilishiga psixologik yo'naltirish uchun);

- filtr-savollar (ma'lum bir toifadagi respondentlar uchun tegishli bo'lgan ma'lumotni ajratish uchun);

¹⁷ Вербаль (лотинча. verbalis – сўзга оид, оғзаки) – сўзлар, белгилар билан иш кўриш жараёнини, уларнинг аломатларини белгилашда қўлланиладиган атама.

- nazorat savollari (qaysidir oldingi savolga berilgan javobning samimiyligini tekshiri uchun);

- «qopqon»-savollar (umuman olganda respondentning anketa savollariga javob berishi jarayonida samimiy va vijdonan yondashganligini aniqlash imkonini beruvchi savollar. Odatda bunday savollar mazmunida asilida yo'q va bo'lishi ham mumkin bo'lmagan voqea va hodisalar ifodalanadi).

Shu bilan birga savollar tarkibiga kundalik turmushda keng qo'llaniluvchi, oddiy va tushunarli atamalar kiritilishi lozim. Bu o'rinda savollar quyidagi talablarga javob berishiga ishonch hosil qilish lozim:

- leksik jihatdan yetarlicha aniq, o'rganish obekti bilan uzviy bog'liq bo'lishi;

- ortiqcha so'zlar bilan ko'mib tashlanmagan, uzundan-uzoq bo'lmasligi;

- mazmunan bir ma'noga ega bo'lishi va respondent tomonidan aynan shu ma'noda tushunilishi;

- qandaydir tinish belgisi sababli ikkilamchi ma'no hosil bo'lmasligi.

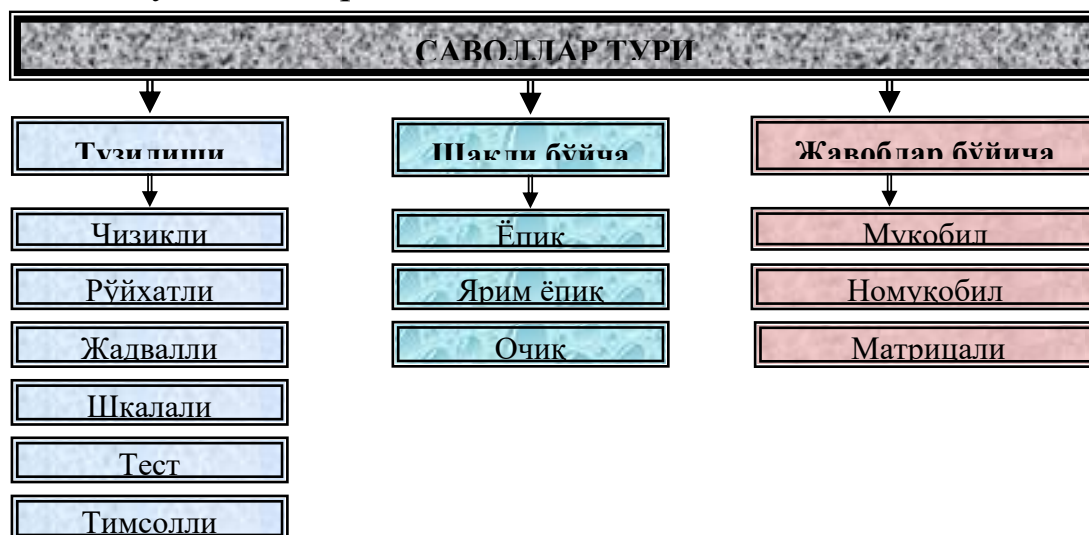
Qadriyatlar yo'nalishi, ustanovkalar, siyosiy xulq-atvorni aniqlaydigan savollarda ko'pincha mavhum (abstrakt), empirik indikator darajasiga yetkazilmagan tushunchalar, masalan, «ijtimoiy adolat tamoyili» va shu kabilar qo'llanilishini kuzatish mumkin. Bunday tushunchalarning aniq mohiyatini anglamagan respondent tavakalliga javob beradi. Xuddi shunday natijaning qisqartma (abbreviatur) so'zlar: MOU (SDO) – markaziy ofiserlar uyi, MIB (ODO) – mudofaa ishlari bo'yicha bo'lim kabilarning rasshifroka qilinmasdan berilganida ham yuz berishi ehtimoldan xoli emas. Quyida keltiriladigan namunalar, aytib o'tilganlarga misol bo'lishi mumkin. Savolda qo'llanilgan so'zlarning bir ma'noda izohlanmasligi mazkur holatda ham namoyon bo'lishi mumkin: «*Qaysi turdagi oyoq kiyimini afzal ko'rasiz?*». Bunda «tur» so'zi ostida respondent buyumning bichimi (fasoni)ni ham, markasi (ishlab chiqaruvchisi)ni ham, ishlab chiqarilgan mamlakatni ham tushunishi mumkin. Shu bilan birga, bu holatda qaysi faslga xos bo'lgan oyoq kiyimi haqida so'z borayotgani ham noma'lum. «*Bizning mamlakatimizda hozirgi bosqichda ijtimoiy munosabatlarda ijtimoiy tenglik tamoyilining birinchi o'rinda turishini muhim deb hisoblaysizmi yoki imkoniyatlar tengligi tamoyili utivor bo'lishi kerakmi?*» ko'rinishidagi savol nafaqat uzundan-uzoq, balki

haddan ortiq mavhum ham. Eslatib o'tilgan har ikkala tamoyilni respondentlar turlicha izohlashlari mumkin.

«*Qanday hisoblaysiz, qo'mondonlik u yoki bu hodisalarga o'z vaqtida fikr bildiradimi?*» savoli bir ma'noli emas. Chunki, qo'mondonlik ostida ham Mudofaa vazirligi va ham harbiy okrug yoki harbiy qism qo'mondonligi tushunilishi mumkin. Shuningdek, bu o'rinda respondent qaysi hodisa haqida so'z borayotganligi masalasida o'ylanib qolishi mumkin.

Agarda yetarlicha nozik, qaltis masalalar (daromadlar, insonlar o'rtasidagi munosabatlar, deviant¹⁸ xulq-atvor) haqida so'z borsa, bu o'rinda bilvosita (shamali) savollarga murojaat qilinadi.

Anketa savollarini **tuzilishi**, **shakli** va **javoblar xarakteri** bo'yicha tasniflash mumkin (2-rasm). Ushbu tasnif nafaqat anketalarda, balki intervyuda ham qo'llanilishi mumkin.

2-rasm. Savollar turlari mantiqiy chizmasi

Tuzilishiga ko'ra: chiziqli, ro'yxatli, jadvalli, shkalali, test, grafikli, semantik, timsolli kabi savollarga ajratilishi mumkin.

Chiziqli savollarda javoblar varianti ketma-ketlikda joylashadi va respondent ulardan birini yoki bir nechtasini tanlashi mumkin. Barcha variantlar savolda ifodalangan predmetgagina tegishli bo'ladi.

Ro'yxatli savollar tahlil predmetining baholanishi lozim bo'lgan turli variantlarini nazarda tutib, ham yopiq (javoblarning to'liq to'plami

¹⁸ Девиация (лотинча deviatio – oғиш, бош тортиш) – социологияда индивид хулқ-атворининг жамиятдаги ҳуқуқ ва ахлоқ талабларига мос келмаслиги.

sifatida) va ham ochiq savollardan iborat bo'lishi mumkin. Bunda: respondentning shaxsga (siyosatchilar, artistlar, sportchilar va boshqalarga) nisbatan munosabatini aniqlab, ya'ni ularning reytingini o'lchash; faoliyat turlarining afzalligi darajasini (masalan, dam olish paytida); iste'molchilik ehtiyojlarini; hodisalar, insonlar to'g'risida ma'lumotga egalik darajasini aniqlash imkoni tug'iladi.

Masalan: **Siz qanday o'ylaysiz, jamoangiz a'zolaridan kimlar o'rtoqlari orasida eng yuqori hurmatga sazovorlar?**

- 1 – Kamolov A.
- 2 – Pardayev B.
- 3 – Soatov V. va boshqalar.

Respondent tomonidan javoblar variantining tanlanishi chegaralanmagan bo'lishi yoki 3 tadan ortiq bo'lmagan, 5 tadan ortiq bo'lmagan variantni tanlash bilan chegaralash shaklida bo'lishi mumkin. Bunday chegaralashlar ustanovkalar barqarorligini yanada aniqroq aniqlash maqsadida kiritiladi.

Jadvalli savollar ikki holatda: birinchisida, predmetiga ko'ra farqlanuvchi, biroq baholashning bir xil shkalasiga ega bo'lgan bir qancha savollar tuzilish bo'yicha birlashtirilganda; ikkinchisida, ro'yxatli savol har bir baho, tanlov predmeti uchun foydalaniladigan o'lchov shkalasi asosida qurilganda qo'llaniladi

Masalan: **Iltimos, aytsangiz, Siz qisimingizdagi turmush sharoitlaridan qoniqasizmi?**

Nomlanishi	Ha	Qisman qoniqti radi	Qoniq-tirmaydi	Javob berishga qiynalaman
a) xizmat vaqtining tartibi	064	065	066	067
b) ma'naviy-ma'rifiy va jangovar tayyorgarlik mashg'ulotlari	064	065	066	067
v) maishiy shart-sharoitlar	064	065	066	067
g) ma'naviy rag'batlantirish	064	065	066	067
d) moddiy (pul) ta'minot	064	065	066	067

Shkalali savollar rangli (balli) yoki intervalli shkalalar tuzishni nazarda tutib, bular kattalik-o'lchamni (yosh, oylik maosh va boshqalar), qaytalanish-chastotani (tadbirlarda ishtirok etish, nimanidir

xarid qilish, telekanal, radio orqali muloqot va boshqalar), vaqt intervali-oraliqini (istemolning mavsumiyligi, teleko'rsatuvlarning ko'rib borilishi va boshqalar), munosabatlar (siyosiy partiyalarga, tovar turlariga nisbatan va boshqalar)ni o'lchash imkonini beradi. Bunday o'lchovlarda turli shkalalar: sonli ko'rsatkichlar (ballar, foizlar, graduslar), shartli gradasiyalar qo'llanilishi mumkin.

Masalan: **Odatda Sizning jamoangizda qanday muhit hukumronlik qiladi? Quyida berilgan shkalada «1» raqami nosog'lom muhitga ega jamoani, «9» esa, aksincha o'zaro hurmat, o'zaro tushunish muhitiga mos keladi. Siz xizmat qilayotgan (ishlayotgan) jamoangizni kataklardan qaysi biriga joylashtirgan bo'lardingiz?.**

1	2	3	4	5	6	7	8	9

Test savollar chiziqli, ro'yxatli yoki birlashtirilgan tuzilishga ega bo'ladi.

Masalan: **Itimos, mulohazaning har ikki juftida o'zingiz ko'roq fikran qo'shiladiganingizni tanlang va uni belgilang:**

A)

1 - Hayotida inson, o'zida doimo sof vijdon va ruhiy muvozanat bo'lishiga intilishi lozim.

2 - Hayotida inson, o'zida doimo hokimiyatga, boshqalarga ta'sir ko'rsatish imkoniga ega bo'lishga intilishi lozim.

B)

1 – Hayotda eng asosiysi – oilasi va do'stlar bilan yaxshi munosabatlar.

2 - Hayotda eng asosiysi – jamoatchilik tomonidan e'tirof etilish va muvaffaqiyat.

Semantik¹⁹ savollar baholash obyektini bildiruvchi tushunchalar hamda bahoning yo'nalishi va intensivligini tavsiflovchi u yoki bu tarzdagi verbal antonimlar orasidagi assosiasiya (bog'liqlik) tamoyiliga asoslangan Ch. Osgud tomonidan ishlab chiqilgan semantik differensialga tayanadi. Namuna sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: johil inson – quvnoq inson, ajoyib – juda yomon ob-havo, insoniy – g'ayriinsoniy harakat va shu kabilar.

¹⁹ Семантик (юнонча semantikos – белгиловчи) – тил (сўз, сўз қисми, сўз бирикмаси) бирликларининг маъноли жиҳати.

Masalan: **Siz odatda alkohol ta'siri ostida o'zingizni qanday his qilasiz? (ko'rsatilgan xarakter xususiyatlarining namoyon bo'lish darajasini aks ettiruvchi sonni aylana bilan belgilang. Bunda, 0 xususiyat o'zgarishini, 3 soni esa uning u yoki bu tomonga nisbatan ahamiyatli o'zgarishini bildiradi).**

quvnoq	3	2	1	0	1	2	3	g'amgin
tajovuzkor	3	2	1	0	1	2	3	tinchliksevar
sergap	3	2	1	0	1	2	3	kamgap
qaysar	3	2	1	0	1	2	3	ko'ngilchan
mehribon	3	2	1	0	1	2	3	darg'azab

Timsolli yoki grafikli savollar imo-ishora, mimikani, vaziyatli holatni aks ettiruvchi surat yoki tasvirga asoslanadi.

Masalan: **«Siz o'zingizning moddiy ahvolingizni qanday baholaysiz?»**

Shakliga ko'ra savollar ular ifodalanganidan so'ng ehtimoliy javoblar keltirilishi yoki keltirilmasligiga qarab **ochiq** va **yopiq** savollarga bo'linadi.

Yopiq savollarga respondentga bir yoki bir nechta ehtimoliy javoblar taklif qilingan savollar tegishli bo'ladi. Bunda respondentga anketadagi tanlangan javob yoki javoblarni qaysidir ko'rinishda belgilash yoki tagiga chizib qo'yish taklif qilinadi. Yopiq savollarning bir necha: «ha-yo'q», muqobil (alternativ) va «savol-menyu» turi mavjud.

Tuzilishi shakliga ko'ra ochiq savollar shu bilan tavsiflanadiki, bunda savollar yopiq savollar tuzilishidagidek javob variantlari to'plami bilan to'ldirilmaydi.

Ochiq va yopiq savollarning ustunligi va kamchiliklari nisbiy hisoblanadi. Ochiq savollarga javoblar nisbatan individuallashtirilgan va turli-tuman bo'ladi. Ular o'rganilayotgan muammo bo'yicha respondent tasavvurining barcha jabhasini aniqlash imkonini berib, bu jamoatchilik fikrini o'rganish, razvedka qiluvchi tadqiqotlarda so'rov vazifalarini bajarishda juda muhim hisoblanadi. Biroq, bunday savollarga javoblarni qayta ishlash va izohlash yopiq savollarga

nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Yopiq savollar qo'llanilishi natijalarini qayta ishlashning qulayligi bilan birga shuningdek, uning yordamida tadqiqotni yanada chuqurroq amalga oshirish imkoniyati bilan to'ldiriladi. Ammo, bu holda respondentning javob berishdagi erkinligi chegaralanib, ularning javoblari «dag'allashadi». Ma'lum doirada bu qiyinchilik yarim yopiq savollar qo'llanilishi bilan yengib o'tilib, ularda javob variantlarida erkin savollar uchun o'rin (kodlar) belgilanib qo'yiladi.

Yopiq savollar har doim tadqiqotchi tomonidan ishlab chiqilishi lozim bo'lgan ma'lum bir ehtimoliy javob varianti yoki kategoriyaga ega bo'ladi. Xizmatdan ketish motivlarini o'rganishda xizmat faoliyati tuzilishini tahlil qilish, uning asosiy tarkibiy qismlarini, mazmunini, tashkil etilishi jarayoni va shart-sharoitlarini aniqlashdan boshlash lozim bo'ladi. Keyingi tasniflash esa xizmat faoliyatining aniqlangan tuzilishiga muvofiq bo'lishi lozim.

Agarda respondentning o'z fikrini bildirishi uchun keltirilgan ehtimoliy javob variantlarining ro'yxati yetarliligiga ishonch hosil bo'lmasa, *yarim yopiq savollarning* qo'llanilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu holda respondentga aynan keltirilgan to'plamdan, shu jumladan ehtimolli javoblar ro'yxatiga «aniq aytolmayman», «bu haqida o'ylab ko'rmaganman», «yodimda yo'q» kabilarni kiritish yoki o'z javobini berish imkonini beruvchi «agar boshqa narsa bo'lsa iltimos o'zingiz yozing» kabi muqobil variantni kiritish orqali o'zini chetga olish imkoni beradi. Biroq, tajriba shundan guvohlik beradiki, odatda respondentlar keltirilgan javoblar varianti bilan chegaralanadi. Shuning uchun yarim yopiq savollar ko'pgina hollarda yopiq savollarga teng bo'ladi.

Olingan indikator va shkalalarni qo'llagan holda quyidagi tuzilishdagi savollar qo'llanilishi mumkin:

Ochiq savol: «**Mutaxassislik bo'yicha tayyorgarlik jarayonida o'rganish uchun ko'pincha qaysi turdagi adabiyotlardan foydalanishingizni ko'rsating?**», yoki:

Yarim yopiq savollar (variantiv yoki savol-menyu): «**Mashg'ulotlarga tayyorlanish uchun ko'pincha qaysi turdagi adabiyotlardan foydalanishingizni ko'rsating**».

001 – asosiy adabiyotlar ro'yxatidagi darslikdan;

002 – qo'shimcha adabiyotlar ro'yxatidagi darsliklardan;

003 – uslubiy qo'llanmalardan;

004 – buyruq va direktivalar;
005 – boshqa javob (iltimos o'zingiz
yozing):_____

Yopiq savol: **«O'z xizmatigingizni qanday ta'riflagan bo'lardingiz?»**

- 027 – xizmat ijodiy izlanishni talab qiladi, qiziqarli;
- 028 – xizmat alohida zo'riqishni talab qilmaydi, tinch;
- 029 – xizmat bir xil, bir maromli, zerikarli;
- 030 – xizmat og'ir, qiziq emas.

Yopiq va yarim yopiq savollarning xarakteriga ko'ra turi sifatida: muqobil (alternativ), muqobilsiz (alternativsiz) savollar bo'lishi mumkin.

Muqobil (alternativ) savol, bunda uning shkalasi taklif etilganlardan faqatgina bitta variantni tanlashga imkon beradi (respondent tomonidan ikki yoki undan ortiq variantning tanlanishi javoblar qarama-qarshiligini keltirib chiqaradi).

Muqobil savol: **«Siz o'z vzvodingiz (bo'linmangiz) harbiy xizmatchilarining kasbiy tayyorgarlik darajasini qanday baholagan bo'lardingiz?»**

- 074 - yuqori darajada;
- 075 - o'rtachadan yuqori darjada;
- 076 - o'rtacha darajada;
- 077 - o'rtachadan past darajada;
- 078 - javob berishga qiynalaman.

Muqobilsiz savol (variantiv yoki savol-menyu), bunda uning shkalasi taklif etilganlardan bir nechta variantni tanlashga imkon beradi (respondent tomonidan hattoki barcha variantning tanlanishi ham javoblar qarama-qarshiligini keltirib chiqarmaydi).

Muqobilsiz savol: **«Shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchilarni ijtimoiy va huquqiy himoya qilish chora-tadbirlarining qaysi biri samarali deb hisoblaysiz. (2-3 ta javobni tanlashingiz mumkin)»:**

- 057 - «Serjantlar statusi haqida»gi Qonunning qabul qilinishi;
- 058 - moddiy ta'minotning ahamiyatli tarzda oshganligi;
- 059 - uy-joy ijarasi uchun moddiy kompensasiya miqdorining oshganligi;
- 060 - oziq-ovqat payokining berilishi;
- 061- shahar transportida bepul yurish;
- 062 -oziq-ovqat payoki o'rniga xizmatda ovqatlanish;

063 - javob berishga qiynalaman.

Ochiq savollarga javoblarni hisoblab chiqish va statistik tahlil qilishdan oldin, ularni tasniflash va kodlashtirish lozim bo'ladi. Ushbu jarayon ma'lumotlarni ajratib chiqish lozim bo'lgan ma'lum bir guruhlarni belgilashdan iborat bo'ladi. Ushbu kategoriyalarni belgilash yopiq savollar javoblari to'plamini ishlab chiqishda qo'llaniladigan tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Ammo, bu yerda ahamiyatli farqlar mavjud bo'ladi. Agar, yopiq savollarda kategoriyalar so'rovdan avval ajratilsa, ochiq savollarda - so'rov o'tkazilganidan so'ng va uning asosida amalga oshiriladi.

Ochiq va yopiq savollar o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Savollar turini tanlashda tadqiqotchilar odatda tejamlilik va ishonchlilik mezoniga amal qilishadi.

Uslubiy adabiyotlarda ustivorlik qiluvchi nuqtai nazarga ko'ra, yopiq savolarning qo'llanilishi nisbatan tejamli hisoblanadi. Agar bunda «ha-yo'q» savollar, dixotomik²⁰ muqobil savollar haqida so'z boradigan bo'lsa, bunga shak-shubhasiz qo'shilish mumkin. Bu holat shkalali savollarga eng kam jihatdan taaluqlidir. Lekin, qo'llash uchun ko'pincha ehtimolli javoblar variantlarini ishlab chiqishga katta mehnat talab qiluvchi «savol-menyu»lar haqida so'z borganda bunday fikrga qo'shilish qiyin. Ba'zan, u yoki bu savolni «yopish» uchun maxsus tadqiqot o'tkazish zarur bo'ladi.

Tadqiqotda u yoki bu savolni qo'llashning asosiy mezoni uning ishonchliligi bo'lib qoladi. Yopiq savollarda taklif etiladigan javoblar to'plami xohlaymizmi yo'qmi respondentning ongini u tomonidan savollarni qabul qilish jarayonini tizimlashtirib, uning tasavvurini bir oqimga yo'naltiruvchi kategoriya (tushunchalar)lar majmuini o'zida aks ettiradi. Ushbu jarayon tahlilida uning asosiy ikki tarkibiy qismini: respondent tushunchalari tizimi va unga taklif etilayotgan tushunchalarni ajratib ko'rsatish lozim. Agarda respondentda sosiolog uchun qiziqarli bo'lgan muammo bo'yicha barqaror, aniq va ongli tushunchalar (kategoriyalar) tizimi mavjud bo'lmasa, uning tasavvurini tizimlashtirish lozim bo'ladi.

²⁰ Дихотомик (юнонча. *dicho* – икки, *tomia* – бўлиш) иккиг бўлиш, ўзаро боғлиқ бўлмаган икки қисмга бирин кетин бўлиш. Математика, фалсафа, мантиқ ва тилшуносликда дихотомик бўлиш бир тушунча ёки атаманинг ўзаро бир бирини инкор этувчи кичик бўлимларга айлантириш ҳисобланиб, элементлар таснифини яратиш учун хизмат қилади.

Yosh ko'rsatkichlari haqidagi ochiq yoki yopiq savollar tahlili yopiq savollarni ochiq savollardan afzal ko'rish uchun hech qanday asos bermaydi. Bu o'rinda yosh ko'rsatkichi haqida so'z borganda ochiq savollar o'zining ham ishonchliligi va ham tejamlilikligi jihatdan yopiq savollardan kam emas.

Har qanday savol bo'yicha insonning fikri ko'p yoqlama bo'lishi mumkin. Mehnatdan qoniqish masalasi ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va boshqa jihatlariga ega bo'ladi. Xizmat - nufuzi, obro'-e'tibori jihatdan yoqishi va moddiy daromad jihatidan esa qoniqtirmasligi mumkin. Jamoada ideal o'zaro munosabatlar va chidab bo'lmas sanitariya sharoitlar bo'lishi mumkin. Shuning uchun, xizmatga munosabat respondentdan ko'p hollarda yuqori darajadagi onglilik, o'z-o'zini tahlil qilish va umumlashtirishni talab qiladi.

Turli bo'linmalar shaxsiy tarkibini sosiologik o'rganish jarayonida zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plashning nisbatan eng samarali metodlaridan biri bu so'rov metodi hisoblanadi.

So'rov metodining asosini so'raluvchi (respondent)ga taklif etiladigan savollar majmui tashkil etib, uning javoblari tadqiqotchiga zarur bo'lgan ma'lumotni shakllantiradi. So'rov qanday ko'rinishda bo'lmasin, o'zida ijtimoiy-psixologik muloqotning eng murakkab turlaridan birini aks ettiradi. Uning asosiy ishtirokchilari – tadqiqotchi va respondent o'rtasidagi aloqa – to'planadigan ma'lumotlar sifatiga ta'sir o'tkazuvchi turli «oralik bo'g'inlar» ko'magida ta'minlanadi.

*Birinchi*dan, bu anketa yoki intervyu rejasi, ya'ni o'rganilayotgan muammo empirik jihatdan bayon etiladigan, so'raluvchining kundalik ongi tiliga «o'girilgan» savollar ro'yxatidir.

*Ikkinchi*dan, bu har bir respondent tomonidan so'rovnoma to'ldirilishini bevosita ta'minlovchi anketachi yoki intervyuyerdir. Bu o'rinda agar intervyu o'tkazish so'raluvchi bilan imntervyuyerning shaxsan muloqotda bo'lishini nazarda tutsa, anketa so'rovi jarayonida so'rovnoma anketachi tomonidan zaruriy ko'rsatma berilgach respondentning o'zi tomonidan to'ldiriladi.

Aynan anketachi va intervyuyerlar tadqiqotchi tomonidan nazarda tutilgan namuna asosida so'rovning standart vaziyatini aks ettirishadi. Biroq ular bu ishni o'z oldilarida turgan vazifani tushunishlari darajasida, o'z malakalariga, mas'uliyatliklari, psixologik xususiyatlariga muvofiq amalga oshirishadi.

Va nihoyat, *uchinchidan*, bu so'rov vaziyati, shart-sharoiti bo'lib, u respondentlarning aynan so'rov paytidagi turmush vaziyati, ularning emosional holati, me'yorlari, urf-odat va an'analari, so'rovga nisbatan munosabati va tasavvurlaridan tarkib topadi.

So'rovning asosini tashkil etuvchi ijtimoiy-psixologik o'zaro faoliyat olinadigan ma'lumotlar sifatiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan ko'plab omillarni qamrab oluvchi murakkab va favqulodda harakatchan va o'zgaruvchan tuzilishga ega bo'ladi. Insondan ma'lumot olishga hamrohlik qiluvchi, o'zgaruvchan birikuvlarda uchrab turuvchi bunday ko'rinishdagi ijobiy va salbiy omillarning turli tumanligiga so'rov metodidan tashqari amaliy sosiologiyaning boshqa biror bir metodi ega bo'lmasa kerak. Har bir konkret tadqiqotda ushbu omillarni o'rganish va ta'sirini inobatga olish sosiologdan so'rov metodikasini sinchkovlik bilan nazariy asoslash, shuningdek ommaviy so'rov boshlanishidan oldin so'rov instrumentariysining ishonchliligini eksperimental jihatdan tekshirishni talab qiladi.

Shunday qilib, so'rov jarayonidagi tashkiliy-iqtisodiy ustunlik (tezkorligi, oddiyligi, tejamkorligi) sosiologdan dasturni va metodik instrumentariyni ishlab chiqish, ularning tekshiruvi va ishonchliligini ta'minlash bosqichida jiddiy qo'shimcha harakatlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Aytilganlarni umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, **so'rov** – *bu mazmuni tadqiq etilayotgan muammoni empirik darajada aks ettiruvchi savollar bilan o'rganilayotgan odamlar majmuiga og'zaki yoki yozma ravishda murojaat qilishga asoslangan dastlabki sosiologik ma'lumotlarni to'plash metodidir*. Bu o'rinda tadqiqotchining zarur bo'lgan ma'lumot manbai (respondent) bilan muloqoti maxsus metodik instrument (anketa yoki intervyu rejasi), shuningdek ushbu instrument bilan ishlovchi, operatorlar vazifasini bajaruvchi anketachi yoki intervyuyer vositasida amalga oshirilishi mumkin.

Dastlabki sosiologik ma'lumotlarni to'plash uchun mo'ljallangan instrument sifatidagi so'rovnoma, qachonki ular quyidagi talablarga javob bersa ishonchli hisoblanadi:

- a) qo'llanilishi nazarda tutilgan maqsadga nisbatan asoslangan, ya'ni izlanayotgan ma'lumotlarni to'planishini ta'minlagan bo'lsa;
- b) ishonchli, ya'ni ijtimoiy voqyelikning o'rganilayotgan sohalarini muvofiq ravishda aks ettiruvchi ma'lumotni bersa;

v) barqaror ma'lumotlar, ya'ni aynan o'xshash sharoitlarda takroran tadqiq etilganda qaytariladigan ma'lumotlarni bersa.

Ma'lumotning ishonchliligi – bu metodning o'lchanayotgan ko'rsatkichlar bo'yicha o'rganilayotgan voqyelikni muvofiq ravishda aks ettiruvchi ma'lumotni berish xususiyatidir. So'rovni amalga oshiruvchi har qanday sosiolog oldida olingan ma'lumotlarning yetarlicha yuqori ishonchliligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan axborot to'plash sharoitini tashkil etish vazifasi turadi.

Ishonchli ma'lumotlar olinishi uchun respondent:

- 1) zaruriy axborotni qabul qilishi;
- 2) uni to'g'ri tushunishi;
- 3) agar zarur bo'lsa o'tmishda bo'lgan voqyealarni xotirlay olishi;
- 4) o'zining fikriga yoki amaldagi holatga mos keladigan javobni tanlashi yoki ifodalay olishi;
- 5) tanlagan javobini so'zlarda muvofiq holda ifodalay olishi lozim.

Ishonchli ma'lumotlarning olinishi uchun buning o'zi yetarli emasligi tushunarli hol. Bu o'rinda respondentning nafaqat samimiy javob bera olishi, balki buni o'zi xohlashi ham zarurdir.

Shunday qilib, tadqiqotchi so'rovni shunday tashkil qilishi kerakki, uning jarayonida respondentlar imkoniyatining faollashuvi va tadqiqotda ishtirok etish motivasiyasi shakllanishi lozim. Dastlabki ma'lumotning sifati uni to'plash uchun qo'llaniladigan metodikaning sifatiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun dastlabki ma'lumotlar sifatini baholashni instrumentariyning sifatiga bog'liq ravishda amalga oshirish lozim.

Ekspertli so'rov. Intervyu, anketa, pochta, ommaviy axborot vositalari orqali so'rov, telefon orqali intervyu eng avvalo ommaviy tekshiruvlar uchun mo'ljallangan.

Ularning tashkilotchilari respondentlarning ustanovkalari, qadriyatlari yo'nalishi, fikrlari, bilimlarini, u yoki bu hodisalarga bo'lgan munosabatlarini va boshqalarni aks ettiruvchi ma'lumotlarni to'plashga intilishadi. Mukammal axborot esa faqatgina kompetent shaxslar – tadqiqot obyekti va predmeti haqida chuqur bilimlarga ega bo'lgan ekspertlardan olinishi mumkin. Ekspertlar guruhini qanday shakllantirish kerak? Eng avvalo, mezonlar sifatida asosiy uch ko'rsatkich – mashg'ulot turi, ish staji va sosiologni qiziqtiruvchi ixtisoslik bo'yicha malaka darajasini qo'llash maqsadga muvofiqdir (3-rasm).

3-rasm. Ekspertli so'rov texnologiyasining mantiqiy chizmasi

Zarur bo'lgan hollarda shuningdek ma'lumot darajasi va uning xarakteri, ma'lumoti va boshqalar inobatga olinadi. Ekspertlar tanlovining markaziy mezoni sifatida ularning kompetentligi ko'rib chiqiladi. Uni aniqlash uchun ekspertlarning o'zini o'zi baholashi va ularning obro'-e'tiborini jamoaviy baholash metodlari qo'llaniladi.

Shunday qilib, tadqiqot obyektining u yoki bu tomonlari haqida baho beruvchi sosiologik ma'lumot manbai sifatida aynan o'sha obyektning vakillari ishtirok etishadi. Amaliyotda shunday vaziyatlar yuzaga keladiki, obyektни – muammo egasini ajratib ko'rsatish, natijada uni axborot manbai sifatida qo'llash juda qiyin yoki umuman imkonsiz bo'ladi.

Ko'pincha bunday vaziyatlar u yoki bu ijtimoiy hodisa, jarayonlar o'zgarishini prognozlashga urinish bilan bog'liq vaziyatlar; tadqiqotchini qiziqtirgan predmet holatining bir yil, ikki, besh va undan ortiq yillardan so'nggi holatini ko'rsatish yoki o'zini o'zi baholash noto'g'ri bo'lishi mumkin bo'lganda insonlarning sifatlari va faoliyati jihatlariga obyektiv baho berish zaruriyatiga bog'liqdir.

O'zini o'zi baholashning nisbatan oddiy va qulay shakli ekspertlar tomonidan o'z bilim, tajribasi va qobiliyatlarini rang shkalasi asosida «yuqori», «o'rta», «past» pozitsiyada baholash asosida hisoblanuvchi – *majmuaviy indeks* hisoblanadi. Bunda birinchi pozitsiyaga 1, ikkinchisiga – 0,5, uchinchisiga 0 ball beriladi. Bu holatda majmuaviy

indeks – *ekspert kompetentligi darajasi koeffitsiyenti* quyidagi formula asosida hisoblab chiqiladi:

bunda k_1 – ekspert tomonidan o'zining nazariy bilimlarini baholashning sonli ko'rsatkichi; k_2 – o'z amaliy tajribasini baholashning sonli ko'rsatkichi; k_3 – o'zining prognozlash qobiliyatini baholashning sonli ko'rsatkichi.

Kompetentlik darajasining koeffitsiyenti 1 dan (to'liq kompetentlik, ya'ni koeffitsientlarning baholi ko'rsatkichi $k_1=k_2=k_3 = 1$) 0 gacha (to'liq kompetentsizlik: $k_1 = k_2 = k_3 = 0$). Odatda ekspertlar guruhiga kompetentlik indeksi o'rta (0,5) va yuqori (1) bo'lganlar kiritilishi qabul qilingan. Ekspertlar kompetentlik indeksini hisoblash chiqish uchun o'zini o'zi baholashning dastlabki sonli ko'rsatkichlarini (k_1, k_2, k_3) jadval shaklidagi savollar yordamida to'plash mumkin (3-jadval).

3-jadval

«Ta'limni isloh qilish masalalarida o'zinigizning «ishtirokingiz» darajasini qanday baholaysiz?»

«Ishtirok etish» mezon	Yuqori	O'rta	Past
	1	0,5	0
Muammoni nazariy jihatdan bilish darajasi (k_1)	+		
Amaliy tajriba (k_2)		+	
Hodisalar mantiqini ko'ra olish qobiliyati (k_3)		+	

Jadvalning katakchalarida «+» belgisi bilan belgilangan bahoning sonli ko'rsatkichlaridan kelib chiqib, ekspertning harbiy ta'limni isloh qilish masalalari bo'yicha kompetentligi darajasi koeffitsiyentini hisoblab chiqamiz:

ya'ni, bunda ekspertning o'rganilayotgan masala bo'yicha kompetentlik darajasi o'rtadan yuqori.

Ekspertlarni o'z-o'zini baholash metodi asosida tanlash jarayonida ushbu bahoning ortirib ko'rsatilishi muammosi yuzaga kelishi mumkin. Biroq, mutaxassislar fikricha, «bizda va xorijda amalga oshirilgan ko'plab ekspertizalar shuni ko'rsatadiki, o'zini o'z baholashning yuqori ko'rsatkichiga ega bo'lgan guruh, ekspertizani o'tkazish jarayonida o'z

mulohazalarida boshqalarga nisbatan kamroq xatoga yo'l qo'yishadi»²¹.

Jamoaviy baholash metodi ekspertlar guruhini shakllantirish jarayonida ular bir birlarini mutaxassis sifatida bilganlari holatida qo'llaniladi. Ko'pincha bular olimlar, ijodiy arboblari, taniqli siyosatchilar, iqtisodchilar bo'lishadi. Bu o'rinda jamoaviy baholash metodini ekspertlar guruhini shakllantirish misolida ko'rib chiqamiz (4-jadval)²².

4-jadval

Ekspertlarning o'zaro baholari

Tanlanganlar	Tanlovchilar										Necha marta tanlandi
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	0	-	-	1	1	1	-	1	-	1	5
2	1	0	1	1	-	1	1	1	1	1	8
3	-	1	0	-	1	-	-	-	-	-	2
4	1	1	-	0	-	-	1	1	-	1	5
5	1	1	1	1	0	1	1	-	1	-	7
6	-	-	1	-	1	0	1	1	1	-	5
7	1	1	1	1	1	1	0	-	1	1	8
8	-	-	-	1	-	-	-	0	-	1	2
9	-	1	1	-	1	1	1	-	0	-	5
10	1	-	-	-	-	-	-	1	1	0	3

Tasavvur etamiz o'nta ekspertdan iborat ro'yxat mavjud. Ularning har biri o'z hamkasblaridan beshta eng kompetent bo'lganlarini tanlashlari lozim. Ularning javoblari asosida 4-jadval tuzilib, bunda birinchi ustundagi 1 dan 10 gacha bo'lgan raqamlar bilan tanlanishi lozim bo'lgan ekspertlar belgilangan. Birinchi qatorda esa tanlashi lozim bo'lganlar raqami kiritilgan. Jadvalning kataklaridagi 1 – tanlovni, tire tinish belgisi - tanlovning mavjud emasligini, 0 – hech kim o'zini o'zi tanlamaganligini bildiradi. Jadvalning oxirgi ustunida har bir ekspert to'plagan «ovozlar» summasi keltiriladi. Ushbu summadagi sonlar *tegishli ekspert to'g'risidagi fikrlarning vazni* sifatida qabul qilinadi. Jadvaldagi ko'rsatkichlarning (ustunlar

²¹ Прикладная социология: методология и методы: Учебное пособие / М.К. Горшков, Ф.Э. Шереги. – М.: АльфаМ: ИНФРАМ, 2010. – С. 137-141.

²² Там же.

bo'yicha) vazn birliklariga almashtirilishidan so'ng barcha 10 ekspertning kompetentligi darajasi bahosining ranjirlashtirilgan qatori hosil bo'ladi (5-jadval).

5-jadval

Ekspertlar o'zaro baholarini aniqlashtirish

Tanlangan lar	Tanlovchilar										Baho summasi	Rang bahosi
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1	-	-	-	5	7	5	-	2	-	3	22	7
2	5	-	2	5	-	5	8	2	5	3	35	3
3	-	8	-	-	7	-	-	-	-	-	15	8
4	5	8	-	-	-	-	8	2	-	3	26	5
5	5	8	2	5	-	5	8	-	5	-	38	2
6	-	-	2	-	7	-	8	2	5	-	24	6
7	5	8	2	5	7	5	-	-	5	3	40	1
8	-	-	-	5	-	-	-	-	-	3	8	10
9	-	8	2	-	7	5	8	-	-	-	30	4
10	5	-	-	-	-	-	-	2	5	-	12	9

Shunday qilib, agarda beshta eng kompetent mutaxassislardan iborat guruhni shakllantirish lozim bo'lsa, unda oxirgi ustundagi baholarning birinchi ustundagi ekspertlar raqamlari bilan solishtirish asosida mazkur guruhiga 7, 5, 2, 9, 4 raqamdagi ekspertlarni kiritish lozim bo'ladi.

Kompetent shaxslarning so'rovi ekspertli sifatida nomlanib, so'rovning natijalari esa – *ekspertli baholar* deb ataladi. Ushbu metodning sosiologik tadqiqotdagi to'rtta asosiy funksiyasini ajratib ko'rsatish mumkin: obyekt holatini baholash; ijtimoiy hodisa yoki jarayon sabablarini baholash; ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishi tendensiyasi prognozi; ijtimoiy muammoni yechishning shakl va metodlarini ishlab chiqish.

8-MAVZU. ANKETA (SO'ROV VARAQASI) ORQALI SO'ROV O'TKAZISH.

1. So'rov varaqasi orqali so'rov o'tkazish spetsifikasi birlamchi sotsiologik ma'lumotlar yig'ish metodi sifatida.
2. Anketali so'rovning turli ko'rinishlari.
3. Anketali so'rov bosqichlari va protseduralari.
4. Sotsiologik so'rov varaqasi (anketa) so'rovning asosiy instrumenti sifatida.
5. Anketali so'rovni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun zarur shart-sharoitlar.

Anketa metodi.

Sotsiologga qiziqish masalalari bo'yicha sotsiologik ma'lumotlarni to'plashning ko'plab usullari orasida eng keng tarqalgan usul - *anketa so'rovi usulidir*. Bu sotsiologik ma'lumotlarning xilma-xilligi tufayli bilan uni sifatli olish mumkin. Ushbu usul jismoniy shaxslarning bayonotlariga asoslanadi va respondentlarning fikrlarini aniqlash uchun amalga oshiriladi.

Anketa so'rovi, aslida mavjud ijtimoiy faktlar, ijtimoiy faoliyat to'g'risida eng muhim ma'lumot manbaidir. O'tkazilgan so'rov bir qator talablarga javob berishi kerak.

Tadqiqot mavzusiga qiziqish pasaymaydi, ammo asta-sekin o'sib bormoqda. Shuning uchun, mazmuni (va tushunish) muammolari yanada sodda bo'lishi kerak.

Savollar aniq, tushunarli suhbat (barchasi istisnosiz) bo'lishi kerak.

Masalan, Anketada: "Sizning oylik daromadingiz qanday? Faqat daromad yoki daromad solig'i haqida? Soliq deklaratsiyasini hisobga olgan holda daromadlar to'g'risida yoki daromad solig'ini o'z ichiga olgan ish haqi to'g'risida? va hokazo.

Savollar mantiq talablariga javob berishi kerak: dastlab haqiqat (voqealar), keyin uni baholash to'g'risida bo'lishi kerak. Bu sotsiologik tadqiqotlarning eng muhim talabidir.

Masalan, birinchi savol: "Siz ishda biron bir qiyinchiliklarni boshdan kechiryapsizmi?". Javob: "Ha, yo'q." Ikkinchi savol: "Agar shunday bo'lsa, ular juda qiyin ifodalanadimi? ". Javob: bir qator omillar ishlashni qiyinlashtiradi. Uchinchi savol: "Qiyinchiliklarni engish bo'yicha takliflaringiz."

Agar so'rovnoma yangi bo'lim paydo bo'lsa, unda siz respondentni kiritadi. Odatda apellyatsiya yordamida javob beruvchini respondentni ma'lum bir shaklda amalga oshiriladi, masalan: "Va endi biz sizdan bu haqda fikringizni bildirishingizni so'raymiz ...".

Xuddi shu shaklda respondentga murojaat qilish, shuningdek, o'rganishda qatnashish so'rovi bilan qurilgan. Muammolarni shakllantirishga bu turdagi ushbu shikoyat, qisqa, tushunarli va aniq bo'lishi kerak.

Kirish, bu respondentni mavzu va so'rovning maqsadi bilan tanishtiradi, anketani to'ldirishda o'ziga xos vazifa bilan bog'liq.

Anketa savollari tarkibi va shaklijihatdan bir-birlari bilan farq qiladi.

Faktlar va ularga munosabati, xulq-atvorning normalari va munosabati to'g'risidagi ma'lumotlar, fikrning intilishi, fikrning intensivligi, hozirgi va o'tmish hisobga olishning asosi hisoblanadi.

Ma'lumot beradigan savollarga javob beradi, masalan, fakt, anketaning (yosh, ta'lim, kasb, daromad va boshqalar) haqida ob`yektiv ma'lumotni o'z ichiga oladi. Shuningdek, ular respondentning va hayotidagi har qanday voqealar to'g'risida ma'lumot berishlari mumkin. Ushbu turdagi masalalarning maqsadi zarur ma'lumotlarni bera olmaydigan shaxslarni tanlashdir. O'tmishda xatti-harakatlar masalasini shakllantirishda noaniqliklarga olib keladi.

Shaklda savollar uchta asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) ochiq, yopiq va yarim yopiq;
- 2) to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita;
- 3) shaxsiy va qat'iy.

Odatda ochiq va yopiq, to'g'ridan-to'g'ri, bevosita va bilvosita, shaxsiy va mos keladigan savollar anketada alternativa.

Sotsiologik so'rov o'tkazuvchi tadqiqotchi oldida doimiy ravishda olingan ma'lumotlarning to'g'riligi bilan shug'ullanadi. Tadqiqot ma'lumotlarining ishonchliligini tekshiradi va kuzatib boradi, bir qator usullar bilan amalga oshiriladi. Ulardan biri - boshqarish savollari.

Xuddi shu mavzu bo'yicha savollar guruhida asosiy nazoratni tanlash qiyin emas. Asosiy narsaning roli bevosita bir xil ma'noda ko'rsatilgan deb bilishi mumkin.

Ushbu anketalar ishonchliligini boshqarishning eng ishonchli vositalaridan biri bir nechta usullarning kombinatsiyasidir: so'roq qilish va kuzatish, kuzatuv va bepul intervyu.

Anketa qanday qilib tashkil etiladi? Birinchi qadam uning loyihasini tayyorlashdir; Ikkinchi sinov so'rovi (Tadqiqotni qayta tinglash), tadqiqotning mavzu maqsadlaribo'yicha belgilanadigan asosiy xususiyatlarga ko'ra tanlangan kam sonli odamlar (20-30 kishi) tanlanadi. Namuna natijalarini sinchkovlik bilan tahlil qilish va so'rovnomada xatolarni tuzatishorqali, siz ommaviy so'rovga kirishingiz mumkin.

Ijtimoiy ishda keng qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib, unda odamlarning ijtimoiy xususiyatlari narsa va hodisalarga nisbatan munosabatlari o'rganiladi.

Anketa odatda 3 xil bo'lib birinchi xilida motivatsiyalarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan iborat bo'ladi; ikkinchi xilida esa faqat bittagina javob tanlash sharti bilan xar bir savolga bir nechtadan tayyor javoblar ham beriladi; Uchinchi xil anketada sinaluvchiga havola qilingan kamida to'rt-besh banddan to'g'ri javoblari ballar yordamida baholanadi. Anketa metodidan odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari, qobiliyatlarini, o'ziga tengdoshlariga, katta va kichiklariga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Anketa orqali shaxslarning xarakter-xislatlari, xulq-atvorlarini tekshirish, sirtdan turib baholash mumkin.

Sotsiometriya metodi. Bu tadqiqot metodiga AQShlik Djon Moreno asos solgan bo'lib kichik (birlamchi) gurux a'zolari o'rtasida emotsional munosabatlarni bevosita o'rganish va darajasini o'lchashda qo'llaniladi. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun uning faoliyatida kim bilan ishtirok etishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval, diagramma shaklida ifodalanadi. Ulardagi miqdor ko'rsatkichlari guruhdagi odamlarning shaxslararo munosabatlari mazmuni yuzasidan ma'lum xulosa qiladi. Biroq ma'lumotlar guruhiy munosabatlarning tashqi ko'rinishini aks ettiradi, xolos. Xulosa qilib aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi va jinsdagi, saviyasi har xil odamlar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadqiq etishda foydalanish mumkin.

Intervyuni anketa so'rovidan farqlab turuvchi eng asosiy jihati shundaki, anketa so'rovi anketa so'rovnomalari asosida o'tkaziladi. Anketa so'rovnomasida savol bilan birgalikda javoblar variantlari ham bo'ladi. Undan tashqari, aksariyat hollarda anketa so'rovi ko'pchilik orasida o'tkaziladi. Intervyuda esa anketa so'rovnomasi o'rnida

intervyu savolnomasi bo'ladi yoki ayrim hollarda (nostandart intervyuda) umuman savolnoma bo'lmaydi. Shuningdek, intervyu respondent bilan yuzma-yuz suhbat qilish orqali alohida tartibda amalga oshiriladi. Anketa so'rovi esa bir vaqtning o'zida ko'pchilik orasida anketa so'rovnomalarini tarqatish orqali o'tkaziladi. Demak, anketa so'rovi deganda insonlardan oldindan tayyorlangan so'rovnomalar asosida ma'lum ob'ektiv faktlar, voqea, hodisa va shaxslar to'g'risida fikr olish jarayoni tushuniladi. Sodda qilib aytganda, anketa so'rovi – anketa asosida suhbat qilishdir. Anketa so'rovi yordamida respondentlardan o'zlari guvohi bo'lgan, eshitgan, ko'rgan yoki mustaqil tushunchaga ega bo'lgan ma'lum voqea yoki shaxs to'g'risida ma'lumot olish jarayonini tushunish mumkin. Anketa so'rovi respondentlarning soni bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

- individual anketa so'rovi (bitta respondent, ya'ni har bir fuqaro bilan alohida tartibda anketa so'rovini o'tkazish);

- guruhiy anketa so'rovi (bir vaqtning o'zida bir qancha (100 gacha) respondent bilan so'rov o'tkazish);

- ommaviy anketa so'rovi (yuzdan oshiq respondentni anketa so'roviga jalb qilish).

Sotsiologik so'rov – murakkab jarayon. U shunchaki anketa orqali o'tkaziladigan oddiy so'rov bo'lib ko'rinsada, aslida sotsiologik tadqiqotni o'tkazish jiddiy yondashuvni talab etadi. Anketalarni tayyorlash, respondentlarni anketa so'roviga ishtirok etishga roziligini olish, ular bilan psixologik aloqa o'rnatish, anketa so'rovi o'tkaziladigan joyni tayyorlash, anketalarni tarqatish va yig'ib olish kabi ishlarni tashkillashtirish anketa so'rovini tashkil etishning murakkabligidan dalolat beradi. Shu sababli, tadqiqotni sifatli tashkil etish uchun tadqiqotchi boshqa kuch va vositalardan yordamchi sifatida foydalanishi mumkin.

Aslida, tadqiqot ishtirokchilari birinchi va ikkinchi darajali toifalarga bo'linadi. Birinchi darajali ishtirokchilarga tadqiqotchi va respondent kiradi. Qisqa muddatli va kichik mashtabli anketa so'rovlarida shu ikki ishtirokchining o'zi kifoya bo'lishi mumkin. Bunda tadqiqotchi respondentlarga anketalarni tarqatadi va javob berib bo'lgach, ularni yig'ib olib tahlil qilish uchun tadqiqot markaziga olib ketadi. Biroq, bunda tadqiqotchi ayrim harakatlarni amalga oshirishda shoshilib qolishi yoki shunchaki yodidan chiqarib qo'yishi mumkin. Shu sababli, imkon qadar hech bo'lmaganda tashkiliy masalalarda

yordam berish uchun yordamchi kuchga tayanishi hamda jadvalda ko'rsatilgan biror-bir ishtirokchini jalb qilishi mumkin. Ikkinchi darajali ishtirokchilarga jadvalda ko'rsatilganlarning qolgani (intervyuer, anketyor, rekrutyor, nazoratchi, supervayzer) kiradi. Ushbu ishtirokchilarning ikkinchi darajali hisoblanishiga sabab chala tadqiqotida har doim ham ularning ishtirok etishi majburiy sanalmaydi. Tadqiqotda tadqiqotchining imkoniyatlaridan kelib chiqib ularning ishtirok etish shartlari to'g'risida qaror qabul qilinadi. Sotsiologik so'rovda asosan ikki xil vaziyatda jadvalda ko'rsatilgan barcha shaxslarning ishtirok etishi maqsadga muvofiq sanaladi:

1. Agar so'rov reja asosida ommaviy tarzda, ya'ni katta hajmdagi respondentlar oqimida tashkil etilayotgan bo'lsa. Masalan, abituriyentlarning o'qishga kirish uchun test topshirishi oldidan jamoatchilik kayfiyatini monitoring qilish maqsadida sotsiologik so'rov o'tkazayotganda taklif etilgan ishtirokchilarni jalb qilish mumkin.

2. Agar so'rov tadqiqotchi uchun notanish, kommunikatsiya bilan to'liq qamrab olinmagan, turfa ijtimoiy-demografik tarkibga ega bo'lgan yoki boshqa tavsiflariga ko'ra so'rov jarayonini murakkablashtirishi mumkin bo'lgan joy, aholi punkti va tashkilotlarda o'tkazilayotgan bo'lsa.

Anketa so'rovining uslubiy afzalliklari va kamchiliklari.

Har bir metodning uslubiy afzalliklari, muvaffaqiyatlari bilan birgalikda, o'ziga xos ehtimoliy kamchiliklari ham bo'ladi. Masalan, so'rov instrumentlari orasida olimlar tomonidan eng samarali turi sifatida intervyu, ya'ni shaxs bilan yuzma-yuz suhbat o'tkazish e'tirof etiladi. Chunki, yuzma-yuz muloqot qilish orqali fuqarolarni tinglash, savollarga bevosita javob olish, ayrim hodisa yoki voqealarni qaytadan so'rash hamda aniqlashtirib olish imkoniyati mavjud bo'ladi. Shuningdek, intervyu davomida respondentni shaxsan va individual tartibda kuzatish, respondentning o'zini tutishi, kutilmagan yoki chalg'ituvchi savollarga javob berishi, tashqi ko'rinishidagi ekspressiv reaksiyalar, nutqidagi o'zgarishlarni kuzatib borish sharoiti ham mavjud bo'ladi. To'g'ri, insonni so'zlaridan ko'ra, xulqiga qarab baholash ko'proq foyda berishi mumkin. Biroq, insonning xulqi u to'g'risidagi haqiqatning kichik debochasi sanaladi. Aslida esa, inson to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar uning ichki ruhiyatida yashirinib yotishi va xulqida kuzatmasligimiz mumkin. Shu sababli, u yoki bu insonning motivlari va moyilligini uning barcha harakatlari

majmuasidan kelib chiqib baholashimiz mumkin. Bu borada anketadagi turli savollar respondent ruhiyatining turli qirralarini ochishga ko'maklashadi. Demak, *anketa so'rovining uslubiy afzalliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi*:

1. Qisqa vaqt oralig'ida ko'proq respondentlarning fikrini o'rganish So'rov sotsiologik anketa vositasida o'tkazilayotganligi sababli respondentlarning har biri bilan alohida tartibda suhbat uyushtirish shart emas. Ularni alohida joyda to'plab bir vaqtda anketalar tarqatiladi va nisbatan umumiy vaqtda respondentlar anketalarni to'ldirib berishadi. Masalan, 50 nafar respondent bilan anketa so'rovi o'tkazilayotgan bo'lsa va sotsiologik anketa 15-20 savoldan iborat bo'lsa, 1 soat oralig'ida ular anketadagi savollarga javob berib bo'lishi mumkin. Ya'ni, tadqiqotchi 1 soat ichida 50 nafar respondentning fikrini olishga muyassar bo'ladi. Boshqacha sharoitda esa (xususan og'zaki suhbatda) bunday natijaga erishib bo'lmaydi.

2. Respondentlarning noverbal xulqini kuzatish va psixologik o'rganish imkoniyatining mavjudligi. Inson xulqining noverbal komponentlariga uning qiliqlari, mimika, imo-ishoralari, yuz tuzilishi va badanidagi reaksiyalar hamda nutq bilan bog'liq bo'lmagan boshqa harakatlari kiradi. Verbal komponentga esa og'zaki va yozma nutq bilan bog'liq harakatlari kiradi. Anketadagi turli shakldagi savollar respondentning ongiga suqilib kiradi. Shu sababli, agar kuzatib tursangiz, anketa savollariga javob berayotgan respondentning emotsional holati o'zgarib borayotganligidan guvoh bo'lishingiz mumkin. Bu borada, nemis mutafakkiri Fredrix Nitshe shunday degan edi: "Odamlar og'zi bilan bemalol aldaydi, biroq ularning o'sha paytdagi tirishib turgan afti har holda haqiqatni aytadi". Anketa so'rovida respondentlar qo'lida turgan anketa so'rovnomalari bilan intersub'ektiv munosabatga kirishadi, ya'ni anketadagi savollarga ifoda etilgan voqea va hodisalarga xayolan kirib ketadi. Har bir savolni o'qiyotganda, respondentning xotirasida o'zi ko'rgan, eshitgan yoki guvohi bo'lgan voqealar assotsiatsiyalar yordamida gavdalandi va albatta, ushbu ichki ruhiy jarayon respondentning tashqi qiyofasida namoyon bo'ladi. Tadqiqotchi respondentlardagi ana shunday o'zgarishlarni kuzatib borishi hamda respondentlar orasidan ko'proq ruhiy tashvishga tushganlarini aniqlab olishi mumkin. Keyinchalik bunday shaxslar bilan alohida tartibda psixologik aloqa o'rnatib, ulardan ishonchliroq va manzilli ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi.

3. Savollarga javob olish usulining yengilligi Anketa so'rovining afzalligi – unda respondentdan olish mumkin bo'lgan javoblarning oldindan ishlab chiqilganligidadir. Javoblarning mavjudligi nafaqat so'rovjarayonini yengillashtirib beradi, balki respondentlar fikrining to'liqligi, xolisligi va to'g'riligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Sotsiologik anketa respondentlarning biror voqeaga oid fikrlarini tizimlashtirish xususiyatiga ega. Ayrim vaqtlarda, tadqiqot doirasida o'rganilayotgan ijtimoiy muammo, fakt yoki jarayon to'g'risidagi ma'lumot respondentlar yodidan ko'tarilgan bo'lishi mumkin. Anketada esa savollar bilan birgalikda bir qancha javoblar “menyusi” keltiriladi. Ushbu menyudagi javoblar orasida agar respondent duch kelgan voqea, holat, hodisa bo'lsa ushbu javoblar respondent xotirasida assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi hamda muayyan savol yuzasidan uning fikrlarini tizimlashtiradi. Undan tashqari, anketa so'rovi shunaqa so'rov turiki, unda og'zaki so'rov bo'lishi mumkin bo'lgan fikr bo'linishi va qochishi, safsataboqlik kabi holatlar istisno etiladi.

4. Ijtimoiy-siyosiy vaziyat tendensiyalarini aniqlash va rasmiy ma'lumotlar bilan qiyoslash imkoniyatidir. Bugungi kunda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligiga ta'sir ko'rsatayotgan tashqi va ichki omillar ko'p. Unga qo'shni mamlakatlardagi vaziyat, yetakchi mamlakatlardagi inqirozli holatlar, madaniy ekspansiya, migratsiya, turli transchegaraviy tahdidlar ta'sir ko'rsatadi. Endilikda, ushbu jarayonlarni to'xtatib bo'lmaydi va ularning masshtabi, xarakteri, tezligi o'zgaruvchan bo'lib qoladi. Bu esa, o'z o'rnida ijtimoiy-siyosiy vaziyatning ham dinamikligidan dalolat beradi. Har doim jamoatchilik fikri yo'nalishi orqali ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka xavf solishi mumkin bo'lgan yangicha xatar, tahlika va tahdidlar yuzaga kelishi mumkin. Bu borada, anketa so'rovi mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat tendensiyalarini aniqlaydigan muhim instrument bo'lib xizmat qilishi mumkin. Chunki, ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatuvchi xavf-xatarlar to'g'risidagi axborot “tashuvchisi” – bu respondentning o'zi. Albatta, bugungi kunda bunday xavflar to'g'risida rasmiy davlat idoralari va huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan kerakli ishlar amalga oshirilmoqda. O'z o'rnida, anketa so'roviga ham ushbu ishning muqobil varianti yoki qo'shimcha to'ldiruvchi vositasi sifatida qarash mumkin. Anketa so'rovi orqali esa yuzlab respondentlarning fikrlari umumlashtirilishi, tizimlashtirilishi va qiyoslanishi mumkin. Shu sababli, rasmiy ma'lumotlar anketa

so'rovi orqali olingan ma'lumotlar bilan qiyoslansa, jamoatchilik fikri yo'nalishidan kelishi mumkin bo'lgan xavflar to'g'risida ishonchliroq va to'liqroq axborotlarga ega bo'lish mumkin.

Respondentlar bilan o'tkaziladigan anketa so'rovining uslubiy kamchilik va qiyinchiliklari quyidagilardan iborat:

1. Fikr egasining aniq emasligi Anketa so'rovining asosiy shartlaridan biri shundan iboratki, u doimo anonim ravishda o'tkaziladi. Chunki, jamoatchilik fikri sotsiologiyasi va psixologiyasida ko'proq fikr egasi emas, balki fikrlar mavjmuasining qaysi muammoga qay ravishda yo'nalganligi o'rganiladi. Undan tashqari, so'rovda ishtirok etayotgan respondentlar bilan o'zaro ishonchli psixologik aloqa o'rnatish hamda ob'ektiv axborot olish maqsadida ularga so'rovning anonim ravishda o'tkazilayotganligi hamda berayotgan xolisona javobi uchun ta'qib qilinmasligi tushuntiriladi. Anketa so'rovlarida ishtirok etayotgan respondentlarning aniq biografik ma'lumotlarini bilish imkoniyati cheklangan. Albatta, tadqiqotchi mansabdor shaxslar yordamida ma'muriy resurslardan foydalangan holda ularning shaxslarini tasdiqlovchi hujjatlarini tekshirish orqali ism-sharif, yashash manzillarini bilib olishi mumkin. Biroq, bunday yondashuv kelajakda ushbu metodni konservatsiya xavfi ostiga qoldiradi hamda respondentlarda tadqiqotchiga nisbatan qo'rquv va ishonchsizlik simptomlari yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

2. Respondentlar bilan yuzma-yuz suhbatning mavjud emasligi Yuqorida ma'lum qilinganidek, anketa so'rovida har bir respondent bilan yuzma-yuz gaplashish imkoniyati cheklangan. Biroq, har qanday muammoning yechimini topish mumkin. Anketa so'rovida respondentlar bilan "face-to-face" formatida suhbat uyushtirilmayotganligi ushbu metodning uslubiy kamchiligi hisoblansada, so'rov davomida tadqiqotchi respondentlar xulqini ularning nazariga yaqqol tushmagan holda sinchkovlik bilan kuzatib borishi zarur. Kuzatuv davomida agar biror respondent tadqiqotchi nazariga tushadigan bo'lsa, unda u o'z kommunikativ madaniyatidan foydalangan holda turli bahonalar asosida ushbu shaxsga yaqinlashishi va individual munosabatga kirishishi mumkin.

3. Anketa savollariga respondentlar tomonidan noaniq yoki noto'g'ri javob berish ehtimoli Odamlar tasavvurida savol berish javob berishdan ko'ra oddiy va oson ish bo'lib ko'rinadi. Aslida esa, savol berish ancha murakkab ish sanaladi. Chunki, berilayotgan javobning

to'g'riligi, maqsadliligi va yo'naltirilganligi savolni shakllantirish san'atiga bog'liq. O'z o'rnida, anketa so'rovida respondentlar berilgan savollar asosida o'z fikrlarini bayon qiladi. Shu sababli, agar ular anketadagi savollarni to'g'ri tushunmasa yoki idrok etmasa noto'g'ri yoki noaniq javob berishi mumkin. Bu esa, o'z-o'zidan ma'lumki, ob'ektiv bo'lmagan yakuniy natijalarga olib keladi hamda so'rovni tashkillashtirish bo'yicha qilingan mashaqqatli mehnatni yo'qqa chiqaradi.

Respondentlar quyidagi holatlarda anketa savollariga noaniq yoki noto'g'ri javob berishi, yoki umuman javob bermasligi mumkin:

- anketadagi savollar respondentlar tomonidan mavhum yoki bir yoqlama tushunilganda;

- anketada ko'rsatilgan vaziyatlar menyusida respondent ko'rgan voqea-hodisalar yoki shunga o'xshashlari yo'q bo'lsa;

- anketadagi savol ochiqdan-ochiq respondentning biror ijtimoiy xavfli qilmishga aloqadorligini tekshirishga yo'naltirilgan bo'lsa va agar ushbu savolga javob bersa respondentda o'zining rasmiy idoralar tomonidan ta'qib qilinishi bilan bog'liq tasavvur yoki qo'rquvlar yuzaga kelsa;

- savollarda respondent tushunmaydigan yoki uning doimiy muloqotida qo'llanilmaydigan so'z, atama va iboralardan foydalanilgan bo'lsa va boshqa shu kabi holatlar.

4. Anketa so'rovini tashkil etish bilan bog'liq tashkiliy muammolar ham tadqiqotchiga (ayniqsa, uning o'zi mustaqil o'tkazayotgan bo'lsa) ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Chunki, anketa so'rovi uchun alohida joy topish va ushbu joyda respondentlar uchun qulay va shinam sharoit yaratish, anketa so'rovnomalarini tayyorlash, chop etish, tarqatish va umumlashtirish kabi tashkiliy ishlar bajariladi. Ushbu qiyinchiliklarni yengib o'tish uchun tadqiqotchi so'rov tarmog'ini shakllantirishi lozim bo'ladi.

Anketa so'rovini o'tkazish bosqichlari

Respondentlar bilan anketa so'rovini uch bosqichda tashkillashtirish va o'tkazish mumkin. Bular – anketa so'roviga tayyorgarlik ko'rish, anketa so'rovini o'tkazish va anketa so'rovini yakunlash bosqichlaridir. Anketa so'rovining har bir bosqichida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

Anketa so'roviga *tayyorgarlik ko'rish* bosqichida: anketa so'rovi maqsadi va vazifalari, so'rov davomida aniqlanishi mumkin bo'lgan axborot ko'rsatkichlarini belgilash;

-anketa so'rovini o'tkazish uchun ilmiy-tadqiqot muassasasi (ITM) rahbaridan ruxsat olish;

-so'rovda ishtirok etishi mumkin bo'lgan respondentlarning ijtimoiy-demografik va kasbiy tuzilishidan kelib chiqib anketa so'rovnomasini tayyorlash va kerakli tilda hamda miqdorda chop etish;

-anketa so'rovi davomida o'zining verbal yoki neverbal xulqi bilan ajralib turgan respondentlar bilan anketa so'rovi yakunlanganligidan so'ng qo'shimcha tarzda yakka tartibdagi intervyu o'tkazish uchun oldindan intervyuning ehtimoliy savolnomasini tayyorlash;

-so'rov tarmog'ini shakllantirish, so'rov o'tkazilishi rejalashtirilayotgan joyning ma'muriy xodimlari hamdamutaxassislarning anketa so'rovi o'tkazayotgan ITMga ehtimoliy yordam berish imkoniyatlarini aniqlash. Ularning anketa so'rovidagi roli (intervyuer, anketyor, nazoratchi, rekrutyor, supervayzer)ni belgilash hamda har biriga yo'riqnoma berish uchun vazifalarni ishlab chiqish;

-anketa so'rovi o'tkazilayotgan joyni belgilash hamda o'sha joyda anketa so'rovini o'tkazish uchun kerakli mas'ul shaxsdan (mahalla raisi, ma'muriy bino egasi, tashkilot, muassasa va korxonah rahbari) rozilik olish.

Anketa so'rovini *bevosita o'tkazish* bosqichida: anketa so'rovi o'tkazilayotgan joyga yetib kelish va so'rov o'tkazilayotgan joyni egallash vaqti va boshqa shart-sharoitlarni kelishib olish ;

- anketa so'rovi o'tkazilayotgan joyni respondentlarni qabul qilish uchun tayyorlash, ularni qulay sharoitda o'zini erkin his qilishi va anketa savollariga javob berishi uchun kerakli moddiy jihozlar bilan ta'minlash;

- anketa so'rovi o'tkazish uchun tayyorlangan joyda katta miqdordagi respondentlar bilan ishlashni osonlashtirish maqsadida so'rov nuqtalarini tayinlash. Masalan, so'rov ma'muriy binoda xoll-test texnologiyasi bo'yicha o'tkazilayotgan bo'lsa har bir xonada bittadan so'rov nuqtasi tayinlanishi mumkin.

Yoki, agar anketa so'rovi *turar joy so'rovi texnologiyasi* bo'yicha o'tkazilayotgan bo'lsa, unda aholi punktining har bir ko'chasi bitta so'rov nuqtasi hisoblanishi mumkin;

➤ tadqiqotchiga yordam berayotgan so'rov tarmog'iga yo'riqnoma berish, aloqa qilish shakllarini kelishib olish, vazifalarni aniq taqsimlash;

➤ rekrutyor bilan hamkorlikda respondentlar orasida anketa so'rovida ishtirok etish uchun saralash ishlarini olib borish, respondentlarni so'rovga ishtirok etishga taklif qilish hamda ularning roziligini olish;

➤ respondentlarni so'rov o'tkazilayotgan joyda to'plash hamda so'rov nuqtalari bo'yicha taqsimlash;

➤ so'rovda ishtirok etayotgan respondentlar bilan psixologik aloqa o'rnatish, ularda shubhalanish yoki qo'rquv sindromlari yuzaga kelmasligi uchun so'rovning maqsadini tushuntirish, respondentlarda manfaatdorlik hissiyotini shakllantirish uchun anketa so'rovi natijalarining ob'ektivligini ularning kelajakdagi ijtimoiy farovonligini ta'minlash bilan bog'liq ekanligini yetkazish;

➤ so'rovda ishtirok etayotgan respondentlarga anketa so'rovnomalarini to'ldirish qoidalarini tushuntirish;

➤ respondentlar anketa savollariga javob berishi davomida ularning xulqini diqqat va sinchkovlik bilan kuzatish hamda ayrim belgilariga ko'ra tadqiqotchi bilan alohida suhbat qilish tashabbusiga ega bo'lgan va bu haqda aytishga uyalayotgan respondentlar bilan anketa so'rovidan keyin individual tartibda intervyu o'tkazish uchun belgilab quyish;

➤ kuzatuv davomida imkon qadar respondentlarning o'zaro gaplashuvi yoki biror narsa to'g'risidagi kelishuvlarini psixologik usullardan foydalangan holda ularga to'g'ridan-to'g'ri bildirmasdan oldini olish; kuzatuv davomida savollarni tushunmagan respondentlarga sodda va oddiy xalq tilida tushuntirish, shuningdek so'rovga befarq yondashayotgan respondentlarga tushuntirish va ishtirok etish metodlaridan foydalangan holda ularni faol respondentga aylantirishga harakat qilish;

➤ anketalarni to'ldirib bo'lgan respondentlardan anketalarni yig'ib olish hamda ularga so'rovda ishtirok etganligi uchun psixologik rag'batlantiruv usullaridan foydalangan holda minnatdorchilik ma'lum qilish.

Anketa so'rovining *yakuniy* bosqichida: respondentlar tomonidan to'ldirilgan barcha anketalarni yig'ib olish hamda anketyor va nazoratchilar yordamida anketalar sonini respondentlar soni nisbatiga hisoblab ko'rish;

✓ to'ldirilgan anketalarni filtratsiya qilish va anketa so'rovida sust, befarq va vijdotsiz ishtirok etgan respondentlar tomonidan to'ldirilmagan yoki chala to'ldirilgan anketalarni yaroqsiz deb e'tirof etish uchun ajratib olish;

✓ tadqiqotchi bilan alohida so'zlashish istagiga ega bo'lgan respondentlar bilan intervyu tashkillashtirish;

✓ so'rov tarmog'ini tashkil etgan ishtirokchilar (agar ishtirok etgan bo'lsa), xususan intervyuer yordamchilari –nazoratchi va rekrutyorlar bilan suhbat qilish hamda ulardan kuzatuv davomida ehtimoliy to'plagan ma'lumotlarni so'rab olish;

✓ agar tadqiqotchi anketa so'rovini tashkil etish va o'tkazishga yordamlashgan so'rov tarmog'iga anketa so'rovini o'tkazish jarayoniga taalluqli biror hujjat (yo'riqnoma, respondentlar ro'yxati va h.k.) bergan bo'lsa, unda ularni qaytarib olish;

✓ so'rov tarmog'iga anketa so'rovini ishtirok etishda ko'maklashganligi uchun minnatdorchilikni ma'lum qilish hamda keyingi hamkorlik shakllarini kelishib olish;

✓ so'rov o'tkazilgan joyni ko'zdan kechirish hamda joy egasi yoki bino ma'muriyatiga minnatdorchilik ma'lum qilish;

✓ respondentlar tomonidan tayyorlangan anketalarni "Microsoft Office Excel" yoki "SPSS" (inglizchadan abbreviatura «Statistical Package for the Social Sciences» — «ijtimoiy fanlar uchun statistik paket) programmalarini yoki oddiy arifmetik usullar yordamida statistik ishlovga olish.

Respondentlarning javoblarini tahlil qilishda ularning yoshi, jinsi, kasbi va boshqa jihatlariga qarab foizlar asosida omilli yoki qiyosiy tahlil qilish mumkin. Respondentlar fikrlari dastlab yopiq savollar asosida miqdoriy tahlil qilinadi. Keyin ochiq savollar yoki yarim yopiq savollarda ular tomonidan bildirilgan fikrlar umumlashtiriladi hamda alohida respondentlar bilan o'tkazilgan intervyu natijalari bilan boyitiladi. Anketa so'rovi natijalari asosida axborot-tahliliy hujjat tayyorlash hamda manfaatdor vazirlik yoki davlat idoralariga axborot uchun taqdim qilish masalasini ko'rib chiqiladi.

Tayanch soʻzlar va iboralar: noverbal komponent, mimika, supervayzer, Intervyu, Soʻrov metodi, Sotsiometriya metodi, boshqarish savollari, intensive, respondent, pilotaj tadqiqot, so'rov varaqasi kompozitsiyasi, sotsiologik so'rov, so'rov varaqasi, anketali so'rov.

Muhokama uchun savollar:

1. Sotsiologik tadqiqotlarda eng keng tarqangan metod qaysi?
2. Anketali soʻrov bosqichlari?
3. Soʻrov varaqasining asosiy qismi qanday boʻladi?
4. Pilotaj tadqiqot nima?

Test:

1. Fokus guruhlarini aʼzosi necha kishidan iborat boʻladi?
 - a) 8 dan 12 kishigacha
 - b) 15 dan 18 kishigacha
 - c) 8 dan 17 kishigacha
 - d) 7 dan 20 kishigacha

2. Fokus-guruh odatda va bir nechta yordamchilar ishtirokida oʻtkaziladi. Nuqtalar oʻrniga tushib qoldirilgan soʻzni toping?
 - a) mezon
 - b) moderator
 - c) gipoteza
 - d) tashqi omil

3. Fokus-guruh bu.....
 - a) kompaniyaga boʻlgan munosabatni oshirish
 - b) muhokama qilinadigan mavzu namunasi
 - c) turli mavzularda maʼlumot toʻplash usuli
 - d) maʼlumotlarni chop etish guruhi

4. Fokuslangan intervyu birinchi marta nechanchi yilda ishlatilgan?
 - a) 1941
 - b) 1991
 - c) 1898
 - d) 1944

5. “Focused intervyyu” kitobi kim tomonidan jamlangan?

- a) R.Merton
- b) G.Gertsog
- d) K.Linney
- c) R.Kryuger

9 – MAVZU. KUZATISH METODI.

1. Ijtimoiy ishda kuzatish metodi. Kuzatish metodining mazmun mohiyati.

2. Ilmiy kuzatishning alohida belgilari. Sotsiologik kuzatish xususiyatlari.

3. Kuzatish turlari. Rasmiylashtirilgan kuzatish. Ichki va tashqi kuzatish. Ichki anonim kuzatish.

4. Kuzatish metodining yutug'i va kamchiliklari.

Kuzatish — voqelikdagi narsa va hodisalarni rejali, uzluksiz, batartib, mukammal idrok qilish; voqelikni hissiy bilish uslubi. Kuzatish Aristotel zamonidan hozirgi davrgacha kuzatuvchilarning asosiy tadqiqot vositalaridan biri sanaladi. U hissiy bilishning omillari, xususiyatlari, qonuniyatlari to‘g‘risida dastlabki tasavvurlar hosil qilishga qaratilgan inson faoliyati shaklidir. Kuzatishning qay darajada bo‘lishi qo‘yilgan maqsadning aniqligiga, kuzatilayotgan narsa va voqealar haqida oldindan bilimga ega bo‘lishga, kuchli, barqaror diqqat bilan faol fikrlashga va hokazoga bog‘liq. Kuzatishda idrok va tafakkur uzviy bog‘lanadi. Kuzatishda tegishli xulosalar chiqariladi, fakt, voqealar nazariy tahlil etiladi, farazlar olg‘a suriladi. Kuzatishning obyektiv (tashqi Kuzatish) va subyektiv (ichki, o‘zini-o‘zi Kuzatish.) turlari mavjud. Kuzatish orqali odamlarning diqqati, his-tuyg‘ulari, imoishoralari, sezgirligi, xulq-atvori, nutqi, faoliyati, muomala maromi va boshqa o‘rganiladi. O‘zini-o‘zi Kuzatish (introspeksiya)dan foidalangan psixolog o‘zining xulqi, muomalasi to‘g‘risida ilmiy, haqqoniy xulosa chiqara biladi. Vyursburg psixologiya maktabi (Germaniya) namoyandalari Kuzatish Byuler (1879— 1922), A. Messer (1867-1937), O. Kyulpe (1862—1915) psixologik tajribalarni dastavval o‘zini-o‘zi Kuzatish metodi yordamida o‘zlari ustida o‘tkazganlar.

Kuzatish voqelik sodir bo‘lishini, atrof muhitni, inson shaxsini muayyan qismlarga, yo‘nalishlarga fikran ajratish; Kuzatishning

ko‘lami, xususiyati va o‘ziga xosligini aniqyaash; barcha holat, alomat, tashqi ko‘rinishning o‘ziga xosligini qayd qilish; to‘plangan materiallarni matematik statistik hisoblash yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Kuzatishning sistemali, epizodli, dala sharoitli, laboratoriyaviy, tabiiy, davriy (bir martali) ko‘rinishlari, shuningdek, turli vositalari va shakllari mavjud. Kuzatishda R. Beylzaning interaksiya (o‘zaro ta‘sir) uslubini (bahs, munozara chog‘ida o‘zaro ta‘sir imkonini aniqlash maqsadida) qo‘llash ijobiy natijalar beradi.

Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashqi dunyodan kirib keladigan qo‘zg‘atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog‘lanishlari psixik hodisalarning fiziologik asoslari hisoblanadi va ular tashqi ta‘sirning natijasida hosil bo‘ladi.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan miyaning funksiyasi muvaqqat nerv bog‘lanishlarining birlashish mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta‘sirida hosil bo‘ladi.

Psixikani tadqiq etish insonning butun ongli faoliyatini -uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o‘rganishdir. «Odam-ning ongliligi uning turli-tuman faoliyatida, xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladi. Inson shaxsi har xil shakl va mazmunga ega bo‘lgan nazariy hamda amaliy faoliyatlarda tarkib topadi. Bunda muhit, ir-siy belgilar, ijtimoiy ta‘sir asosiy omillar hisoblanadi.

Inson o‘zi yashab turgan davrni, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy muhit ta‘siri ostida bilimlarni o‘zlashtira bo-radi, ijtimoiylashadi. Ijtimoiy muhitda uning his-tuyg‘ulari, xarakteri, qobiliyati, iqtidori, tafakkuri, ehtiyojlari, e‘tiqodi, uni faollikka da‘vat qiluvchi harakat motivlari, istaklari, tilak-lari, xohishlari asta-sekin o‘zgarib boradi.

Insonning bilish faoliyati rivojlanishi unga o‘zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, to‘laroq, aniqroq aks ettirish im-koniyatini yaratadi va u borliqning asl mohiyatini, turli yo‘sindagi o‘zaro bog‘lanishlari, murakkab munosabatlari va aloqalarni tobora aniqroq yoritadi. Shu bilan birga mazkur jarayonlarda shakllanib kelayotgan insonning borliqqa, voqelikka, jismlarga, kishilarga va o‘ziga munosabati vujudga keladi.

Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks et-tirishda namoyon bo‘ladi. Insonning moddiy turmushi, u hayot kechira-yotgan

tuzumning moddiy asosiga emas, balki uni qurshab olgan odamlarning turmush tarzlari, umuminsoniy qiyofalari, dunyoqarashi, maslagi, ijtimoiy voqelikka munosabatlari, intilishlari, ijod mahsullari va xatti-harakatlarining majmuasidir.

Insonning borliqni aks ettirishi faol jarayondir. Insonning rivojlanishi obyektiv borliqqa va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi. O'yinni kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi, qiziqishining barqarorlashuvi va boshqalar shaxs-ning psixik rivojlanishini ifodalaydi.

Psixologiyaning anaviy, empirik metodlari to hozirgi kun-gacha muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Kuzatish metodi. Psixologiya fanida bu metodning obyektiv (tashqi) va subyektiv (o'zini o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;

kuzatiladigan obyekt tanlanadi;

sinaluvchining yoshi, jinsi, kasbi aniklanadi;

tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;

kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;

kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat va sportda) amalga oshirilishi tavsiya qilinadi;

kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazilishi) tayinlanadi;

8) kuzatilganlarni qayd qilib berish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitafon, videomagnitafon, videoapparat, fotoapparat va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-isho-ralari, sezgirligi, harakatchanligi, ishchanligi, xulq-atvori, nutq faoliyati va hokazolari o'rganiladi. Ammo o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetishmaydi. Masalan, go'dak bolani kuzatishda uning harakatlari, o'yinchoqlarga munosabati, his-tuyg'usi, talpinishi, mayli, xohishi aniqlanadi. O'quvchining darsdagi holatini kuzatishda esa diqqatining xususiyati, tashqi qo'zg'atuvchi bilan ta'sirlanishi, temperamenti, xatti-harakatining sur'ati, emotsional kechinmasining o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar

to'plashga imkoniyati tug'iladi. O'spirin yoshlarning sport faoliyatini kuzatish orqali ularning irodasi, ishchanligi, his-tuy-g'usining o'zgarish xususiyatlari, g'alabaga intilishi, o'zining harakatini idora qila olishi yuzasidan materiallar yig'ish mumkin. Ish-chining dastgoh yonidagi faoliyatini kuzatish natijasida uning o'z diqqatini taqsimlashi, qiyin damlarda o'zini tutishi, imo-ishoralari, tashqi qo'zg'atuvchidan ta'sirlanish darajasi haqida keng ma'lumotlar yig'iladi. Keksalarning muloqot jarayonini kuzatish ularning xarakteri, nutq faoliyati, his-tuyg'usi, ekstravertivligi yoki intravertivligi, qiziquvchanligi va ruhiyatining boshqa xususiyatlarini aniqlash demakdir.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish: ish ustidagi kayfiyatini, fikrning muayyan obyektga yo'naltirilganini, tashqi qo'zg'atuvchilarta'siriga berilmaslikni, chehradagi tashvish va iztirobni, ko'zdagi g'ayritabiiylikni, [shuningdek](#), sinchkovlik, teranlik, termulish kabi ruhiy holatlarni kuzatib, tafakkurning kechishidagi o'zgarishlarni aniqlash mumkin. Bulardan tashqari, qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi ham inson ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot beradi.

Psixologiya fanida o'zini o'zi kuzatishdan (introspeksiya) ham foydalaniladi. Ko'pincha tajribali psixolog yoki malakali mohir o'qituvchi, salohiyatli rahbar o'zini o'zi kuzatish orqali ilmiy xulosa chiqara biladi. Masalan, o'z tafakkurini kuzatib o'zidagi emotsional o'zgarish haqida, shuningdek, tafakkurning ichki mexanizmlari vujudga kelishi va kechishi to'g'risida ma'lumot oladi. Natijada tafakkurning sifati, mazmuni, mohiyati va qay tarzda, qanday tezlikda, qay shaklda ro'y berishini kuzatadi.

Chet el psixologiyasida o'zini o'zi kuzatishning inson ruhiyatini o'rganishdagi rolini ifodalovchi ilmiy-amaliy materiallar to'plangan. Introspeksiya yo'nalishining yirik namoyandalari o'zlarini o'zlari kuzatganlar va to'plagan materiallarini tahlil qilib, umumiy psixologik qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar. Lekin inson turli vaziyatlarda o'zini bir xil boshqara olmaydi va shuning uchun bu metodning ilmiy ahamiyati unchalik katta emas.

Shunday qilib, kuzatish metodining qulay va samarali jihatlari bilan birga zaif gomonlari ham mavjud. Shu sababli insonning murakkab psixikasi boshqa metodlardan foydalanib tadqiq qilinadi.

Suhbat metodi. Bu metod bilan inson psixikasini o`rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning obyekti va subyekti tanlanadi, mavzusi, o`tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxs-lar, guruh va jamoa bilan o`tkazish rejalashtiriladi, o`rganilayotgan narsa bilan uzviy bog`liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbat-ning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish ja-rayonida inson psixikasidagi o`zgarishlarni o`rganishdir. Suhbat or-qali odamlarning tafakkuri, akd-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, tiyrakligi, bilim saviyasi, e`tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to`g`ri-sida ma`lumotlar olinadi.

Suhbat metodining ijobiy jihatlari bilan birga ayrim zaif tomonlari ham mavjud. Qaytariq so`zlar, «g`aliz» iboralar, nutqning tezligi, fikrning mavhumligi, zerikarliligi muvaffaqiyatsizlikka sabab bo`ladi. Shuningdek, savol-javobning bir shaklda emasligi sinaluvchida o`ziga xos ishlash uslubi, oshkoralik yetishmasligi, iy-manish, uyalish atroflicha ma`lumotlar olishni qiyinlashtiradi va shu sababli boshqa metodlarga murojaat qilishga to`g`ri keladi.

Faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodi. Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsa-dida bu metod umumiy psixologiyada keng qo`llaniladi. Bolalar chiz-gan rasmlar, yasagan o`yinchoqlar, modellar, yozgan she`rlarni taxlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, ba-diiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallar to`plash mumkin. Obyekt bilan subyekt o`rtasida muloqot o`rnatish uchun shaxsning psixikasi to`g`risida sirdan muayyan hukm va xulosa chiqariladi. Ijodiy faoliyat mahsullariga kundalik, sxema, ixtiro, diagramma, kashfiyot, qurilma, asbob, texnik model, moslama, mil-liy kashtachilik, hunarmandchilik, zargarlik buyumlari, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, [magistrlik dissertatsiyasi](#), ilmiy ma`ruza, konspekt, taqriz, tezis, maqola, ko`rsatmali qurollar, loyiha, konsepsiya, san`atkor, artist va baxshi ijodiyoti kabilar kiradi. Bular turli yoshdagi, jinsdagi va kasbdagi odamlar tomonidan yara-tilgan bo`lishi va shunga ko`ra shakli, mazmuni, sifati, originalli-gi, hajmi, ko`rinishi, xususiyati bilan bir-biridan keskin tafovut qilishi mumkin.

Ijodiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish orqali bolalar, o`quvchilar, talabalar, konstruktorlar, olimlar, hunarmandlar, ish-chilar, dehqonlar psixik xususiyatlari to`grisida ma`lumotlar to`plash mumkin. Lekin insondagi psixik o`zgarishlar, kamol topish va bu-larning kechishini

ifodalovchi materiallar yigish uchun bu metod-ningo`zi yetmaydi. Shuninguchun inson psixikasini o`rganish maqsa-dida boshqa metodlardan ham foydalanishi ma`qul.

Test metodi. Test - inglizcha so`z bo`lib, sinash, tekshirish, demakdir. Shaxsning aqpiy o`shisini, mentalitetini, qobiliyatini, iro-daviy sifatleri va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo`lla-niladigan qisqa masala, topshiriq, misol, jumboq, syujetli rasm yoki shakl test deb ataladi. Test, ayniqsa, odamning qanday kasbni egallash mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligi, iste`-dodlilar, iqtidorlilar va aqli zaiflarni aniqlashda kishilarni saralashda keng qo`llaniladi. Test metodining qimmatli tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, yig`ilgan psixologik ma`lumotlarning obyektivligi va ularni il-miy taxlil qila bilashga bogliqdir.

1905 yildan, ya`ni franiuz psixologi A. Bine va uning shogirdi A. Simon insonning aqliy o`shish va iste`dod darajalarini o`lchash imkoniyati borligi g`oyasini olg`a surganidan keyin psixologiyada test metodi qo`llana boshlandi.

Chet el psixologlari testlarni shaxsning iste`dod darajasini aniqlash vositasi deb bildilar. Biroqtest tekshirilayotgan hodisa-larning psixologik mezoni hisoblanmaydi. Ma`lumki, bir muam-moning yechimini izlash turli psixologik vositalar bilan amalga oshiriladi. Jahon (AQSH, Yevropa va hokazo) testologlari tadqiqot obyektlarini o`zlashtirib turadigan va qobiliyat, tafakkur, bilim ko`nikma hamda malakalarni aralash holda o`rganishga intiladilar. Sinash jarayonida sinaluvchilarning emotsional holati va salomat-ligiga bog`liqruhiy kechinmalarni inobatga olmaydilar. Sobiq It-tifoq psixologlari K.M. Gurevich, V.A. Krutetskiy va boshqalar qo`llaydigan testlar tubdan boshqacha prinsip asosida tuzilgan. Ular testlarning tafakkur ko`rsatkichi (indikator) bo`lishi uchun harakat qildilar va muayyan yutuqlarga erishdilar. Shuningdek, tafakkur ja-rayonining sifat xususiyatlarini bilmay turib, qobiliyatning mo-hiyatini yoritib bo`lmaydi, degan qoidaga amal qilgan holda testlar-dan foydalanmoqdalar. Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozensveyg, Kettell, Vartegg, Veksler, Meyli, Ayzenk, Anaztazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini ki-ritish mumkin. Psixologiyada testlar quyidagi turkumlarga, turlarga ajratilgan holda qo`llaniladi. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga:

Bilim, ko`nikma va malakalarni egallaganlik darajasini aniq-lashga qaratilgan diagnostik metodlardan biri maqsadga (yutuqqa) erishuv testlari yoki pedagogik testlar deb nomlanadi; bu tur hara-kat testlari (mexanizmlar, materiallar, instrument kabilardan foydalanishga mo`ljallangan), yozma testlar (maxsus blankalardagi savollardan bitta to`g`risini topishga yoki rasmdan muhim tomonini ajratishga yo`naltirilgan), og`zaki testlar (savollar tizimi umumiy ga`lim va kasb ta`limida tayyorgarlik darajasini aniklaydi).

Insonning akl idroki, akl zakovati, aqliy qobiliyati va fikr-lash darajasini o`lchashga mo`ljallangan testlar intellekt testlari deyiladi; ular verbal va noverbal shakllarda tuzilgan bo`lib, aqliy imkoniyat, uquvchanlik, topqirlik, zehn, farosatlik, aqliy taraqqiyot darajasini aniqlash uchun xizmat qiladi; test topshiriqlari yo`riqnomasida analogiyaga, **umumlashtirishga**, tushunchalarga, tavsif-lashga mantiqiy munosabatni aniqlash talab etiladi.

Ijodiyot (kreativlik) testlari shaxsning ijodiy qobiliyatlarini o`rganish va baholashga mo`ljallangan bo`ladi; ular ijodkor shaxsning hayotiy tajribasini tahlil qilishga va ijodkor shaxsning individual xususiyatlarini (ijodiy tafakkur va uning mahsuldorligi: egiluvchanligi, tezkorligi topqirliqi, originalligi, tanlov-chanligi, konstruktivligi va hokazo) o`rganishga yo`naltiriladi.

Mezonga mo`ljallangan (kriterial oriyentirlangan) testlar tekshiriluvchidan egallagan va kasbiy topshiriqlarni bajarish uchun yetarli yoki yetarli emasligini aniqlashga mo`ljallangandir. Mezon (kriteriya) sifatida muayyan bilimlar tizimi mavjud yoki mavjud emasligi xizmat qiladi. Mezonning yaratilishi uning mantiqiy-psixologik tuzilishini taxlil qilish asosida quriladi. Bunda me-todika bilan mezonning psixologik mutanosibliqi, relevantligi oldindan hisobga olinishi lozim.

Shaxsga oid yoki shaxslilik testlari: shaxsning ustanovkasi, qadriyatlarga munosabati, emotsional holatlari, motivatsiyasi, shaxslararo munosabatdagi sifatleri, xulq-atvorining tipik shakllari va hokazolarni o`rganishga, o`lchashga, aniqlashga yordam beradi. Ular shaxsni o`rganish shkalalari, so`rovnomalari va bilim jarayonlarini o`lchash, baholash, o`zini o`zi baholashga yo`naltirilgan bo`ladi. Shuningdek, subyektivlikni aks ettiruvchi tekstlar tizimini ham qamrab oladi.

Proyektiv testlar (lotincha rinospevglo oldinlab, ilgari namoyon etish ma`nosini bildiradi): proyeksiya natijalarini psixologik talqin

qilishga asoslangan shaxsni yaxlit o`rganishga qaratil-gan metodlar majmuasi proyektiv testlar deyiladi. Psixologik himo-yalanishdan tashqari, favquloddagi vaziyatda individualligini o`ziga xos namoyish etish kabilarda mujassamlashadi. Bunday testlar tur-kumi assotsiativ (tugallanmagan gaplar yoki hikoya), ekspressiv (psi-xodrama, o`yinlar, ishbilarmandlik o`yinlari, sotstrening, erkin mavzuda rasm chizish) turlariga ajratiladi. Shaxsning ichki dunyosi mohiyatini subyektning shaxsan o`zi to`laroq namoyish etishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, testlar qatoriga yutuqqa (maqsadga) erishish testlari (ular darsliklarda berilgan bilim, malaka darajalarini ba-holashga qaratilgan), intellekt testlari (akliy taraqqiyot daraja-sini o`lchashga mo`ljallangan), shaxslilik testlari (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi va hulqini baholashga yo`naltirilgan diagnostik metodlardan iboratdir), shaxs «loyihasi» (pro-yektiv) testlari (savollarga bitta aniqjavob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil qilib, shaxs xususiyatlarining «loyihasi» ishlab chiqiladi), qobiliyat testlari, xotira testlari kiradi.

Endi testga ayrim misollar keltiramiz.

Ortiqcha so`zni chiqarib tashlang:

A) Yenisey, Dnepr, Sirdaryo, Amur (javob: Dnepr - u Yevropada joylashgan);

B) Petrozavodsk, Ijevsk, Siktivkar, Abakan (javob: Abakan - u Osiyoda joylashgan).

Tajriba (eksperiment) metodi. Bu metod turli yoshdagi va kasbdagi odamlar (chaqaloq, bola, o`spirin, balog`atga yetgan va qarilar)ning psixikasini chuqurroq, aniqroq tadqiq qilish metodlari ichida eng muhimi hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun`iy tushunchalarning shakllanishi, nutqning o`shishi, favqulodda holatdan chi-qish, muammoli vaziyatni hal qilish jarayonlari, shaxsning his-tuy-g`ulari, xarakteri vatipologik xususiyatlari o`rganiladi. Inson psi-xikasining nozik ichki bog`lanishlari, munosabatlari, murakkab mexanizmlari tekshiriladi. Buning uchun eksperiment materialini tekshiruvchi sinchkovlik bilan tanlashi, obyekt tarzda har xil holat va vaziyatlarni yaratishi, bunda sinaluvchining yoshi, aql-idroki, xa-rakter xususiyati, his-tuyg`usi, qiziqishi va saviyasiga, turmush taj-ribasiga, ko`nikma va malakalariga e`tibor berishi lozim.

Eksperiment metodi o`z navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi. Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni xal

qilishda qo`llanadi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda rus psixologi A.F. Lazurskiy ta`riflagan. Tabiiy metoddan foy-dalanishda ishlab chiqarish jamoalari a`zolarining, ilmiy **muassa-salar xodimlarining**, o`qituvchilar, keksaygan kishilarning psixo-logik o`zgarishlari, o`zaro munosabatlari, ishchanlik qobiliyatlari, mutaxassislikka yarokdiligi muammolarini hal qilish nazarda tu-tiladi. Tabiiy sharoitlarda inson psixikasini o`rganishda sina-luvchilar (bog`cha bolalari, maktab o`quvchilari, ishchilar, dehqonlar, ziyolilar, biznesmenlar, fermerlar, ilmiy xodimlar va hokazolar)-ning o`zlari bexabar bo`lishi, ta`lim jarayonida berilayotgan bilim-lar tadqiqot maqsadi muvofiqlashtirilishi, katta yoshdagi odamlar-ga tarbiyaviy ta`sir o`tkazish (interaksiya) kundalik mehnat tarzi doirasida amalga oshirilishi, zavod va fabrikada esa moddiy mahsu-lot ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi ko`pincha individual (goho guruh va jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblar, yo`l-yo`rikdar, tavsiyalar, ko`rsatma va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Hozir inson psixikasidagi o`zgarishlarni aniq-laydigan asboblar, murakkab elektron hisoblash mashinalari (disp-leylar), qurilmalar, moslama va jihozlar mavjud. Ular odamdagi psixologik jarayonlar, holatlar, funksiyalar, vujudga kelayotgan yangi sifatlarni qayd qilish va o`lchashda qo`llanadi. Ko`pincha detektor-lar, elektron va radio o`lchagichlar, sekundomer, refleksometr, xro-norefleksometr, lyuksmetr, anomatoskop, taxistoskop, audiometr, esteziometr, elektromnogramma, elektroensefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordami bilan diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsional hamda iro-daviy va akdiy zo`riqish singari murakkab psixik holatlar tekshi-riladi. Ko`pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, shofyor, operator, elektronchilar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (halo-kat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko`tarilishi)ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko`rsatilishi bo`yicha o`zgarishlar, rivoj-lanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsional-iroda-viy, asabiy zo`riqish, jiddiylik, tanglik qanday sodir bo`layotgani-ni ifodalovchi ma`lumotlar olinadi.

Tajriba (eksperiment) aniqlovchi, tarkib toptiruvchi (tarbiyalov-chi) va tekshirish (nazorat) qismlariga bo`linadi. Eksperimentning anikdovchi **qismida psixik xususiyat**, jarayon yoki holat, o`yin, meh-

nat, o`qish kabi faoliyatlar tadqiq qilinadi. Tadqiqot obyektining aynan shu paytdagi holati, imkoniyati aniqlanadi, lekin tekshiruvchi sinaluvchiga subyektiv ta`sir o`tkazmaydi. Shu pallada sinaluvchiga, hatto yo`llovchi savollar ham bermaslik eksperimentning prii-sipi hisoblanadi.

Tarkib toptiruvchi (shakllantiruvchi) eksperimentda (tajribada) sinaluvchilarda biror fazilatni shakllantirish, shuningdek, ularga maqsadga muvofiq muayyan malaka, yo`l-yo`riq va usulni o`rgatish rejalashtiriladi. Eksperiment yakka, guruh va jamoa tarzida o`tkazilishi mumkin. Buning uchun tajriba materialining hajmi, ko`lami, qancha vaqtga mo`ljallanganligi, nimalar o`rgatilishi, sinaluvchilarni psixologik jihatdan tayyorlash oldindan belgilab qo`yilishi shart.

Tekshirish yoki nazorat eksperimentida (tajribasida) tarkib toptiruvchi (shakllantiruvchi) bosqichda shakllantirilgan usul, vosita, yo`l-yo`riq, ko`nikma, malaka va shaxs fazilatlarining darajasini, barqarorligini aniqlash, ta`sirchanligiga ishonch hosil qilish uchun mohiyati har xil mustaqil topshiriqlar beriladi. Tekshirish (nazorat) tajribasi orqali tarkib toptiruvchi sinaluvchiga mutlaqo yordam berishi mumkin emas, aks holda tadqiqot o`tkazish prinsipi buziladi.

Aniqlovchi, tarkib toptiruvchi va tekshiruvchi (nazorat) tajribalarda yig`ilgan ma`lumotlar, miqdorlar matematik-statistik metodlardan foydalangan holda ishlab (hisoblab) chiqiladi, shuningdek, mikdoriy tahlil o`tkazishga tayyorgarlik ko`riladi. Statistik metodlar yordamida insonning bilish jarayonlari (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol) bilan uning individual-tipologik xususi-yatlari o`rtasidagi o`zaro bog`likdigi va ta`siri (koppelyaksiyasi) bilish jarayonlarining his-tuyg`u bilan boshqarilishi, aql-zakovat omillarini tahlil qilish amalga oshiriladi. So`ngra miqdorning hamda qo`llanilgan metodikasining ishonchliligi, aniqliligi darajasi aniqlanadi. Ungacha ham matematik statistikaning sodda metodlaridan foydalanib, ayrim hisoblashlar, masalan, o`rtacha arifmetik qiymat, miqdorlarni tartibga solish, medianani hisoblash, kvadrat og`ishni topish va boshqalar amalga oshiriladi.

Hozir injener psixologlar matematiklar bilan hamkorlikda inson psixikasining modelini yaratish ustida tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar, shuningdek, mediklar, fiziologlar, kibernetiklar psixikani dasturlashtirishni nihoyasiga yetkazmoqsalar. Ishlab

chiqarishdagi «sun`iy intellektlar», robotlar, EHMLar ana shu izlanishlarning dastlabki samarasi hisoblanadi.

Biografiya (tarjimai hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq etish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to`g`risidagi og`zaki va yozma ma`lumotlar muhim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o`zgalar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o`rin egallaydi. Shu bilan birga o`zgalar tomonidan to`plangan garjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, **mag-nitafon ovozlari**, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o`rganilayotgan shaxsni to`laroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai hol ma`lumotlari inson psixikasidagi o`zgarishlarni kuzatishda, uningsuhbat va tajriba metodlari bilan o`rganib bo`lmaydigan jihatlarini ochishga yordam beradi. Masalan, mazkur ma`lumotlar orqali ijodiy xayol bilan bog`liq jarayonlar: she`riyat, mu-siqa, nafosat, tasviriy san`at, texnik ijodiyotning nozik turlari va kashfiyotdagi tafakkurning o`ziga xosligini, shaxsning ma`naviyat, qadriyat, qobiliyat, iqtidor, iste`dod singari fazilatlarini o`rganish mumkin. Inson ongining hissasi, namoyon bo`lishi, rivojlanishi, o`ziga xos va ijtimoiy xususiyatlari atoqli odamlar bil-dirgan mulohazalarda o`z ifodasini topadi. Allomalar to`g`risidagi ma`lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta`rifu-tavsiflari orqali avloddan avlodga o`tadi.

Biografik ma`lumotlar odamlarning o`zini o`zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, idora etishi, o`zining uslubini yaratishi, kamolot cho`qqisiga erishishi jarayonida namuna vazifasini o`taydi.

Yosh psixologiyasida bolalarning tarjimai holi asosidagi ilmiy tadqiqotlar, masalan, N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina kabi sobiq Ittifoq psixologlarining kuzatishlari «Ona kundaligi» nomi bilan mashhurdir. Shunday tadqiqotlar uzoq chet el psixologiyasida ham keng tarqalgan.

Badiiy adabiyotda yaratilgan talay asarlar, masalan, S.Ayniy, Oybek, Abdulla Qahhor va boshqa qator adiblarning esdaliklari tarjimai hol shaklida bo`lib, ular bilan tanishish natijasida mu-alliflarning his-tuygusi, temperamenti, xarakteri, qobiliyati, iste`dodi, qiziqishi, intilishi, dunyoqarashi, e`tiqodi, nafosati, axloq va odobi to`g`risida ma`lumotlar olish mumkin.

Anketa metodi. Umumiy psixologiya fanida keng qo`llaniladigan metodlardan biridir. Uningyordamidaturli yoshdagi va kasbdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va hodisalarga munosabatlari o`rganiladi.

Anketa, odatda, uch xil tuziladi. Ularning birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga mo`ljallangan savollarni aniqlashga mo`ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi xilida har bir savolning bir nechtdan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi xil anketada sinaluvchiga yozilgan to`g`ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi va shkalali anketa deb ataladi. Anketadan turli yoshdagi va kasbdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini, o`ziga, tengdoshlariga, hamkasblariga, katta va kichiklarga munosabatlarni aniqlash maqsadida keng ko`lamda foydalaniladi. Tarqatilgan anketalar yigishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblab chiqiladi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so`ngra tadqiqotga yakun yasalib, ilmiy va amaliy yo`sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o`rganish uchun boy materigsh to`plash imkonini beradi. Lekin unda olinadigan ma`lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo`lavermaydi. Bu kam-chilikka yo`l qo`ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni (kontr savollarni) ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. O`zini o`zi baholash shkalasini kasb tanlashga yo`nalti-rishni kasbiy layoqatni aniqlashni, qiziqish va motivatsiyani o`rga-nishda anketa metodi qo`llaniladi.

Sotsiometriya metodi. Bu metod kichik guruh a`zolari o`rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o`rganish va ularningdarajasi-ni o`lchashda qo`llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a`zoningo`zaro munosabatlarni aniklash uchun uning qaysi faoliyatida, kim bilan qatnashishi so`raladi. Olingan ma`lumotlar matritsa, gra-fik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi. Ulardagi miqdor ko`rsat-kichlari guruxdagi kishilarning shaxslararo munosabatlari to`g`risi-da tasavvur hosil qiladi. Bu ma`lumotlar guruhiy munosabatlarning tashqi ko`rinishini aks ettiradi, xolos. Shuning uchun XX asrning oxirlarida sobiq Ittifoq psixologlari Y.L.Kolominskiy (Minsk) va I.P.Volkov (Sankt-Peterburg) tomonidan sotsiometriyaning yosh psixologiyasiga (ijtimoiy-pedagogik psixologiya sohasiga) moslab o`zgartirilgan turlari, modifikatsiyalari ishlab chiqilgan. Bular shaxslarning bir-birini

tanlashi motivlarini keng ifodalash im-konini beradi. Ayniqsa, sotsiometriyaning Y.L.Kolominskiy ish-lab chiqqan o`zgartirilgan turi bolalar, o`quvchilar jamoasidagi shaxs-lararo munosabatlar haqida to`laroq axborot beradi.

Odatda, o`quvchilardan quyidagi savollarga javob berish talab qilinadi: «Sen sayohatga kim bilan borishni xoxlaysan?», «Kim bilan qo`shni bo`lib yashashni yoqtirasan?» Har bir savol sotsiometrik mezon (o`lchov) vazifasini bajaradi va turmush voqeligidan olingan. Sinaluvchi har bir savolning uchta javobidan bittasini «eng ma`qul» deb tanlash lozim. Unga «Avval hammadan ko`ra ko`proq kim bilan birga bo`lishni xohlasang, o`shaning familiyasini yoz», «Agar sen is-tagan shaxs to`g`ri kelmasa, yana kim bilan birga bo`lishni istasang, shuningfamiliyasini yoz», «Aytilgan shartlarga binoan uchinchi shaxs-ning familiyasini yoz», deb uqtirish joiz.

Guruhtabaqalanishni ko`rsatish uchun sotsiogramma to`rtta «maydon»-ga ajratiladi. **Qizlar doiracha bilan**, o`g`il bolalar esa uchburchaklar bilan belgilanadi. Doiracha va uchburchaklar soni familiyalar soni-ga to`g`ri, mos keladi. Guruh a`zolarining o`zaro munosabatlari doi-racha va uchburchaklar strelkalar bilan bog`langanida o`z ifodasini topadi. Eng ko`p munosabatga ega bo`lgan sinaluvchi doiraning marka-zidan o`rin oladi. U guruh a`zolarining eng yoqimtoyi hisoblanadi, shaxslar bilan aloqa o`rnatmagan sinaluvchi doiraning eng chetidan joy oladi. Oraliqdagi «maydon»larga o`rtacha va undan kamroq tan-langani tekshiriluvchilar joylashtiriladi. Tekshirishda, birinchi-dan, shaxslararo munosabatning darajasi va ko`lami aniklanadi, ikkinchidan, qizlar bilan o`g`il bolalar o`rtasidagi ko`rsatkichlar taq-qoslanadi. Ko`rsatkichlarga qarab guruhdagi munosabatlar yoki qizlar bilan o`g`il bolalar o`rtasidagi munosabatlar va ularning o`ziga xos-ligi, psixologik mexanizmlari haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga nazariy ahamiyatga molik g`oyalar olg`a suriladi, amaliy ko`rsatmalar beriladi, tavsiyalar bildiriladi.

Bu metodda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a`zolarining o`zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha muassasalar, maktab sinf-lari, mehnat va dam olish lagerlari, oliy maktablar, mehnat jamoa-lari va turli tashkilotlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslar-aro ziddiyat (nizo)larning sababi shu metod yordamida o`rganiladi. Turli ehtiyoj, motiv, qiziqish, intilish, harakat va hokazolar mu-ayyan tartib va

qoidaga binoan sistemalashtiriladi, ularning ij-timoiy-psixologik hamda sof psixologik ildizlari to'g'risida ma'lumotlar olinadi. Shu bilan birga guruhdagi shaxslarning yaqqol, aniq nuqtai nazari, guruhbozlik, og'machilik, qarama-qarshilik, his-tuyg'uning zo'riqishi, guruhiy jipslik, moslik, munosabatning mo-tivlari va uning qurilishi, jinslar o'rtasidagi muloqotlarning zamini, muomalaning maromi hamda sehri mana shu kalit bilan ochiladi va barqarorlik xususiyatini kasb etadi.

Umuman aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, kasbdagi, jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruxlaridagi psixologik qonuniyatlar, mexanizmlar va yendashuvlarni tadqiq etishda unumli foydalansa bo'ladi.

2. Yaqin va uzoq chet el psixologiyasi fanida inson psixikasini tadqiqot qilish metodlarining turlicha klassifikatsiyasi (tasnifi) berilgan. Umumiy psixologiya sohasi bo'yicha xilma xil ilmiy asosga qurilgan nazariyalar mavjud bo'lib, ularninghar qaysisi to'kislik va nuqsonli tomonlariga ega. Quyida biz rus psixologi B.G. Ananyev tavsiya qilgan klassifikatsiyaga asoslangan holda metodlar xususiyatini yoritib beramiz.

B.G. Ananyev psixikani o'rganish metodlarining tashkiliy, empirik (amaliy), olingan natijalarni qayta ishlash yoki statistik hamda natijalarni sharhyaash deb nomlab, ularni to'rtta katta tur-kumga, guruhga ajratgan. Mazkur metodlar guruhi o'z navbatida uning maqsadi va vazifasiga binoan yana bir nechta toifa hamda turlarga bo'linadi. Navbatdagi fikrda ana shu metodlarning umumiy, xususiy va o'ziga xos xususiyatlariga hamda qiyosiy tavsifiga to'xtalamiz.

Tadqiqot metodlarining birinchi guruhi tashkiliy deb nomlanib, u o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoklama) deb ataladigan turlarni qamrab oladi. Qiyoslash metodi umumiy psixologiya (turli guruxlarni o'zaro solishtirish), sotsial psixologiya (katta yoki kichik guruhpar hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash), meditsina psixologiyasi (sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash), sport psixologiyasi (sportchilar holati, ularning uquvchanligi va ishchanligini o'zaro chog'ishtirish) kabi fanlarda uchumli foydalaniladi.

Umumiy psixologiya fanida qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarini o'zlash-tirish [xossalari](#), aqliy qobiliyati, salohiyati, taraqqiyoti dinamikasi,

shaxs jinsiy tafovutlari va o'ziga xosligi, individual-tipo-logik holatlarini o'rganishda tatbiq etiladi. Rus psixologlari L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Smirnov, B.G.Ananyev, D.B.El-konin, P.Y.Galperin singari olimlar va ularning shogirdlari tadqiqotlarida qiyoslash metodidan foydalanilgan. Keyingi yillarda xalq ta'limi va oliy ta'lim tizimida hamda ishlab chiqarishda XX asrning 70-yillaridan e'tiboran to hozirgi davrgacha «inson omi-li» muammosining muhokamaga qo'yilishi, vaqt taqchilligi, ishchan-lik imkoniyati, qobiliyati, psixologik moslik masalalarining alo-hida ahamiyat kasb etishi mazkur metodni keng qo'lamda qo'llashni taqozo etmoqda. Bundan tashqari, tajribada olingan miqdoriy ma'lumotlar ishonchlilik darajasini oshirish uchun ham qiyoslash meto-di ishlatiladi. Ayniqsa, sinaluvchilardagi o'zgarishlarni ko'ndalang kesim holatda olib qarash, tadqiqot bosqichini kesib, ya'ni vaqtin-cha to'xtatib, alohida tahlil qilish ushbu metodga borgan sari diqqat-e'tibor tobora ortib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, tajribaning birinchi bosqichining turli yoshdagi va jinsdagi odam-larga ta'sirini aniqlash va hokazolar shular jumlasidandir.

Umumiy psixologiyada qiyoslash metodi bilan bir qatorda longityud (uzluksiz) metodi ham keng qo'lamda qo'llaniladi. Ushbu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundan iboratki, uning yordamida bir yoki bir necha sinaluvchilar uzoq muddat, hatto o'n yillar davomida (A.Termenning 50 yillik uzluksiz tajribasi hozircha rekord hisoblanadi) tekshiriladi. Longityud metodidan AQShlik A.Termen, nemis psixologi V.Shtern, fransuz R.Zazzo va Sh.Byuler, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Mu-xina va boshqalar ko'p davrlardan beri unumli foydalanib keladi-lar.

Mazkur metod orqali har xil jinsli egizaklar (Hasan-Husan, Fotima-Zuhra) yoki aralash jinsli (Hasan-Zuhra, Fotima-Husan) qo'shaloqlar kuzatilgan. Shuninguchun bir talay tadqiqotlarning «ona kundaligi» (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi bejiz emas. Uzoq muddat davomida muayyan bir shaxsni (kichik guruhni) ku-zatish sinaluvchida yangitdan paydo bo'layotgan fazilatlarining taraqqiyotdinamikasi, uningxulq-atvoridagi illatlar (me'yordagi xat-ti-harakatdan chetga og'ish) va ularning oldini olish muammolari yuzasidan material yig'ish, shuningdek, murakkab psixologik munosabatlar, ichki bog'lanishlar, qonuniyatlar, mexanizmlar to'g'risida

mukammal, ishonchli, barqaror ma`lumotlar to`plash imkonini yaratadi.

Longityud metodi yordamida subyektiv omillarning o`ziga xosligidan tashqari, sinaluvchiga obyektiv (tabiiy) shart-sharoitlarning, ijtimoiy psixologik muhitning ta`siri ham o`rganiladi. Chunonchi, egizaklarning o`zaro o`xshashligi va ularning tafovutlanishi, ta`sirlanishi, his-tuyg`ularining o`zgarishi, shaxslar o`rtasidagi individual farqlar (ishchanligi, temperamenti, oliy nerv faoliyati sis-temasi va hokazolar) yuzasidan olingan ma`lumotlar longityud meto-dining sharofati bilan ro`yobga chiqadi.

XX asrning ikkinchi yarmida XXI asrning boshlarida fan va texnikaning taraqqiyoti psixologik tekshirishlarning ilmiylik dara-jasini yanada oshirish uchun (subyektiv omillar ta`sirini kamaytirish maqsadida) kompleks programma asosida boshqa fanlar (medi-sina, fizika, fiziologiya, biologiya, sotsiologiya, kibernetika, statistika, filosofiya, logika) bilan birgalikda tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo qilmoqda. Bu voqelik fan olamida integratsiya (qo`shilish, uyushish) jarayoni yuz berayotganligi ko`rsatkichi ifodasi-dir. Amaliy xususiyatga molik ilmiy-tekshirish ana shu ko`pqirrali (kompleks) yondashishni talab etmoqda. Psixologiya sohalari (psixo-fiziologiya, kosmos, tibbiyot psixologiyasi, muhandislik yoki aviasion psixologiya) o`rtasida esa tadqiqot obyektiga tizimli yondashish prinsipi amalga oshirilmoqda. Ushbu ijtimoiy psixologik voqelik sohalari differensiyasidan (ajralishidan) dalolat bermoqda. Kompleks metod yordamida o`rganilayotgan obyektidagi o`zgarishlar turli sohaviy nuqqai nazaridan tahlil qilinadi yoki ularga har xil yondashiladi. Masalan, shaxsning muayyan bilimlarni egallash xususiyati psixologik jihatdantekshirilayotgan bo`linsa, kompleks (ko`pyoq-lama) yondashish ta`sirida ana shu o`zgartirishning falsafiy, manti-qiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari ochib beriladi. Aytaylik, keksayishning biologik omillarini o`rganish qari ki-shidagi psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarining ochilishiga xizmat qiladi.

Tayanch so`zlar va iboralar: ichki va tashqi kuzatish, sotsiologik kuzatish, ilmiy kuzatish, kuzatish turlari, ijtimoiy ishda kuzatish metodi, yakka, guruh, kuzatish metodi, faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi, test metodi.

Muhokama uchun savollar:

1. Kuzatuv nima?

2. Kuzatuv qanday shakllarda bo'ladi?
3. Tajriba nima?
4. Kuzatishning qanday shakllari mavjud?
5. Test tushunchasi qaysi tildan olingan.

Test:

1. "Keys - stadi" so'zining ma'nosi nima?
 - a) vaziyatga baho berishni o'rganish
 - b) aniq vaziyatni o'rganmoq, tahlil qilmoq
 - c) vaziyat haqida ma'lumot yig'ish
 - d) aniq baholangan vaziyat
2. Keys-stadi o'quv jarayonida ma'lum bir maqsadga erishish yo'li sifatida qo'llansa, metod qanday bo'ladi?
 - a) metod aniq yo'nalgan bo'ladi
 - b) metod to'g'ri xususiyatga ega bo'ladi
 - c) metod xarakteriga ega bo'ladi
 - d) metod jarayon uchun mos bo'ladi
3. G'arb mamlakatlaridagi ta'lim muassasalarida keys-stadi metodidan foydalanish o'quv rejasining necha foizini tashkil qiladi?
 - a) 80
 - b) 100
 - c) 50
 - d) 25
4. "Case-true life" so'zi qanday ma'noni anglatadi?
 - a) haqiqiy hayot
 - b) yaxshi hayot
 - c) to'g'ri fikr
 - d) aniq bir ma'noga ega emas
5. Chet ellarda biznes-maktablarda odatiy vaziyatlarni o'rganishdan keyslar uchun vaqtning o'rtacha necha foizi ajratiladi?
 - a) 100% dan 50% gacha
 - b) 25% dan 90% gacha
 - c) 50% dan 25% gacha
 - d) to'liq 100%

10-MAVZU. SOTSIAL EKSPRIMENT.

1. Ilmiy eksperiment xususiyatlari.
2. Sotsial eksperiment metodologiyasi va metodikasi.
3. Eksperiment o'tkazish protsedurasi.
4. Eksperimentda guruhni shakllantirish

Eksperimentni tashkil etish va o'tkazish murakkabliklari. Eksperiment metodi. Bu metodda turli yoshdagi inson, odamlar psixologiyaning nozik ichki bog'lanishlari, qonuniyatlari, xossalari, murakkab mexanizmlari: sun'iy tushunchalarning shakllanishi, nutqining o'sishi, tafakkurining rivojlanishi, favqulotdagi holatidan chiqish, muammoli vaziyatini hal qilish jarayonlari, shaxsning his-tuyg'ulari, xarakteri va tipologik xususiyatlari o'rganadi.

Buning uchun eksperiment materialini sinchkovlik bilan tanlash, ob'ektiv tarzda har xil holat va vaziyatlar yaratish, sinaluvchining yoshi, aql-idroki, xarakter xususiyati his-tuyg'usi, qiziqish va saviyasiga, turmush tajribasiga, ko'nikma va malakalariga alohida e'tibor qaratish shart. Eksperiment metodi tabiiy va laboratoriya metodlaridan iborat bo'lib, psixologik-pedagogik masalalarni hal qilishda tabiiy eksperiment metodi qo'llaniladi. Rus psixologi A.F.Lazurskiy tomonidan 1910 yilda ilmiy asoslangan mazkur metod odamlarning psixologik o'zgarishlari, o'zaro munosabatlari, qobiliyatlari, is'tedodlari, diqqati, xotirasining mahsuldorligi, irodaviy sifatleri kabi muammolar hal qilinadi. Tabiiy eksperiment sharoitida sinaluvchilar tekshirilayotganligidan bexabar bo'lishlari, ta'lim-tarbiya jarayonida berilayotgan bilimlar, shakllantirilayotgan fazilatlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi lozim. Odatda sinaluvchilar uchun qiyinlashtirilgan vaziyatlar, murakkabroq muammolarni qo'yish orqali ularning ichki imkoniyatlari, tarbiyalanganlik darajalari oldinroq ro'yobga chiqishini ta'minlash tadqiqotning asosiy vazifasidir.

Laboratoriya metodi yordamida shaxs diqqatining sifatleri, sezgisi, idroki, xotirasi va tafakkurining xususiyatlari, emotsional hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singari murakkab psixik holatlar tekshiriladi. Asboblarning ko'rsatilishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, his-tuyg'u shijoati, asabiy zo'riqish, jiddiylik, tanglik qanday sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

Eksperiment metodi aniqlovchi, tarkib toptiruvchi (tarbiyalovchi) va nazorat qismlarga bo'linadi. Eksperimentning aniqlovchi qismida psixik xususiyat, jarayon va holat o'yin, mehnat, o'qish, sport kabi faoliyatlarda tadbiiq qilinadi. Bunda tadqiqot ob'ektiining aynan shu paytdagi holati, imkoniyati aniqlanadi, lekin tekshiruvchi sinaluvchiga sub'ektiv, ya'ni o'z ta'sirini o'tkazmaydi. Shu davrda sinaluvchiga hatto yo'llovchi savollar bilan ham yordam bermaslik tajribaning bosh tamoyili hisoblanadi.

Biografiya (tarjimai xol) metodi. Inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar odamlarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari muhim ahamiyatiga ega.

Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai holga aloqador materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, magnitofon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, videokamera tasviri, taqrizlar tanbehlar ham o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Xatto shifokorning kasallik tarixi hujjati ham bolaning tug'ilganidan to boshlang'ich ma'lumot olgunicha davr oralig'ida salomatlik darajasi qanday bo'lganligi to'g'risidagi faktlar bilan tanishish imkonini beradigan material hisoblanadi.

Tarjimai xol metodi inson psixikasining suhbat va tajriba metodlari vositasida o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi. Mazkur metod orqali, masalan, ijodiy xayol bilan bog'liq jarayonlar: shariyat, musiqa, nafosat, tasviriy san'at, texnik ijodiyotning nozik turlari va shaxsning ma'naviyat, qadriyat, qobiliyat, iqtidor, istedad, salohiyat kabi fazilatlari kuzatiladi. Inson ongining namoyon bo'ishi rivojlanishi, o'ziga xos individual va ijtimoiy xususiyatlari atoqli shaxslar bildirilgan mulohazalarida, asarlarida o'z ifodasini topadi. A'lomalar to'g'risidagi zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu tavsiflari orqali avlodlar bilan avlodlar o'rtasida vorislik hodisasi ijtimoiy psixologik voqeylik vujudga keladi va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotining uyg'unligini taminlaydi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, o'zining shaxsiy uslubini yaratishi, kamolot cho'qqisiga erishishi jarayonidan iborat –namuna, aniq mezon harakatlantiruvchi to'rt vazifani o'taydi. Xuddi shu boisdan mazkur ma'lumotlar insonning ichki reguliatsiyasi funksiyasini bajaradi ideal tanlash uchun

imkon yaratadi, avval taqlid, so'ng unga tenglashish uchun intilish (identifikatsiya) omilini barpo qiladi.

Tajriba - bu boshqariladigan sharoitlarda yangi bilim olishning umumiy ilmiy usuli. Sotsiologiyada u tabiiy fanlar sohasidan kelib chiqqan. Taturik (laboratoriya, dala) va aqliy (model) eksperimentlar mavjud. Ularning har biri o'z ijobiy va salbiy tomonlariga ega.

Sirli sotsiologik tajribalar juda keng tarqalgan. Deyarli ular statistik tahlil usullari mavjud bo'lgan har bir sotsiologik tadqiqotda mavjud. Ilmiy tajribalar Ijtimoiy jarayonlarni kompyuterda modellashtirishda zarurdir. Bunday holda, tajriba rasmiylashtirilgan va xalaqitsiz parametrlar bo'yicha ikki guruhi tavsiflanadi. Rasmiylashtirilgan parametrlar Mashina tillari tizimi tomonidan taqdim etiladi, odamning norasmiy parametrlari- bu shaxsning tushunchalari, senariylari, qiymat yo'nalishi. Ular dialog oynasi bilan o'zaro ta'sir qiladi.

Sirli (model) eksperimentlar sizga toktiv ijtimoiy eksperiment strategiyasini aniqroq aniqlash imkonini beradi, ammo u hech qachon uni butunlay almashtira olmaydi. Shu munosabat bilan rus olimining so'zlarini eslab qolish o'rinli M. V. Lomonosov: "Men faqat xayoldan iborat mingdan ortiq fikrga ega bo'lgan bitta tajriba qildim."

Eksperimentning samaradorligini aniqlash uchun uning bir nechta xatti-harakati o'rinli, ular davomida tajriba aniqligi ishlab chiqilmoqda va bitta ijtimoiy muammoning asosiy yechimlari tekshiriladi. Tajribadan maqsadga erishish uchun - vazifa juda murakkab, chunki uning natijalari ko'pincha kuchliroq tizim ta'siri bilan buzilgan.

Xulosa qilib aytganda, sotsiologik tadqiqotlarda ishlatiladigan yana bir usulni ko'rib chiqdik - hujjatlarni tahlil qilish usuli. Qoida tariqasida, sotsiologiyadagi hujjatda ular ijtimoiy faktlar va jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan va rivojlanayotgan ijtimoiy asoslar to'g'risida ma'lumot beradigan manbalar nazarda tutilgan.

Biroq, ularning o'z navbatida, ularning barcha xilma-xilligining tizimli munosabatini olish uchun hujjatlar bilan ta'minlangan imkoniyatlardan foydalanish, hujjatlarning xilma-xilligini aniqlashga yordam beradi, uning asosida bir yoki boshqa hujjatda belgilangan ma'lumot yozib qo'yilgan shakldagi hujjatdan qanday foydalanish va uni qanday tahlil qilish mumkinligiga bog'liq.

Fiksatsiya shaklida ma'lumotlar quyidagilarga bo'linadi:
yozma hujjatlar (ma'lumotlar matn shaklida ko'rsatilgan);
statistik ma'lumotlar (raqamli shakllanish);

imonografik hujjatlar (kino, fotoapparat);
fonetik hujjatlar.

Hujjatlarni tahlil qilishning turli xil usullari mavjud, ammo sotsiologik tadqiqotlar amaliyoti an'anaviy (klassik) va rasmiylashtirilgan (miqdoriy) hisoblanadi.

An'anaviy, klassik tahlil "Hujjatdagi ma'lumotlarni tadqiqotchi tomonidan har biri alohida holatda qabul qilingan ma'lum bir nuqtadan kiritishga qaratilgan barcha aqliy operatsiyalar tushuniladi. Hujjatlarni an'anaviy tahlili o'rganilgan hodisalarga chuqur tahlil qilish imkonini beradi, ular o'rtasidagi mantiqiy aloqa va qarama-qarshiliklarni aniqlaydi, bu hodisalarni va muayyan axloqiy, siyosiy, estetik va boshqa pozitsiyalarni baholaydi. Ushbu tahlil tarkibni to'liq, har tomonlama aniqlashga qaratilgan.

An'anaviy tahlil subyektivligini yengib o'tish istagi tubdan boshqalarning rivojlanishiga olib keladi, rasmiylashtirilgan (miqdoriy) hujjatlarni tahlil qilish usuli yoki tarkibni tahlil qilish, ba'zida ular bu usulni bir xil deb atashadi.

Tarkibni tahlil qilish yoki matn mazmuni ilmiy tahlili, gumanitar bilimlar, sotsiologiya va kritologiya, tarixiy tanqid va boshqa sohalarda qo'llaniladigan ilmiy-tadqiqot usulidir. Ammo rivojlanish asosan sotsiologik tadqiqotlar bilan bog'liq. Ya'ni, u matnni chuqur anglash bilan bog'liq, jamiyatni o'quvchilar, tinglovchilar va auditoriyalarni tayyorlash va qayta ishlash bilan bog'liq. Matn, hujjatlar, ularning to'liqligi mavjud bo'lgan yerda kontent-analitik tadqiqotlar mavjud.

Ularning tug'ilishida matnli gazeta materiallarini o'rganish uchun tarkibni tahlil qilish qo'llanilgan. Uning xususiyatlaridan biri, u ommaviy axborot vositalarini o'rganishda eng katta dasturni topadi: matbuot, televideniya, radio. Ammo u hujjatlarni tahlil qilishda ham qo'llaniladi: hisobotning har qanday turi, majlislar, konferensiyalar, hukumatlararo bitimlar va boshqalar. Ushbu usul ko'pincha turli xil maxsus xizmatlar tomonidan ishlatiladi.

Sotsiologik tadqiq, gazeta matnlari, bitimlar, protokollar, kontraktlar va boshqalar tahlili ob'yekti sifatida harakat qiladi. Gazeta, jurnallar, televideniya dasturlarining o'zgarishi asosida shartnomalar, bayonotlar matnlarida, konvoriy va mafkuraviy qurilishlar, siyosiy kuchlarning shakllanishi, ijtimoiy institutlarning faoliyati to'g'risida baholanishi mumkin. Bunda tahlil ob'yekti bevosita ijtimoiy institutlar, jamoat tashkilotlari va partiyalar bo'ladi.

Tahlilchi sotsiolog ma'lum bir belgilar (muallif, muharrir, tanqid qiluvchi) matni tayyorlash va idrok etishga ta'sir qiladi. Bu ularning faoliyati tegishli muassasalar va tashkilotlarning tizimiga kiritilganligi izohlanadi. Sotsiologning vazifasi, tadqiqotchi - tahlil ob'yekti va tarkibining mazmuni va tarkibi matnda hujjatlar bo'lgan tizimlardagi munosabatlarning xususiyatini aniqlaydi. Dastlab bir qator vositachilikni tahlil qilib, ijtimoiy qiziqish institutining ishlashi va rivojlanishining ob'yektiv shakllarini o'rganish mumkin. Buyuk paleontolog Kuier, bir marhumning bitta suyagi sifatida hayvon uning tashqi qiyofasini tikladi va shaxsiy yoki individual bo'laklarga mo'ljallangan sotsiolog kompleks ijtimoiy qonunlarga bo'ysunishning empirik ekanligini takidlaydi. Pragmatik kontent-tahlil modellari matnlarni chuqurroq ko'rib chiqish uchun qo'llaniladi. Ular muammoning mutlaq yo'nalishi va to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita muallifning pozitsiyalari yoki niyatlarini bildiradigan matnning ushbu belgilaridan chiqib ketishadi. Texnik ijro nuqtai nazaridan ushbu yondashuv yanada murakkabroq, chunki o'rganilayotgan xususiyatlar matnda ko'pincha aniq ifodalanadi. Tadqiqotning uslubiy printsiplari va texnik uslublarini ajratib ko'rsatish kerak. Uslubiy printsiplar o'rganilgan hodisalarning mazmunli talqinini aniqlaydi.

Texnik usullar sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish vositasidir. Ma'lumot tadqiqotchining holatiga qarab, uning nazariy tushunchasining mohiyatiga qarab ajralib turishi mumkin. Kontentni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyati kuzatuv birligi hisoblanadi, ammo o'qish ob'yektining informatsion talqinida namoyon bo'ladi. Tarkibni tahlil qilish matn tarkibiga ega.

Matn va uning tarkibi birinchi tartibning voqelikini o'rganish uchun ifodalanadi. Sotsiologning vazifasi matnda bo'lgan faktlar, tadbirlar, munosabatlar, ular haqidagi matnning havolasini aniqlashdir. Bundan tashqari, ushbu matn uchun material tanlash printsiplarini aniqlaydigan bu pozitsiyalar, qiziqishlar, bu juda yorqin nima qilingan va sahna ortida qolgan narsalar.

Ushbu muammolar tarkibni tahlil qilishning uslubiy tomoni ko'proqdir. Ammo uning uslubiy, texnik tomonlari ham mavjud. Bular, masalan, vazifalar tahriri, tarkibiy qismlar va tarkibiy qismlarni yagona shakllarga ajratish, ishonchlilikni ta'minlovchi, ishonchlilik, olingan ma'lumotlar bilan taqqoslash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Qisqasi, tarkibni tahlil qilishning mohiyati semantik bo'linmalarining

tadqiqotchilarining ba'zi bir ma'lumotlari massivida (matn, mikrofon materiallari va boshqalar) qanday aks etayotganligini hisoblashda. Tadqiqotchi uchun eng murakkab va mas'uliyatli - bu semantik bo'limlarni belgilash. Bu matnda ko'rsatilgan belgilar, ma'lum epitelar, xususiyatlar, shaxsiy xususiyatlar, davlat, siyosiy arboblarni, muallifning muayyan masalaga nisbatan ijobiy yoki salbiy holat bo'lishi mumkin. Har xil mavzu (ob`yekti) ni ajratish mumkin: guruh, shaxsiyat, rol o'ynash funksiyasi, jamoat tashkilotlari, jamoat tashkiloti, partiyalar, olomon va boshqalar.

Bir xil semantik tarkib turli lingvistik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin. Bu degani, tadqiqotchi ularning o'ziga xos empirik ko'rsatkichlarini shakllantirishi kerak.

Nazorat guruhi eksperimental davolanishni olmagan ishtirokchilardan iborat. Eksperiment o'tkazilayotganda ushbu odamlar tasodifiy tanlangan bo'lib, bu guruhda bo'lishlari kerak. Ular, shuningdek, eksperimental guruhda bo'lgan yoki davolanishni olgan shaxslarga o'xshash.

Ular davolanishga qaramay, ular tadqiqot jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Eksperimentallar eksperimental guruhni davolash guruhining ta'sirini aniqlash uchun tekshirish guruhiga solishtiradilar. Taqqoslash guruhi sifatida xizmat qiladigan bo'lsak, tadqiqotchilar mustaqil o'zgaruvchilardan ajralib, uning ta'siriga qarashadi.

Nazorat guruhi tajriba jarayonida muhim rol o'ynaydi. Bu guruh tadqiqotchilarga ishlab chiqarilgan mustaqil o'zgaruvchiga ta'sir qanday ta'sir qilishini ko'rish uchun eksperimental guruhni nazorat guruhiga solishtirishga imkon beruvchi benchmark vazifasini bajaradi.

Ishtirokchilar tasodifiy nazorat guruhiga yoki tajriba guruhiga tayinlanganligi sababli, guruhlar bilan taqqoslanishi mumkin. Ikki guruh orasidagi farqlar shuning uchun mustaqil o'zgaruvchining manipulyatsiyasi natijasidir. Eksperimental guruh tajribali guruhda mustaqil o'zgaruvchining manipulyatsiyasi bundan mustasno bo'lib, ikkala guruh bilan ham xuddi shunday tartibni amalga oshiradi.

Sotsiologik tadqiqotlar empirik ma'lumotlari aniq xulosalar chiqarishga, tendentsiyalarni aniqlab, dasturda ilgari surilgan farazlarni tekshirishda qo`l keladi. Olingan dastlabki sotsiologik ma'lumot umumlashtirilishi, tahlil qilish va ilmiy jihatdan talqin qilinishi kerak. Buning uchun barcha to`plangan so'rovnomalar va ishtirokchilar

tekshirilishi kerak. Ma'lumotlar guruhiga, stol, grafikalar, diagrammalar va boshqalar kiradi.

Sotsiologik tadqiqotlar paytida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish vositalar tarkibini to'ldirish, shakllar, kartalar va boshqalarni to'g'irlash turli xil, yondashuvlar aniqlash kerak. Tadqiqotchilar doim kerakli sifat darajasiga "olib kelishga" harakat qilishi kerak.

Dastlab, har bir savolga javobning to'g'riligi aniqlanadi va agar kerak bo'lsa, javob tuzatiladi. Masalan, savolga: "Siz o'z jamoangizning mehnat shartnomasida ishlab chiqarilgan korxonaga ma'muriyati bilan belgilangan asosiy sharoitlarni bilasizmi?" Ko'pincha javob: "Ha, bilaman." Ammo keyin savolnomada ochiq nazorat masalasi bor: "Agar bilsangiz, ularni nomlang, iltimos." Bu tugatilmagan qoladi. Agar respondent intervyuer, so'rovnoma sifatida ishlayotgan bo'lsa, unda belgi quyidagi savolga qarshi turishi kerak: "Bilmayman va hokazo" va boshqalarga javob berish qiyin bo'ladi. Bandlik shartnomasi shartlari. Agar respondent anketani mustaqil ravishda to'ldirsa, unda aniq javob olish qiyin. Bunday holda, alternativa "Ha," "javob berish qiyin" va hokazo javoblarni berishingiz mumkin.

Doimiy talablar respondentlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari (jinsi, yoshi, ta'lim va boshqalar) bilan bog'liq masalalarga yanada qat'iy talablar beriladi. Agar ushbu savollarga javoblar bo'lmasa, unda asboblarni to'plami butun masaladan chiqariladi. Noqonuniy bilan to'ldirilgan hujjatlar, shuningdek, kompyuterda ishlov berish uchun qulay bo'lmagan yozuvlar mavjud emas.

Anketada nominal miqyosda odatda respondentning fikrlari, respondentning maqsadlari, ob'yektiv xususiyatlarini (jinsi, yoshi, millati va boshqalar) hissa qo'shishga yordam beradigan masalalarga mos keladi. Rasmiy shkalasi (tartib) So'rovnoma va boshqalar intervyularning asosiy soniga to'g'ri keladi. Savolga javob berish variantlari xususiyatning pasayishi yoki intensivligini oshirishning qat'iy tartibida taqsimlanadi. U ma'lumotni batafsil matematik qayta ishlashni talab etadi. Sotsiologik tekshirishda uning xususiyatlari bilan o'lchanadi: yosh, ta'lim, ish tajribasi, o'qish va hk.

Birlamchi ijtimoiy ma'lumotlarini umumlashtirishning eng oddiy shakli guruhlash. Ushbu bosqichda aniq xususiyatlar ajratilgan yoki bitta belgi (masalan, jinsi, yosh, ta'lim) va respondent bir yoki boshqa guruhga tanlangan xususiyatga muvofiq qabul qilinadi. Respondentlarning javoblari umumlashtirilsa, oddiy guruhlar amalga

oshiriladi. Aynan shu ishni eng muhim belgi sifatida ta'lim darajasini olish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ammo bu guruhda ikki va uch yoki to'rt guruh bo'lishi kerak.

Tanlangan guruhlarni osongina solishtirish, taqqoslash, shunga o'xshash, ushbu yoki boshqa ijtimoiy hodisa, sabablar, saylov uchastkasining manfaatlarini chuqurroq tahlil qilish mumkin. Guruhning belgisini tanlash sotsiologik tadqiqotlar, shuningdek uning farazlarining vazifalari bilan oldindan belgilanadi. Guruhning belgisini tanlashda xato guruhlarning xususiyatlarini tahlil qilishda xatolarga olib keladi. Bir xil empirik materialdan foydalanish, turli xil tadqiqotchilar Dietrial jihatdan qarama-qarshi xulosalar berishi mumkin.

Tayanch soʻzlar va iboralar: Sotsiologik tadqiqotlar usuli, Metodologiya, Sotsiologik tadqiqotlar, hujjatlarni tahlil qilish usuli, tajriba, eksperiment o'tkazish, Sotsial eksperiment, ilmiy eksperiment, miqdoriy hujjat, klassik tahlil, yozma hujjatlar, statistik ma'lumotlar, imonografik hujjatlar, fonetik hujjatlar.

Muhokama uchun savollar:

1. Ekspriment metod nimalarni o'rganadi?
2. Ekspriment metodini fanga kim olib kirgan?
3. Biografiya metodi haqida gapiring?
4. Laboratoriya metodida nimalarni o'rganish mumkin?
5. Fiksatsiya shaklidagi ma'lumotlar qanday turlarga ajratiladi?
6. Gipatezaning vazifasi nima?

Test:

1. O'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai holga aloqadan materiallarga nimalar kiradi?
 - a) qog'oz nusxalari, oilaviy ahvoli
 - b) qarindoshlar tomonidan berilgan ma'lumotlar
 - c) esdaliklar, xatlar rasmlar, tavsiflar
 - d) bunday materiallar mavjud emas
2. Tasodifiy hodisalar tadqiqotlarda nominal shkalada ifodalanib, ular qanday guruhlanadi?
 - a) faktlar bo'yicha
 - b) tasodifiy kattaliklar bo'yicha
 - c) tushunchalar bo'yicha

d) individlar sifat-xususiyatlari bo'yicha

3. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlov usuli asoslarini tushunish uchun qanday tushunchalar katta ahamiyatga ega?

- a) ehtimollik nazariyasi va matematik statistika
- b) fizik va matematik nazariyalar
- c) butun olam tortishish qonuni
- d) bunday tushunchalar ahamiyatga ega emas

4. Muayyan ijtimoiy muammo ijtimoiy psixologik tadqiqot jarayonida nima bo'lib xizmat qiladi?

- a) vosita
- b) predmet
- c) aloqa
- d) jarayon

5. Tasodifiy kattaliklar qanday hodisa hisoblanadi?

- a) amaliy
- b) anonim
- c) tasodifiy
- d) bunday hodisa mavjud emas

11-MAVZU. KONTENT-ANALIZ METODI.

1. Kontent analiz hujjatlarlarni formal tahlil qilish vositasi sifatida.
2. Sotsiologik tadqiqotda bu metoddan foydalanish imkoniyatlari.
3. Kontent-analiz mohiyati, uning umumiy tavsifi, kuchli va kuchsiz tomonlari.
4. Hujjatlarni tanlash va hujjat tipidagi ma'lumotlarning sifati.

Kontent – **analiz** o'zidan yanada takomillashtirilgan hujjatlar analizining qat'iy metodlarini namoyon qiladi. Tadqiqotchi mazmun birligini ajratib, olingan ma'lumotlarni umumlashtiradi.

Bu metod nafaqat psixologiyada, balki boshqa ilmiy adabiyotlarda ham keng tarqalgandir. Bu metoddan ko'p hollarda, asosan, siyosiy psixologiya, reklama psixologiyasi, aloqalarda keng foydalaniladi. Kontent-analizni ishlab chiqish G. Lassuela, Ch. Osgud, B. Berelsonlar

nomi bilan bogʻliq boʻlib, ular «Kontent analiz, kommunikativ tadqiqotlar» fundamental monografiyaning mualliflaridir.

Kontent-analizdagi matn tahlilining standart birligi boʻlib:

- 1) soʻzlar;
- 2) tugallangan fikr;
- 3) mavzu;
- 4) personaj;
- 5) muallif
- 6) yaxlit holdagi yoʻllanma hisoblanadi.

Ular bir mazmunda yanada umumiy tuzilish sifatida koʻrib chiqiladi. Kontent-tahlil maʼlumotlarini qayta ishlashning bir qancha usullari mavjud.

Oddiy matndagi u yoki bu birliklarning koʻrinish darajalarini qayd etilishidir. Tadqiqotchi bu koʻrinishlar darajasini u yoki bu birliklarini turli matnlarda qoʻllab, undagi oʻzgarish boshidan, to yakunlanishga qadar aniqlaydi.

Analizning ikkinchi tipi – matndagi kontent - analiz birligini matritsa turidagi mujassam koʻrinishlari hisoblanadi. Bunda: Masalan: turli xil yoʻllanmalarda erkinlik chastatosi A va V birlikda yoziladi.

Hamkorlikdagi toʻqnashuv shartli tasodifiy ajratiladi va u

$$R(AV)q R(A) \times R(V)$$

Bir yoʻllanmadagi ikki birlikning hamkorlikdagi koʻrinishlari belgilanadi.

Toʻqnashuvning empirik matritsasini turli birliklarini nazariy matritsa bilan taqqoslash mumkin. Bu muolaja Osgud tomonidan taklif etilgan va muloqot psixologiyasida keng tarqalgan.

Proektiv testlardagi natijalarni qoʻllashda, suhbat materialida kontent – analizdan foydalaniladi.

Koʻp vaqtni olishiga qaramay, kontent – analiz koʻpgina Yutuqlarga ega; tadqiqotchining sinaluvchini xulqiga nisbatan taʼsiri, maʼlumotlar ishonchliligi tekshiriladi. Bu metodni tarixiy hujjatlarning analizida tavsiya etish mumkin. Kontent – analiz oxirgi holda koʻp qirrali maʼlumotlar analizi, psixosemantika rivojlanishida bogʻlanish, «ikkinchi nafas» nomini oldi.

Kontent – analizdan sotsiologlar tomonidan hujjat, film, sanʼat, musiqa va boshqa madaniy mahsulotlar va ommaviy ahborot vositalarida soʻz va tasvirlarni tarjima qilish uchun foydalaniladigan.

Odatda, tadqiqotchilar kontent tahlillari orqali javob berishni hohlaydigan savollarni aniqlash orqali boshlanadi.

Kontent tahlil qilish tadqiqotchilar gender masalalari, biznes strategiyasi va siyosati, inson resurslari va tashkilotning nazariyasi kabi tahlil qilish qiyin bo'lgan sotsiolizm sohalarini

Ma'lumotlarning tahlil bosqichi o'rganilayotgan obyekt haqida olingan axborotni shu obyekt haqida oldinam mavjud bo'lgan axborot bilan solishtirishdan iborat.

Sotsiologik ma'lumotlarni tahlil etish bosqichining ma'nosi va maqsadi natijalarning ma'nosini tushintirib berish, fikrlarni umumlashtirish va yagona nazariy tizimga keltirishdir.

Sotsiologik tadqiqotning natijalarini to'g'ri izohlab beruvchi qator ilmiy - uslubiy yechimlar tizimi mavjuddir. Ammo har bir konkret holatda bu narsa bir butun kishilar jamoasi ishtirikida amalga oshiriladi. Tadqiqot gipotezalarga mos va muvofiq hosil qilingan empirik ma'lumotlarni tattibga solish, guruhlarga ajratish tasniflash. Interpretatsiya sonli tasniflarning/

Hosil qilingan sonli tasnif orqali mavjud bo'lgan tadqiqotning gipotezalari tekshiriladi. Gipoteza deganda biror - bir dalil, hodisa va jarayon tushuntirib beradigan ilmiy mulohazani tushuniladi.

Kontent tahlil so'rovsiz tadqiqot usuli bo'lib, undagi belgilarni so'zlarni kiritish jarayonida tadqiqotchilarning aubyektiv ma'lumotlarni o'rganuvchi va qabul qiluvchilar.

Kontentni tahlil qilish - sotsiologlar tomonidan hujjat, film, san'at, musiqa va boshqa madaniy mahsulotlar va ommaviy axborot vositalarida so'z va tasvirlarni tarjima qilish orqali ijtimoiy hayotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan tadqiqot usuli. Tadqiqotchilar so'zlar va tasvirlardan qanday foydalanilgani va ular qo'llanilgan kontekstni, ayniqsa, o'zaro munosabatlariga qarab - asosiy madaniyatga oid tushunchalarni o'rganishadi.

Kontentni tahlil qilish tadqiqotchilar gender masalalari, biznes strategiyasi va siyosati, inson resurslari va tashkilotning nazariyasi kabi tahlil qilish qiyin bo'lgan sotsializm sohalarini o'rganishda yordam berishi mumkin.

Jamiyatda ayollarning o'rnini tadqiq qilish uchun keng qo'llanilmoqda. Reklama sifatida, masalan, ayollar sub'ektlarga o'xshash, odatda erkaklar bilan bog'liq holda ularning pastki jismoniy

joylashuvi yoki ularning ishtiyoqlari yoki imo-ishoralarini qo'zg'atuvchi tabiati bilan tasvirlanadilar.

Tarkibni tahlil qilish tarixi

Kompyuterlar paydo bo'lishidan avval tarkibni tahlil qilish juda sekin va qiyin bo'lgan jarayon bo'lib, katta matnlar yoki ma'lumotlar majmualari uchun foydasiz edi. Dastlab, tadqiqotchilar asosan muayyan so'zlarning matnlarida so'zlarni hisoblashdi.

Biroq, bu ota-kompyuterlar ishlab chiqilgandan so'ng o'zgarib ketdi, bu esa tadqiqotchilarga katta hajmdagi ma'lumotlarni avtomatik ravishda ochib yuborish imkonini beradi. Bu ularga o'z tushunchalari va semantik munosabatlarni kiritish uchun o'z ishlarini kengaytirishga imkon berdi.

Bugungi kunda tarkibni tahlil qilish ko'plab sohalarda, jumladan, marketing, siyosatshunoslik, psixologiya va sotsiologiya kabi sohalarda gender masalalariga qo'shimcha ravishda qo'llaniladi.

Kontent tahlil turlari

Tadqiqotchilar endi turli xil tarkib tahlillarini tan oladilar, ularning har biri bir oz boshqacha yondashuvni qamrab oladi. Tibbiy *sog'lom* turmush sifatini *o'rganish* jurnalida chop etilgan hisobotga ko'ra, uch xil turi bor: an'anaviy, yo'naltirilgan va jami.

"An'anaviy kontent tahlil qilishda kodlash toifalari to'g'ridan-to'g'ri matndan olingan.

Rejalashtirilgan yondashuv bilan tahlil qilish boshlang'ich kodlar uchun qo'llanma sifatida nazariya yoki tegishli tadqiqot natijalari bilan boshlanadi. Yig'ma kontent tahlil qilish, odatda kalit so'zlar yoki kontentlarni hisoblash va taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Boshqa ekspertlar kontseptual tahlil va relatsion tahlil o'rtasidagi farq haqida yozadilar. KontseptSIONAL tahlil matnning ba'zi so'zlar yoki iboralarni qanchalik tez-tez ishlatilishini belgilaydi, lekin bu so'zlar va iboralar muayyan kengroq tushunchalar bilan qanday bog'liqligini aniqlaydi. Kontseptual tahlil - an'anaviy ravishda kontentni tahlil qilish shaklidir.

Tadqiqotchilar kontent tahlilini qanday amalga oshiradilar

Odatda, tadqiqotchilar kontent tahlillari orqali javob berishni xohlaydigan savollarni aniqlash orqali boshlanadi. Misol uchun, ular ayollarning reklamalarda qanday tasvirlangani haqida o'ylashlari mumkin. Agar shunday bo'lsa, tadqiqotchilar reklama-ma'lumot

to'plamini tanlashlari mumkin. Ehtimol, bir qator teledasturlar uchun skriptlarni tahlil qilishadi.

Keyin ba'zi so'zlar va tasvirlardan foydalanishga qarashardi. Namunani davom ettirish uchun tadqiqotchilar stereotipik gender rollari uchun televizion reklamalarni o'rganishlari mumkin, chunki tilda reklamalardagi ayollar erkaklarnikidan kam ma'lumotga egalar va jinslarning jinsiy obro'si uchun.

Kontentni tahlil qilish gender munosabatlari kabi juda murakkab masalalar bilan tanishish uchun ishlatilishi mumkin. Biroq, ba'zi kamchiliklar mavjud: u mehnat talab qiladigan va vaqt sarflaydi, va tadqiqotchilar tadqiqot loyihasini ishlab chiqishda tenglashtiradigan tanqislikni keltirishi mumkin.

1.2 Sotsiologik tadqiqotlarni ma'nosi va uning turlari "Sotsiologiya" lotincha "Societas" va grekcha "logos" (ta'limot) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, jamiyat haqidagi fan ma'nosini anglatadi. Jamiyatni tushunish, anglash, unga nisbatan o'z munosabatini bildirishga teng bo'lib, insoniyatning hamma tarixi uchun xos bo'lgan. "Sotsiologiya" haqidagi tushuncha birinchi marotaba o'tgan asrning 30 yillarida frantsuz filosofi Ogyust Kont tomonidan ilmiy qo'llanishga kiritilgan. Uning tushunishicha sotsiologiya jamiyatga taalluqli bo'lgan hamma narsalarni o'z ichiga olgan jamiyatshunoslik bilan bir qatorda turgan. Sotsiologik tadqiqot yagona maqsadga buysundirilgan mantiqan tartibga solingan metodologik uslubiy va tashkiliy-texnik ish tartibi o'rganilayotgan ijtimoiy voqelik haqida aniq obyektiv ma'lumotni olishdir. Tadqiqot puxta tayyorgarlik qurish bilan boshlanadi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: Birinchi bosqich – o'ylab ko'rilgan maqsad, dastur, vositalarni aniqlash, muddat, qayta ishlash usuli va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Ikkinchi bosqich – birlamchi sotsiologik axborotni to'plash. Bu to'plangan turli shakldagi umumlashgan ma'lumotlar bo'lib, unga tadqiqotchilarning yozuvlari, hujjatlardan ko'chirmalar, so'roqlovchilarning ayrim javoblari kiradi. Uchinchi bosqichga sotsiologik tadqiqot davomida to'plangan axborotlar (anketa so'rovlari, intervyu, aloqa tahlili va boshqalar) kiradi. Elektron-hisoblash mashinasi yordamida qayta ishlash dasturi ishlab chiqiladi. Yakuniy bosqichda ishlab chiqilgan axborotlarni tahlil etish, tadqiqot yakuni bo'yicha ilmiy hisobotni tayyorlash, buyurtmachi, boshqaruv subyekti uchun xulosa va tavsiyalarni ta'riflash kiradi. Sotsiologik tadqiqotlar

turi qo`yilgan maqsad va vazifalar, sotsiologik jarayonni tahlil etishning darajasiga qarab oldindan belgilanadi. Sotsiologik tadqiqotning quyidagi turlarini ajratib ko`rsatish mumkin: kuzatishga oid, tavsifiy, tahliliy. Kuzatishga oid tadqiqot – sotsiologik tadqiqotning eng oddiy turi. Unda 8 cheklangan vazifalar bajariladi. Mohiyatga ko`ra: 1. Hujjatlar. 2. Anketalar. 3. So`rov qog`ozi. 4. Kuzatuv kartochkalari. 5. Hujjatlarni o`rganish kartochkalari. Bunday tadqiqot dasturi soddalashtirilgan kuzatilayotgan majmua katta emas. 20 tadan to 100 kishini o`z ichiga oladi. Kuzatishga oid tadqiqot, odatdagidek, muammoni oldindan chuqur o`rganishga qaratilgan. Uni o`rganish jarayoni maqsad, taxminlar, vazifalar, masalalarning ifodasi aniqlanadi. Bunday tadqiqotlarning muammolari yetarli darajada o`rganilmagan, shu bilan birga, birinchi marotaba qo`yilgan holatlarda o`tkazish katta ahamiyatga ega. Kuzatishga oid tadqiqot tezlik bilan sotsiologik axborotlarni olishga yordam beradi. Tavsifiy tadqiqot sotsiologik tahlil etishning ancha murakkab turidir. Uning yordamida o`rganilayotgan ijtimoiy voqelik haqida nisbatan to`liq tasavvurga ega bo`luvchi ma`lumotni olish mumkin. U odatda o`rganilayotgan obyekt katta majmuani tashkil etib xilma-xil tavsiflar bilan farq qilgan holatlarda o`tkaziladi, masalan, turli kasbga jinsi, yoshi, ish stajiga ega bo`lgan odamlar ishlaydigan yirik ishlab chiqarish korxonalarida va hokazolar. O`rganilayotgan obyekt tuzilmasida bir xil bo`lgan guruhlarni (masalan, ta`lim darajasi, yoshi, kasbi bo`yicha) ajratish, baholash, qiziquvchi tavsiflarni taqqoslash, ular o`rtasidagi aloqalarning bor yoki yo`qligini aniqlash uchun yordam beradi. Tavsifga oid taqqoslash, ular o`rtasidagi aloqalarning bor yoki yo`qdigini aniqlash uchun yordam beradi. Tavsifga oid tadqiqotni empirik ma`lumotlar to`plamning bir yoki bir nshta usullari qo`llanilishi mumkin. Uslublarni birga qo`shib olib borish axborotning to`laligi va ishonchliligini oshirib chuqur xulosa va asosli tavsiyalarni berishga imkoniyat yaratadi. Sotsiologik tahlil etishning eng chuqur turlaridan biri bu tahliliy tadqiqotdir. U o`rganilayotgan voqelik va jarayonlarni tavsiflab beribgina qolmay, shuningdek, uning asosida yotgan sabablarni aniqlashga ham yordam beradi. Sabab-oqibat 9 aloqalarini izlash tahliliy tadqiqotning muhim vazifasidir. Agar tavsifga oid tadqiqotda o`rganilayotgan voqelik tavsiflari o`rtasida aloqalar aniqlansa, tahlilga oid tadqiqotlarda savollar aniqlanadi: bu aloqa sababiy xarakterga ega va nima asosiy sabab hisoblanadi degan tarzda

qo`yiladi. Tahlilga oid tadqiqotda u yoki bu voqeani belgilovchi xilma-xil omillarning yig`indisi o`rganiladi. Odatda ularni asosiy va asosiy bo`lmagan, doimiy va vaqtinchali, nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan va hokazo yo`nalishda ta`riflaydilar. Tahlilga oid tadqiqotni mukammal ishlab chiqilgan dastursiz va sayqallangan ma`lumotsiz amalga oshirish mumkin emas. Sotsiologik tadqiqotlarga tayyorgarlik anketalarni tuzishdan emas, balki ikki bo`limdan – metodologik va uslubiydan iborat bo`lgan dasturni ishlab chiqishdan boshlanadi. Dasturning metodologik bo`limiga quyidagilar kiradi: a) sotsial muammoni ifodalash va asoslash; b) sotsiologik tadqiqotning obyekti va predmetini aniqlash; d) tadqiqot vazifalari va taxminlarini ifodalash.

1.2. Ijtimoiy jarayonlar tadqiqotlarining maqsadi va vazifalari Tadqiqot, maqsadli nazariy tarzda ifodalanishi mumkin. U holda dasturni tayyorlashda asosiy e`tibor nazariy va metodologik muammolarga: qiziqtiruvchi masalalar bo`yicha ilmiy adabiyotlarni o`rganish, tadqiqot predmetining konsepsiyasini qurish va hokazolar qaratiladi. Bunday holatda tadqiqot obyekti qo`shimcha nazariy ishlarni bajaranda aniqlanadi. Tadqiqot aniq sotsial buyurtmani olganidan so`ng sotsial obyekt sotsial xususiyatlarni hisobga olgan holda dastur ustida ishlaydi. Sotsiolog o`zining tadqiqot predmeti konsepsiyasiga mos holda tadqiqot obyektini izlaydi. Amaliy vazifalarni bajaruvchi sotsiolog avvalo ular oldida qanday vazifa turganligini aniqlab, so`ng ilmiy adabiyotlardan foydalanib, ushbu vazifalarni namunalni yechish masalasini hal etadi. Tadqiqot maqsadini aniqlash, tasvirlash, vazifalarini tartibga solishga yordam 10 beradi. Vazifalar asosiy va qo`shimcha (yoki asosiy va asosiy bo`lmagan) bo`ladi. Asosiy va qo`shimcha vazifalar ham nazariy, ham amaliy vazifalar bo`lishi mumkin. U tadqiqot uchun berilgan buyurtmaga bog`liq sotsiologik tadqiqotning asosiy vazifasi muhim masala hisoblanib, uning barcha ish tartibi ushbu savolga javob topishga qaratilgan. Tadqiqot ishlarining maqsadiga sotsiolog u yoki bu uslubni qo`llagan holda izchillik bilan boradi. Uning soni tadqiqot farazi bilan, asoslanadi. Faraz qandaydir omillarni, voqelik va jarayonlarni tushuntirish uchun ilgari surilgan ilmiy tahlillardir. Tadqiqot dasturida farazni ilgari surilishi sotsiologik tahlil jarayonining mantig`i bilan bog`langan. Sotsiologik tadqiqotlar dasturining asosiy, qismini tushunchalarni mantiqiy tahlil etish tashkil etadi. Dasturning bu bo`limida metodologik ish tartibi ishlab chiqilgan. Ish tartibining mohiyatini asosiy kategoriya tushunchalarni mantiqiy

tartibga solishga qaratilgan bo`lib ular tadqiqotlarda foydalaniladi. Tushuncha asosiy va asosiy bo`lmagan bo`lishi mumkin. Asosiy kategoriya tadqiqot predmetini aniqlashda yetakchi o`rinni egallaydi. Ushbu tushunchalarni mantiqiy tahlil etish, ularning mazmuni va tuzilishini chuqur va aniq tushuntirishni taqozo etadi. So`ng kerakli bo`laklarning ijtimoiy voqelik xususiyati va sifati o`rtasidagi nisbati aniqlanadi. Bu bo`laklarni va xususiyatlarni tahlil etish tadqiq etilayotgan ijtimoiy voqelik holati haqida bir butun tasavvurlarni hosil qilishga yordam beradi. Sotsiologlarda tanlovning bir talay uslubi keng tarqalgan. Bu yerda asosiy jamlama belgilangan ma`lumotlarga qarab ya`ni yoshiga, jinsiga, ma`lumotiga, bo`laklarining bir xilligiga va hokazolarga bo`lingan. Tadqiqotlarda maqsadga muvofiq tanlov keng qo`llaniladi. Unda ko`p hollarda takror, tanlov uslubidan foydalaniladi. Takror tanlov uslubi, odatdagidek, teletomoshabinlar, ro`znomani o`qituvchilar, jurnalistlarni pochta xizmatidan foydalanib so`rov qilish demakdir. Bu yerda oldindan tadqiq qilinuvchilarni aniqlash qiyin. Bunda tadqiqotning yakunini faqat so`ralayotganlar majmuiga tarqatishi mumkin. 11 Jamoatchilik fikrini so`roqlashda ko`pincha birlik tanlovi uslubi qo`llaniladi. Undan asosiy majmuaning nazorat ostidagi bo`laklarining alomatlari haqida statistik ma`lumotlar bo`lgan taqdirda foydalaniladi. Dastur va tanlov qanchalik muhim bo`lmasin, bundan qat`iy nazar sotsiologik tadqiqotlarni savodxonlik bilan amalga oshirish mumkin emas. Odatda, rejaga asosiy bajariladigan tadbirlar (tadqiqot lavozimida amalga oshiriladigan) kiritiladi, u ma`lum darajada sarflangan vaqtni, kuchni, vositalarni, ishning miqyosini aniqlashga yordam beradi. Reja ma`lum qoidalarga asoslangan holda tuzib chiqiladi va uning mohiyatidan kelib chiqib, ilmiy tadqiqot va tashkiliy tsxnik jarayonlar va har bir alohida olingan ish 4 bo`limga ajratiladi. Birinchi bo`lim dastur va sotsiologik tadqiqotni tayyorlash, muhokama etish, tasdiqlash kabi qoidalarni o`z ichiga oladi. Bunga birlamchi axborotlarni to`plash guruhini tashkil etish va tayyorlash masalasi ham kiradi. Bu bo`limda, shuningdek, razvedkaga oid tadqiqotlarni o`tkazish ham nazarda tutiladi. Agar u yoki bu hujjatda kamchiliklarga yo`l qo`yilgan bo`lsa, tadqiqot dasturiga tezkorlik bilan o`zgarishlarni kiritish kerak. Hujjatlar ishga tayyor bo`lgandan so`ng, ular ko`paytirilib anketa tarqatuvchilarga taqsimlanadi. Ikkinchi bo`lim barcha tashkiliy va uslubiy ishlarni o`z ichiga olib, nima qilish kerak, qachon va qanday muddatlarda degan savollarga javob beradi. Unda

qo`shimcha ravishda so`ralayotganlarni tadqiqot maqsadlari, vazifalari va uning amaliy ahamiyati haqida tanishtirib chiqish nazarda tutiladi. Agar anketalar anketa tarqatuvchilar rahbarligida guruhlariga tarqatilib, to`ldiriladigan bo`lsa, rejada u tadbirii o`tkazish joyi ko`rsatilishi kerak. Uchinchi bo`lim to`plangan ma`lumotlarni kompyuterda qayta ishlashga tayyorlashga bag`ishlangan. Rejada ushbu murakkab jarayonni bajarish uchun qancha mutaxassislar etilishi nazarda tutilgan. Ko`pincha bunda savolni so`ralayotganlarning o`zlari beradilar. Uni bajarishda tadqiqotchilar dsturchilar, kompyuter operatorlari bilan hamkorlikda ish olib boradilar. To`rtinchi bo`lim – ishlov yakunlarini tahlil etish bilan bog`langan ish turlari.

12 Kompyuterdan ma`lumotlarni olganidan so`ng, tadqiqotchi o`tkazilgan sotsiologik tadqiqot yuzasidan navbatdagi, oraliq yoki yakuniy hisobotni tayyorlaydi va unga yakun yasaydi hamda amaliy tavsiyalarni ishlab chiqadi. Sotsiologik tadqiqot obyekti va predmeti aniqlangach uning vazifalarini aniq belgilab olish zarur. Tadqiqotning vazifalari uning obyekti va predmeti bilan, shuningdek tadqiqotchilik yondashuvlari va maqsadi bilan chambarchas bog`liq, lekin, tadqiqotning natijalari qanday bo`ladi, degan savolga javob bera olmaydi. Bu savolga javob berish uchun vazifalarning aniq doirasini chegaralab olish zarur. Tadqiqot vazifalarini belgilashdan oldin ularning turlarini aniqlab olish darkor. Sotsiologik tadqiqot vazifalari o`zining umumiy xususiyatiga ko`ra nazariy va amaliy turlarga bo`linadi. Nazariy vazifalar ma`lum faraz yoki nazariyaning to`g`ri yoki noto`g`ri ekanligini aniqlash, ularni doimiy materiallar bilan to`ldirishni ko`zda tutadi. Amaliy vazifalar esa jamiyatda, muayyan soha, jamoa va guruhda vujudga kelgan muammoli vaziyatni o`rganish, uni yechish uchun tavsiyalar ishlab chiqishni nazarda tutadi. Vazifalarni aniqlashda eng muhim holatlardan biri buyurtmachining maqsadlarini aniq-ravshan bilib olishdir. Bu holat shu paytgacha sotsiologiya fanida deyarli tilga olinmay kelingan, chunki ilgargi davrda davlat va davlat korxonasi buyurtmachi bo`lar, ijrochi sifatidagi sotsiologlar guruhi ham davlat muassasasi xodimi hisoblanardi. Bozor munosabatlariga o`tgan hozirgi davrda esa buyurtmachi sifatida ham, ijrochi sifatida ham davlat yoki davlat tashkilotlari, xususiy korxonalar yoki jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin. Sotsiologik tadqiqotlar, ayniqsa amaliy tadqiqotlar aksariyat hollarda bir emas, bir necha vazifani bajarishga qaratilgan. Ana shunday hollarda bosh vazifani

aniqlab olish zarur, agar shunday qilinmasa asosiy e`tibor ikkinchi darajali masalalarga qaratilib qolinishiga olib keladi. Bosh vazifa bilan yordamchi vazifalarning o`zaro munosabatlarini shunday bir misolda qurish mumkin. Mehnat jamoasidagi psixologik iqlimni o`rganish bosh vazifa qilib olinsa, uni hal qilish jarayonida boshqa vazifalarni ham yo`l-yo`lakay yechish mumkin. Jumladan, psixologik iqlim bilan bog`liq, bo`lgan, jamoada bo`sh vaqtni tashkil qilish, moddiy va ma`naviy rag`batlantirish 13 shular jumlasidandir.

1.3. Sotsiologik tadqiqotlar va uni o`rganishga sabab bo`lgan omillar Sotsiologik tadqiqotlarda matematik usullar va modellarning obyektini jamiyat hisoblansada, predmetning dastlabki bosqichi sifatida jamiyat tushunchasini ajratib ko`rsatish zarur emas. Jamiyat hamma gumanitar fanlar uchun obyekt bo`lishi mumkin. Ijtimoiy voqelik tushunchasini ham shunga kiritsa bo`ladi. Sotsiologik tadqiqotlarda matematik usullar va modellarning ilmiy maqomini asoslashning mohiyati uning obyektini va predmetini o`rtasidagi farqdan kelib chiqadi. Obyektini bilish tadqiqot obyektini nimaga yo`naltirilganligi, obyektiv voqelik sifatida unga nima qarama-qarshi turganligini anglatadi. Har qanday voqelik, jarayon yoki obyektiv voqelikning munosabati turli fanlarning (fizika, ximiya, biologiya, psixologiya, iqtisodiyot, sotsiologiya va hokazo) obyektini bo`lishi mumkin. Aniq fanlarning tadqiqot predmeti haqida gapirganda, obyektiv voqelik to`liq holda olinmay, ushbu fanning o`ziga xos tomonini aniqlovchi (shahar, qishloq, odam, madaniyat, tashkilot kabi) tomoni olinadi. Obyektiv voqelikning qolgan qismi bu holatda ikkilamchi hisoblanadi. Odatda, sotsiologik bilish predmetini aniqlashda u yoki bu voqelik va jarayonlarning hal qiluvchi sifatlari ajratib ko`rsatiladi. Turli sotsiologlarning takidlashlaricha, sotsiologik tadqiqotlarda matematik usullar va modellar predmetini aniqlashda hal qiluvchi voqelik va jarayonlarga kiradi: “guruhiy o`zaro tasir”, “insoniy o`zaro tasir” va “uning yakuni”, “insoniy sotsial munosabatlar”, “sotsial institutlar”, “ijtimoiy tashkilotlar va ularning inson xulqiga ta`siri”, “ijtimoiy faoliyat tizimi”, “insoniy jamiyat va insoniy xulq”, “tartib va tartibsizlikning ijtimoiy tabiati”, “ijtimoiy guruhlar”, “odamlar birligining shakllari”, “insoniy jamiyatning asosiy tuzilishi”, “ijtimoiy jarayonlar”, “ijtimoiy voqelik”, “ijtimoiy hayotni ilmiy o`rganish”. Ularni qiyosiy taqqoslash sotsiologik bilishning asosiy obyektini nima ekanligi haqida tushuncha beradi, ammo sotsiologiya predmeti haqidagi

savol hal etilmay qoladi. 14 “Sotsial” degan tushuncha, sotsial aloqalar hamda munosabatlar va ularni tashkil etish usullari, sotsiologik bilish obyektining o`ziga xosligini ochib bersa, ijtimoiy qonuniyatlar esa sotsiologik fan predmetini aniqlash uchun boshlang`ich nuqta hisoblanadi. Shunday qilib, sotsiologiya tarixan aniq ijtimoiy tizimlar amal qilishining sotsial umumiy qonun va qonuniyatlari haqidagi, shaxslar, ijtimoiy guruhlar, birliklar, jamiyat faoliyatida namoyon bo`lishi va ta`sir ko`rsatish dastagi haqidagi fandır. “Sotsial” degan tushunchaning o`ziga xosligini xarakterlovchi quyidagi asosiy jihatlarni ajratib ko`rsatish mumkin: birinchi: bu xususiyat turli guruh individlari uchun taalluqli va ular tomonidan sotsial munosabatlarning u yoki bu xususiyatini integratsiyalash natijasi hisoblanadi; ikkinchi: hozirgi sotsial munosabatlar (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) bilan bog`langan individlarning o`zaro holatini aks ettiradi. Ya`ni bu individlarning va ular guruhlarini o`rtasidagi turli munosabatlarning mazmuni va xarakterini anglatadi. uchinchi: sotsial jihat turli individlar va guruh individlarining bir-biriga, jamiyatdagi tutgan o`rniga, ijtimoiy hayot voqeligi va jarayonlariga munosabatida namoyon bo`ladi. to`rtinchi: bu individlar o`rtasidagi aloqa va o`zaro ta`siri namoyon bo`lishining birgalikdagi faoliyatining natijasi demakdir. Shunday qilib, nazariy va amaliy sotsiologiya bir-biridan tashkiliy obyekt yoki amaliy vazifalar qanday bajarilayotganligi bilan farq qiladi. Sotsiologik tadqiqotlarning jamiyat hayoti bilan xilma-xil aloqasi, uning ijtimoiy burchi birinchi navbatda u bajarayotgan funksiyalar bilan aniqlanadi. Har qanday boshqa fanlar kabi sotsiologiyaning eng asosiy funksiyalaridan biri bilish hisoblanadi. Sotsiologik tadqiqotlar hamma darajada va boshqa hamma bo`laklari orqali, avvalo, ijtimoiy hayotning turli sohalarida yangi bilimlarni o`sganligi, qonuniyatlarni va jamiyatning sotsial rivojlanish istiqbollari ochib beradi. Bunga ham jiddiy amaliy izlanishlar, ham empirik tadqiqotlar xizmat qiladi. Sotsiologik tadqiqotlarning xarakterli xususiyatlaridan biri nazariya va amaliyotning birligidir. Sotsiologik tadqiqotlarning ko`pchilik qismi amaliy 15 muammolarni hal etishga yo`naltirilgan. Shu sababli birinchi o`ringa sotsiologiyaning amaliy funksiyasi qo`yilib, uning chegarasida boshqa funksiyalar namoyon bo`ladi. Sotsiologik tadqiqotlar ijtimoiy jarayonlar ustidan ta`sirchan nazoratni o`rnatish uchun aniq ma`lumotlarni beradi. Ko`pchilik mamlakatlardagi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlar, siyosiy partiyalar va birlashmalar sotsiologiya

imkoniyatlaridan ijtimoiy hayotning hamma sohalarida maqsadga muvofiq siyosatni olib borishda foydalanadilar. Aynan mana shunda sotsial nazorat funksiyasi namoyon bo`ladi. Sotsiologik tadqiqotlarning amaliy yo`naltirilganligi shunda namoyon bo`ladiki, u ijtimoiy jarayonlarning rivojlanish tamoyillari haqidagi ilmiy asoslangan ma`lumotni ishlab chiqishga qodir. Mana shunda sotsiologiyaning oldindan aytib berish funksiyasi namoyon bo`ladi. O`tish davri rivojlanishida bunday ma`lumotga ega bo`lish muhim ahamiyatga ega. Mana shu jihatdan sotsiologiya quyidagilarga qodir: 1) mavjud tarixiy bosqichda voqealar qatnashchilari oldida imkoniyatlar darajasi qanday ekanligini aniqlash; 2) har bir tanlab olingan qarorlar bilan bog`liq holda, bo`lajak muqobil stsenariylarni taklif etish; 3) har bir muqobil variantlar ichidagi taxminiy kamchilik va yo`qotishlarni hisoblab chiqish va boshqalar. Sotsiologik tadqiqotlar, qishloq, korxonalar va jamoalarni sotsial rejalashtirishgacha bo`lgan keng sohalarini qamrab oladi. U birinchidan, tabiiy, tarixiy jarayonlarni anglash, jamiyat taraqqiyotining yaqin oradagi maqsadlarini va istiqbollarni ishlab chiqishga qaratilgan, ikkinchidan, ilmiy va mafkuraviy munozarani boshqa qarashlar tizimi orqali olib borish, uchinchidan, aholi o`rtasida ilmiy mafkurani tarqatish, to`rtinchidan, malakali mutaxassislarni tayyorlash, ular tomonidan ilmiy mafkurani har tomonlama o`zlashtirish. Bixeviorizm fikricha, sotsiologik tadqiqotlarning vazifasi fe`l-atvorni tushuntirib berish emas, balki uning tavsifini berishdan iboratdir. Shuning uchun tadqiqotdan ko`zlangan asosiy maqsad dalillarni to`plash va uning tavsifini berishdir. Ushbu ko`rsatmadan kelib chiqqan holda bixevioristlar kuzatish va tajriba o`tkazishga tadqiqotning asosiy uslubi sifatida qaraganlar. Ma`lumotlarni qayta ishlash jarayonida asosiy e`tibor matematik va statistik usullar berilgan. Sotsial g`oyalar “subyektiv sotsiologiya” nomini olgan. Bunday yo`nalishdagi g`oya P.L. Lavrovning (1870) mashhur “Tarixiy xat”ida birinchi marta ta`riflab berilgan. Nazariy sotsiologiya asoschilari O. Kont, G. Spenser, E. Dyurkgeym kabi “subyektiv sotsiologiya” vakillari markazida jamiyat haqidagi ta`limotni ishlab chiqish, uning qonuniyatlari va rivojlanish yo`nalishlarini aniqlashga qaratilgan. “Subyektiv sotsiologiya” namoyondalari ijtimoiy taraqqiyot nazariyasini ishlab chiqishga e`tibor beradilar. Lavrovning fikricha, ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati madaniyatni qayta tashkil etish: shaxsan an`anaviy tur, qotib qolgan ijtimoiy shakllarini o`zgaruvchan,

jo`shqinlikni ifodalovchi tuzimlar va munosabatlar bilan almashtirish zarur. Sivilizatsiya subyektiv sotsiologlar tomonidan ongli tarixiy harakat sifatida tushuntiriladi. Bu harakat avvalo tanqidiy g`oya orqali amalga oshiriladi. Ammo g`oya shaxsning xatti-harakati orqali amalga oshiriladi, chunki ijtimoiy taraqqiyotning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi bo`lib tanqidiy fikrlovchi shaxs, ilg`or ziyolilar hisoblanadi. Subyektiv sotsiologlar andozalarida shaxs asosiy harakatga keltiruvchi kuch sifatidagina emas, shuningdek, ijtimoiy hayotning o`lchovi hamdir. Ijtimoiy taraqqiyotning oliy maqsadi shaxsning har taraflama kamol topishi uchun munosabatlarni yaratishdan iborat. Ammo subyektiv sotsiologlarning fikricha, tarix jamiyat shu davrga qadar xilma-xillik yo`ldan rivojlangan, ya`ni shaxsni bir xilligini yuzaga keltirib uni ijtimoiy dastakning oddiy qismiga aylantirdi. Subyektiv sotsiologlarning ta`riflashlaricha shaxsning to`laqonli rivojlanishi tenglik, adolatlilik g`oyalarini amalga oshirishiga qodir bo`lgan sotsializmdagina sodir bo`lishi mumkin. Umumsotsiologik nazariya bilan subyektiv: sotsiologiya uslubi mustahkam bog`lanishda bo`lgan. Ularda tabiiy va ijtimoiy voqelikka keskin farqlar mavjudligi ta`kidlangan. Tabiiy qonuniy takrorlanuvchi voqelik, ijtimoiy takrorlanmaydigan, yakka tartibdagi o`zgaruvchan voqelikdir. 17 Tabiiy ilmiy uslub o`z asosi bilan obyektiv uslubdir. Sotsiologik uslub esa subyektiv bo`lishi kerak. Sotsiologiyada subyektiv uslubdan (foydalanishning zarurligini asoslash shunday tartibda qurilgan: jamiyatning asosiy birligi bo`lib, sinf, guruh, jamoa emas, balki shaxs hisoblanadi. Shaxsning sotsial faoliyatini qandaydir tashqi omillar emas, aksincha subyektiv hayol va maqsad belgilaydi. Obyektiv usullar orqali bu hayol va maqsadni anglash mumkin emas. Shuning uchun sotsiolog tomonidan shaxsni o`rganish "birga qayg`urish" tamoyili orqaligina amalga oshirilishi mumkin. Subyektiv sotsiologiya bilan bir qatorda o`sha davr sotsiologiya fanida sezilarli rolni M.M. Kovalevskiyning (1851-1916) asarlari o`ynadi. Kovalevskiyning sotsiologik nazariyasidagi yetakchi rolni sotsial taraqqiyot nazariyasi o`ynab, uning mohiyatii sotsial guruhlar, sinflar va xalqlar o`rtasidagi birdamlik tashkil etgan. Kovalevskiy sotsiologiyasining asosiy vazifasi birdamlik mohiyatini aniqlash, uning xilma-xil shakllarining tavsifini berish va izohlashdan iborat edi. Shuni ta`kidlash kerakki, bu davrda sotsiologiyada ko`p miqdorda daliliy materiallar to`plandi, statistikada, demografiyada va boshqa oraliq fanlarda erishilgan yutuqlardan

foydalanib, aniq sotsiologik tahlillarga oid usullarni puxtalash davom etdi. Sotsiologik g`oya rivojlanishining ikkinchi bosqichi tashkilotlashuv jarayonining o`shishi, sotsiologik fanning sotsial tashkilot maqomini olishi bilan izohlanadi. Sotsiologiyaning qayta tiklanishi 50-yillarning oxiri, 60-yillarning boshlariga to`g`ri keladi. Bu davrda fan-texnika taraqqiyotining sotsial va kasbkorlik tuzilmasiga, uning mehnat faoliyatiga bo`lgan munosabatini tahlil etishga qaratildi. Mazkur davrda keng miqyosli sotsiologik tadqiqotlar olib borildi. "Sotsial rejalashtirish", sanoat korxonalarini, ishlab chiqarish korxonalarini rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy rejalari keng tarqaldi. Ushbu tadqiqotlar davomida boy daliliy materiallar to`plandi, sotsiologik tadqiqotlar usuli mukammallashtirildi, ko`pchilik bo`lib sotsiologik tadqiqot o`tkazish ko`nikmasi egallandi. Bu davrda inson hayotiy faoliyatining maqomi bo`lgan iqtisodiy va sotsial rivojlanishni uyg`unlashtirishga qaratilgan sotsial sohani rivojlantirishni tadqiq etish 18 masalalariga asosiy e`tibor kuchaydi. Shu jihatdan sotsial sohani va jamiyatni sotsial rivojlantirish masalalarini obyektiv tahlil etish bilan shug`ullanishdek fanning fuqarolik huquqini tiklash masalasi ko`ndalang turdi. Sotsiologiyaning nazariy rivojlanishi yo`lidagi to`siq olib tashlandi. Sotsiologiyani mustaqil fan sifatida rivojlantirish va sotsiologik tadqiqotlardan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda foydalanish umumdavlat darajasiga ko`tarildi. Nazariy va amaliy tadqiqotlarni rivojlantirish vazifa deb belgilandi. Hozirgi kunning sotsial voqeligini aks ettiruvchi sotsiologik nazariyani yanada rivojlantirish masalasi kun tartibiga qo`yildi.

Hujjat — keng ma`noda — ma`lumotlar qayd etilgan moddiy buyumlar (qog`oz, kinoplyonka, fotoplyonka, magnitofon lentasi, perfokarta va boshqalar). Hujjat matn, tasvir, tovush va boshqalardan ibo-rat bo`lishi mumkin.

Mazmuniga ko`ra, Hujjat ilmiy-texnika Hujjatlari (maqolalar, kitoblar, patentlar, chizmalar, jadvallar va hokazo), huquqiy Hujjatlar (qarorlar, farmonlar, shartnomalar va hokazo), boshqaruv Hujjatlari (buyruqlar, ko`rsatmalar, qarorlar va hokazo)ga bo`linadi. Shakllanish manbaiga ko`ra, birlamchi va ikkilamchi (referatlar, anno-tatsiyalar va hokazo) Hujjatlar farqlanadi. Idora Hujjatlari to`plami, odatda, kirish, chiqish va ichki (xizmatda foydalanish uchun) Hujjatlariga bo`linadi. Mas, bank muassasasi Hujjatlari ichidagi mijozlar bankka taqdim etadigan hujjatlar: to`lov topshiriqnomalari, chek va boshqa kirish

Hujjatlari; bank ishtirokida rasmiylashtiriladigan va mijozlarga beriladigan Hujjatlar chiqish Hujjatlari hisoblanadi.

Huquq fanida hujjat deganda, odatda, qonunda belgilangan shaklda tuzilgan va yuridik ahamiyatga ega bo'lgan (shaxsning tug'ilganlik, ma'lumot olganlik, nikohdan o'tganlik, mehnat staji kabi) faktlarni tasdiqlovchi, yozma aktlar tushuniladi. Hujjat sud ishlarini yuritishda faktlarni aniqlash vositasi sifatida katta ahamiyatga ega. Hujjatlarni qalbakilashtirish jinoyat hisoblanadi (qarang Xujjatlarni qalbakilashtirish).

Tarixiy manba ma'lumotlarining to'liqligi tushunchasi. Ishonchlilikning yuqoridagi tushunchasi bilan to'liqlik tushunchasi u bilan eng to'g'ridan-to'g'ri bog'liqligi aniq.

Bizning fikrimizcha, tarix fanining klassik modeliga nisbatan tarixiy manba ma'lumotlarining to'liqligi tushunchasini printsiplial jihatdan aniqlab bo'lmaydi. Agar bu holda tarixiy manba ma'lumotlarining to'liqligi to'g'risida savol tug'ilsa, u holda bu tarixiy manbaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash haqida emas, balki uning ma'lumotlarini "tarixiy voqelik bo'lagi" bilan o'zaro bog'lashdir. tarixchi.

Tarixiy manbani ma'lumotlar ombori sifatida emas, balki tanqid deb ataladigan narsaga emas, balki to'liq manba tahliliga loyiq bo'lgan madaniy hodisa sifatida tushunish bizni to'liqlik muammosini bir-biriga bog'langan ikkita rejada qo'yishga majbur qiladi: birinchidan, munosabatlardagi to'liqlik. tur modeliga; ikkinchidan, muallifning o'zi ega bo'lgan ma'lumotlarning ongli ravishda bostirilishini ochib berish, lekin o'zi yaratgan tarixiy manbaga kiritishni zarur deb hisoblamagan, garchi tur modeli bunday ma'lumotlarni nazarda tutsa. Masalan, tarixchi avtobiografik xotiralar va memuarlardagi ma'lumotlarni tanlashga boshqacha munosabatda bo'lishi aniq - "zamonaviy hikoyalar". Kodeks (kodeks) yoki qonunlar to'plamining to'liqligi faqat ular tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy voqelik sohalariga nisbatan aniqlanadi. Xususan, biz 1845 yildagi Jinoyat va axloq tuzatish kodeksining amal qilish davrida jinoyat deb hisoblangan qilmishlarni qamrab olish nuqtai nazaridan to'liqligini baholashimiz mumkin. Buni hukm qilish uchun yuridik amaliyotni, yangi qabul qilingan qonun hujjatlarini o'rganish va uni, masalan, siyosiy (inqilobiy) harakatda ishtirok etganlik uchun javobgarlikni nazarda tutgan 1903 yilgi Jinoyat kodeksi bilan

solishtirish kerak. Statistika kuzatuv materiallarining to'liqligini aniqlash uning dasturiga va boshqalarga nisbatan mumkin.

Aytish kerakki, ushbu o'quv qo'llanmada keltirilgan manbashunoslik kontseptsiyasi nuqtai nazaridan, tarixiy manbaning o'ziga xos xususiyati haqidagi dastlabki tadqiqot gipotezasi, uning kelib chiqishini tahlil qilish bosqichida sinovdan o'tgan, ishonchliligini aniqlash va to'liqligini aniqlashda ishlaydi. o'rganilgan tarixiy manba.

Shunday qilib, kontent tahlili natijasida tarixiy manbadan tarixiy tadqiqotda foydalanish imkoniyatlari va istiqbollari haqida xulosa chiqariladi. Asl manbashunoslik tuzilmasida manbashunoslik tahlili tartibidan so'ng manbalarni o'rganish sintezi tartibi amalga oshiriladi.

Tayanch so'zlar va iboralar: kontent-analiz metodi, o'lchash (hisob-kitob) birligi, "kuzatish birligi", "mazmun birligi", sotsiologik tadqiqot, formal tahlil.

Test:

1. Ekspert so'rovi.....
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) savol-javobni davom ettirish
 - c) so'rov jarayoni
 - d) fanda bunday so'rov mavjud emas
2. Ekspert so'zining ma'nosi?
 - a) yun. So'z
 - b) lot. tajribali
 - c) ing. asos solish
 - d) lot. ish bajarish
3. Asosiy asboblarekspert so'rovlari nima?
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) natijani qayta ishlash
 - c) maxsus dastur tomonidan ishlab chiqilgan profil yoki bo'sh intervyu
 - d) so'rov nima ekanligi bayon etilgan
4. Ekspert so'rovi jarayoni nechta mutaxassisdan oshmasligi kerak?
 - a) 10 kishidan
 - b) 10-5 kishidan
 - c) 10-20 kishidan
 - d) 10-15 kishidan

5. Ekspert anketasini tuzishda necha % savollar ochiq holda tuziladi?

- a) 50 dan 90 % gacha
- b) 50 dan 60 % gacha
- c) 50 dan 100 % gacha
- d) 50 dan 10 % gacha

Muhokama uchun savollar:

1. Sotsiologik tadqiqotning nechta asosiy turi mavjud?
2. Satsiologning vazifasi nima?
3. Induktsiya metodi haqida gairib bering?
4. “Sotsiologiya” so`zi qanday so`zlarning yig`indisidan hosil bo`lgan?
5. “Sotsiologiya” fani nimani o`rganadi?
6. Sotsiologik tadqiqot deb nimaga aytiladi?
7. Sotsiologik tadqiqot bosqichlari qanday turlarga bo`linadi?
8. Sotsiologik tadqiqot turlariga nimalar kiradi?
9. Sotsiologik tadqiqot dasturlari qanday tuziladi?
10. Sotsiologik tadqiqotlarni tasniflash mezonlari va turlari.
11. Sotsiologik tadqiqotning tayyorlov bosqichiga nimalar kiradi?
12. Sotsiologik tadqiqotlarda ma`lumotlarni yig`ish va qayta ishlash qanday amalga oshiriladi?
13. Sotsiologiyada jamoatchilik fikri qanday o`rganiladi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ezhova S. A., Lebedeva I. M., Drujkova A. V. O'rta maktabda tarix o'qitish metodikasi. M., 1986. - S. 18.
2. Vagin A. A. O'rta maktabda tarix o'qitish metodikasi. M., 1968. - S. 63.
3. Lerner I. Ya. 9-sinfda SSSR tarixini o'rganish. M., 1963.–S. 42.
4. Lerner I. Ya. 9-sinfda SSSR tarixini o'rganish. M., 1963.–S. 102.
5. Dairi N. G. O'rta maktabda tarix o'qitish o'rta maktab. M., 1966.– S. 196.
6. Devyatko I.F. Методы социологического исследования. Учебное пособие. Москва «Университет книжный дом», 2009.
7. Dobrenkov V.I. Kravchenko A.I. Fundamentalnaya sotsiologiya. 3-tom. Metodika i texnika issledovaniya. Moskva.; INFRA-M. 2009

8. Gorshkov M. SHeregi F. Prikladnaya sotsiologiya: metodologiya i metody. Moskva.; 2011.

9. YAdov V.A. Strategiya sotsiologicheskogo issledovaniya: opisanie, ob'yasnenie, ponimanie sotsialnoy realnosti: Uchebnik dlya studentov vuzov. M.: Dobrosvet, 2008..

10. Earl Bable. The practice of social research. 2010. Wadsworth. CECGAGE Learning. USA.

11. Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight. How to research. Fourth edition. Open University Press, 2010. England, UK.

11-MAVZU. SOTSIAL-EKSPRIMENT METODI.

1. Eksperiment metodining tabiiy va ijtimoiy fanlarda tutgan o'rni.
2. Eksperiment o'tkazishga qo'yiladigan talablar:
3. O'zgaruvchanlik turlari: bog'liq, bog'liq bo'lmagan (mustaqil), neytral. Eksperimentda o'zgaruvchapnliliklarni o'lchash vositalari.
4. Eksperiment turlari va eksperimental guruhlarini tanlash.
5. Chiziqli eksperiment. Parallel eksperiment.

Ilmiy-texnik va amaliy tadqiqotlardan ko'zlangan maqsadga erishishda ilgari surilgan ilmiy gipotezani to'g'ri yoki noto'g'riligini isbotlashda yoki texnologik rejim, ekspluatatsion ko'rsatkichlar va boshqa ko'rsatkichlarni optimallashtirish, aniqlash va belgilashda albatta eksperimental tadqiqotlar olib borilishi zaruriyati tug'iladi. Eksperimental tadqiqotlar o'tkazish kata miqdorda mehnat va moddiy harajatlar va shuningdek, ko'p vaqt sarflash bilan bog'liqdir. Undan tashqari ishlab turgan energetik tizim, elektrotexnik uskunalari, energotexnologik qurilmalar, elektrlashtirilgan texnologik potok liniyalarga taalluqli eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda ularning normal ekspluatatsion rejimlarini buzilishiga olib keladi.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazish bilan bog'liq yuqoridagi katta moddiy harajatlarni, vaqt sarflanishini va ishlab turgan energetik obyektlarni ekspluatatsion rejimlarini buzilishini kamaytirishga eksperiment rejalashtirish va uning tahlili usullarini qo'llash orqali erishish mumkin. Matematik statistika apparatini qo'llash orqali eksperiment jarayonini formallashtirish quyidagilarga imkon beradi: – tajribalar sonini kamaytirish, yuqori aniqlikdagi o'lchov natijalariga erishish kabi ba'zi bir xususiyatlarga ega eksperimentning matematik modelini olishga; – eksperiment natijalariga eng zamonaviy usullardan

foydalanib ishlov berish va ishlov berilgan natijalar bo'yicha aniq formallashtirilgan qoidalar asosida yechimlar qabul qilish.

Eksperimental tadqiqot – yangi ilmiy bilimlar olishning asosiy usullaridan biri. Eksperimentdan bosh maqsad nazariy qoidalarni tekshirish (ishchi gipotezani tasdiqlash), shuningdek, ilmiy tadqiqot mavzusini yanada kengroq va chuqurroq o'rganishdir. Eksperimental tadqiqotlar identifikatsiyalash – nazariy tadqiqot natijalari va eksperiment davomida olingan funksional va analitik bog'liqliklarni tekshirish va tasdiqlash yoki optimallashtirish – eksperimental yo'l bilan o'rganilayotgan jarayon parametrining eng maqbul qiymatini yoki maqsad funksiyasini aniqlash maqsadida olib boriladi.

Maqsad funksiyasi – mustaqil variatsiyalanuvchi o'zgaruvchilarni (faktorlarni) tadqiq etilayotgan bog'liq bo'lgan o'zgaruvchi bilan o'zaro bog'lovchi funksiyadir, ya'ni $y = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$. Bu yerda y – tadqiqetilayotgan maqsad funksiya; $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ – o'zaro bog'liq bo'lmagani o'zgaruvchilar faktorlar. Eksperiment maqsadi identifikatsiyalash bo'lsa, maqsad funksiyasi formulalar orqali ifodalanadi. Eksperiment maqsadi optimallashtirish bo'lsa, maqsad funksiyasi regressiya koeffitsiyentlari no'malum polinomial tenglama bilan matematik modellashtiriladi va regressiya tenglamasi olinadi: $y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n$ bu yerda: b_i – regressiya koeffitsiyenti

Eksperimentlar tabiiy va sun'iy bo'lishi mumkin. Tabiiy eksperimentlar ishlab chiqarish, turmush va h.k. larda ijtimoiy hodisalarni o'rganishda muhimdir. Sun'iy eksperimentlar esa texnika va boshqa fanlarda keng qo'llanadi. Obyekt yoki jarayon modeli xususiyatiga, eksperimentlarni tanlash va o'tkazishga bog'liq holda ular laboratoriya va ishlab chiqarish turlariga bo'linadi. Laboratoriya eksperimentlari maxsus modellashtiruvchi qurilma, stendlarda namunaviy priborlar va tegishli apparatlarni qo'llab o'tkaziladi. Bular kam harajat qilgan holda qimmatli ilmiy informatsiya olish imkonini beradi. Lekin, eksperimental tadqiqotning bunday natijalari hamma vaqt ham jarayon yoki ob'yekg ishining borishini to'liq aks ettira bormaydi.

Ishlab chiqarish eksperimentlari atrof muhit turli tasodifiy omillarini hisobga olgan holda mavjud sharoitlarda o'tkaziladi. Bunday eksperimentlar laboratoriyadagidan murakkab, tajriba naturasi (mavjud jarayon yoki obyekt) hajmdorligi oqibatida puxta fikrlash va rejalashtirishni talab etadi. Ekspluatatsiya qilinadigan obyektning turli

dala sinovlari ham ishlab chiqarish tadqiqotlariga kiradi. Tegishli metodika va shakl bo'yicha tashkilotlar yoki muassasalardan, korxonalardan u yoki bu tadqiq etilayotgan masala bo'yicha materiallar to'plash ishlab chiqarish eksperimentlarining bir turi hisoblanadi. Eksperimental tadqiqotlarni samarali o'tkazish uchun eksperiment metodologiyasi ishlab chiqiladi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi: – eksperimentning reja – programmasini ishlab chiqish; – o'lchamlarni baholash va eksperiment o'tkazish vositalarini tanlash; – eksperimentni o'tkazish; – eksperiment natijasida olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilish. Yaxshi tashkil etilmagan sistemalarga taalluqli murakkab texnikaviy obyektlar uchun kibernetik model \hat{e}^{i+1} kirishli (faktorlarli) va \hat{o} chiqishli (sistemalar ishlash sifatining ko'rsatkichili) «qora quti» tarzida namoyon bo'ladi. Chiqish parametrlaridan har bir ym k-o'lchovli vektori $X = (x_1, x_2, \dots, x_k)$ bilan belgilanuvchi kirishlarning nazorat ostidagi boshqariluvchi qismi, no'lchovli vektor $Z = (z_1, z_2, \dots, z_n)$ bilan belgilanuvchi kirishlarning nazorat ostidagi boshqarilmaydigan qismi va l-o'lchovli vektor $W = (w_1, w_2, \dots, w_l)$ bilan belgilanuvchi nazorat qilinmaydigan qism holatiga bog'liq.

Harakati nazorat etilmaydigan qo'zg'atuvchi kirish parametrlari shunda namoyon bo'ladi, qachonki sistema (texnikaviy obyekt)ning chiqish parametric ma'lum nazorat ostidagi boshqariladigan va boshqarilmaydigan kirish parametrlarida birdek tavsiflanmaydi. Tasodifiy qo'zg'atuvchi parametrlar katta bo'lgan texnikaviy obyekt stoxastik obyekt hisoblanadi. Uni o'rganish uchun ehtimollik nazariyasi matematik apparatidan foydalaniladi. Texnikaviy obyektning eksperimental-statistik tadqiq etishda kirish va chiqish parametrlari o'rtasidagi aloqa odatda polinom tarzida matematik modelda tasvirlanadi.

Uning koeffitsiyentini baholash uchun ishlash jarayonida texnikaviy obyektning holatini tavsiflovchi statistika materialiga ega bo'lish zarur. Mazkur informatsiya yoki passiv eksperiment yo'li bilan, ya'ni texnikaviy obyektning ishlashini oddiy kuzatish yo'li bilan, ya'ni texnikaviy obyekt ishlashiga faol aralashish va tajribalarni boshqariladigan kirish parametrlar yo'l qo'yilgan soha miqyosi muayyan nuqtalarida o'tkazib olinishi mumkin.

Yaxshi tashkil etilmagan sistemalarga taalluqli murakkab texnikaviy obyektlar uchun passiv eksperiment keng tadbirini topmadi.

Eksperimentni rejalashtirish esa kuchli eksperimentalstatistik tadqiqot va murakkab yaxshi tashkil etilmagan sistemalarni optimallashtirish hisoblanadi. Eksperimentni rejalashtirish ko‘r-ko‘rona izlashni istisno qiladi, tajribalar sonini sezilarli darajada qisqartiradi va oqibatda eksperiment muddati va unga ketadigan sarflar ham kamayadi, shuningdek, matematik model olish imkonini beradi. Eksperimentni rejalashtirish usullarining asosiy afzalligi uning universalligidir, ya’ni tadqiqotlarning ko‘plab sohalarda yaroqliligidir: energetika, metalshunoslik va metallurgiya, mashinasozlik va materiallarga ishlov berish, kimyo va kimyoviy texnologiya, tibbiyot va biologiya, elektronika va hisoblash texnikasi va boshqalarda.

Shunday qilib, yaxshi tashkil etilmagan sistemalarga taalluqli murakkab texnikaviy obyektlarni tadqiq qilish uchun ko‘plab kirish (faktorlar) va ko‘plab chiqish (sistema ishlashining sifat ko‘rsatkichlari)ga ega «qora yashik» ko‘rinishidagi kibernetik model eng ma’qul deb hisoblanadi. Eksperimental statistik tadqiqotlarda aloqaning bunday modeli kirish va chiqish parametrlariga ega bo‘lib, polinomlar ko‘rinishidagi matematik modelda ifodalanadi.

Eksperimentni rejalashtirish matematik modeli «qora quti» tarzidagi kibernetik modelga asoslangan (7.1-rasmga q.). Shunday kibernetik sistemalarni ko‘rib chiqishda nazorat ostida boshqariladigan kirish parametrlari x_1, x_2, \dots, x_k faktorlar deyiladi, chiqish parametrlari y_1, y_2, \dots, y_m optimallashtirish parametri (mezoni) deyiladi. Faktorlar miqdoriy va sifatli bo‘lishi mumkin. Birinchisiga kirish parametrlari taalluqli bo‘lib, ularni miqdoriy baholash — o‘lchash, tortish va h.k. bo‘lishi mumkin.

Faktorlar boshqariladigan bo‘lishi va texnikaviy obyektga bevosita ta’sir etish talabiga javob berishi kerak. Faktorning boshqariluvchanligi deyilganda butun tajriba davomida faktor tanlangan kerakli darajasini doimiy yoki belgilangan programma bo‘yicha uning o‘zgarishini ta’minlash va saqlab turish imkoni tushuniladi. Bevosita ta’sir talabi deyilganda faktorning boshqa faktorlarga funksional bog‘liqligi istisno ekanligi tushuniladi, chunki bunday bog‘liqlik mavjud bo‘lsa, ularni boshqarish qiyin. Tajriba o‘tkazishda har bir faktor bir necha qiymatlardan birini, tenglama deb ataluvchini qabul qilish mumkin. Faktorlarning qayd etilgan tenglamalar to‘plami kibernetik sistema ehtimoliy holatlaridan birini aniqlaydi. Bu qayd etilgan tenglamalar

to'plamiga faktor fazosi atalmish faktorlar fazosidagi ko'p o'lchamli muayyan nuqta mos keladi.

Tajriba faktor fazosidagi barcha nuqtalarda amalga oshirilmaydi, faqat faktor fazosi sohasidagi ruxsat etiladiganiga taalluqli nuqgalardagina amalga oshiriladi. 7.2-rasmda misol tariqasida ikki faktor – $\tilde{\omega}_1$ va $\tilde{\omega}_2$ uchun ruxsat etilgan soha G ko'rsatilgan. Kibernetik sistema faktorlar qayd etilgan har bir daraja to'plamiga turlicha munosabat ko'rsatadi. Biroq faktorlar tenglamalari va aks munosabat (javob) o'rtasida muayyan aloqa mavjud. Bu aks munosabat javob funksiyasi, uning geometrik obrazi javob yuzasi deb ataladi. Javob funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega: $y_l = y_l(x_1, x_2, \dots, x_k)$ ($l = 1, 2, \dots, m$).

Eksperiment metodi. Ijtimoiy hayotning murakkabligi, ong va ruhiy jarayonlarni olchash qiyinchiligi, katta moliyaviy harajatlar, kishilar guruhlarini unga jalb etish qiyinligi va shu kabi sabablarga kora sotsial eksperiment o'tkazish va undan foydalanish darajasi pastdir.

Sotsial eksperiment usulining asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: ob'yektiv reallik tizimiga tasir korsatish;

nisbatan ajratib olingan eksperimental omilni tadqiq qilinayotgan ob'yektga nisbatan rejali asosda qo'llash;

uning oqibatlarini rejali nazorat qilib borish;

ozgarish samaradorligini, ijobiy va salbiy jihatlarini olchash.

Eksperiment turlari. Sotsiologiyada eksperiment asosan 3 tipida olib boriladi:

1. Ekspost-fakto eksperiment. Bunda eksperiment o'tmishdan hozirgacha bogan ijtimoiy tadqiqot ob'yekti qilib olinganda o'tkaziladi.

2. Taqqoslash tamoyiliga asoslangan eksperiment. Bu tipda hozirgi davr ijtimoiy jarayonlari tadqiqot ob'yekti qilib olingan boladi.

3. Proektli eksperiment.

U hozirdan kelajakka yonaltirilgan boladi. Bulardan tashqari, sotsial eksperimentlar: tadqiqot xususiyatiga qarab fan sohasidagi, ijtimoiy jarayonlarini boshqarishdagi eksperimentlar; sotsial eksperimentning tarkibining xarakteriga kora; dala va laboratoriya sharoitidagi; mantiqiy tarkibiga kora parallel va davomiy tarzda tiplarga bolinadi.

Ijtimoiy eksperiment strukturasi, uning bilish imkoniyatlari. Sotsial eksperiment o'tkazish muayyan bosqichlaridan iboratdir:

Birinchi bosqich - nazariy bosqich bo'lib, unda o'tkaziladigan eksperiment tipi belgilanadi va nazariy jihatdan asoslanadi. Mavjud imkoniyatlar eksperiment omillar va tadqiqot ob'yektining oziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Ikkinchi bosqich - eksperiment dasturida korsatilgan asosiy vazifalar va metodikasi ishlab chiqiladi.

Uchinchi bosqich - eksperiment dasturida korsatilgan asosiy vazifalar aniq vositalar orqali ob'yektga tadbiiq qilinadi.

Tortinchi bosqich - songgi bosqich bo'lib, unda eksperimentdan olingan natijalar ilmiy tahlil qilinadi va baholanadi.

Tarixiy tajriba shuni korsatadiki, jamiyat hayotining umumsotsiologik muammolari ustida olib boriladigan sotsial eksperimentlar kutilgan natijalarni bermaydi. Bunda faqat ijtimoiy munosabatalarning funksional va rivojlanish qonuniyatlariga putur etkaziladi, xolos. Kishilar boshiga ogir kulfatlar solib, bartaraf qilinishi qiyin oqibatlariga olib kelishi mumkin. Jamiyat hayotining maxsus sohalari doirasida, mikrosotsiologik ob'yektlar ustida sotsial eksperimentlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki, nisbatan kichik doirada, sotsial ob'yektda o'tkazilgan eksperiment natijalari aniq muddat ichida oz natijalarini korsatishi mumkin va uning oqibatlari agar salbiy jihatlarga ega bolsa ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga yoyilib ketmaydi. Bu natijalar eksperiment o'tkazilgan tadqiqot ob'yektigagina tegishli boladi. O'tkazilgan eksperimentning ijobiy natijalarini esa hayotning boshqa sohalariga yoyish, tadbiiq qilish mumkin boladi. Ob'yektni tanlash, eksperimental va nazorat guruhlarini shakllantirish, eksperimental vaziyat, natijalarni tahlil qilish. Sotsiologik va sotsial-psixologik tadqiqotlar shuni korsatadiki, eksperiment usulidan foydalanish ikki asosiy omilga bogliq boladi: tadqiqot ob'yektining oziga xosligiga va tadqiqot qilinayotgan ijtimoiy guruh javob reaksiyasining xarakteriga. Bu usul har qanday sotsial ob'yektga ham qo'llanilavermaydi. Bu usuldan foydalanishda eng avvalo, tadqiq etilayotgan ob'yektning eksperiment o'tkazish mumkin deb topilsa, uni o'tkazish chegarasi aniq belgilanmogi lozim. Eksperiment sotsial ob'yekt (tizim) funksional munosabatlarini buzmasligi, izdan chiqarmasligi kerak. Sotsial eksperimentlar oz vazifasi mazmuni, yakuniy natijasi bilan ozaro farq qilsada, barchasiga xos ichki tuzilishga ega. Uning ichki unsurlariga eksperiment o'tkazuvchi (tadqiqotchi, olimlar guruhi, ilmiy laboratoriya),

yaratiladigan shart-sharoit tizimi - eksperimental omil, eksperimental holat va eksperiment natijalari kiradi.

Xulosalarni tahlil qilish usullari. Empirik sotsiologik tadqiqotning yakuniy bosqichida sotsiologik malumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish, izohlash, umumlashtirish, xulosa yasash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish kabi vazifalar bajariladi. Empirik malumotlarni qayta ishlash sotsiologik tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyatini oshirishda muhim rol oynaydi va quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Empirik malumotlarni qayta ishlash va kodlashtirish. Bunda asosiy vazifa empirik malumotlar, hujjatlar bir xil shaklga keltiriladi. Rasmiy tarzda ishlab chiqiladi va belgilangan shartlar asosida tartibga keltiriladi.

2. Olingan malumotlarni tadqiqot vazifasiga mos holga keltirish, yani olingan empirik malumotlardan tadqiqot maqsadiga qanchalik erishilganligi va oldinga qoyilgan vazifa qay darajada hal qilinganligi aniqlanadi.

3. Statistik tahlil. Sotsiologik malumotlarni tahlil qilish jarayonida statistik tahlil muhim ahamiyatga ega. Statistik tahlil orqali bazi ijtimoiy statistik qonuniyatlar va funksional munosabatlar oydinlashadi. Bu esa, o'z navbatida, tadqiq etilayotgan muammo bo'yicha olingan bilimlarni umumlashtirish va ulardan ilmiy xulosalar chiqarishga asos bo'lib xizmat qiladi. Empirik tadqiqot usullari yordamida olingan malumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishda tartiblashtirish, shakllashtirish, munosabatdorlik kabi usullardan ham keng foydalanish mumkin. Tartiblashtirish - bu tadqiq qilinayotgan ob'ektlarning o'zaro nisbiy ahamiyatini tartibli asosda aniqlashni bildiradi.

Darajalash - o'rganilayotgan ob'yektni boshqa obektlarga nisbatan xususiy jihatlariga qarab sifat va miqdoriy darajasini aniqlash demakdir. Darajalash ekspert baholashning boshqa usullari bilan yanada toldirilishi mumkin. Empirik malumotlarni umumlashtirish jarayonida asosiy e'tibor tadqiqot ob'yektining faqat ijobiy tomonlarigagina emas, ko'proq echimini kutayotgan muammolarga qaratilmog'i lozim. Bu bosqichda tadqiqot farazi olingan miqdoriy korsatkichlar asosida tekshiriladi. Malumki, ishchi faraz - muayyan ijtimoiy ob'yekt to'g'risidagi taxminiy faraz, xolos. Sotsiologik tadqiqot natijalarining tahlili esa, shu ishchi farazning to'g'ri yoki noto'g'riligini tasdiqlaydi. Ishchi farazning qanchalik haqqoniyligini

tekshirishning samarali vositasi - ijtimoiy amaliyot, kishilarning amaliy, xayotiy faoliyati hisoblanadi. Sotsiologik tadqiqot empirik malumotlarni nazariy jihatdan umumlashtirish, muayyan xulosalar ishlab chiqish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bilan yakunlanadi. Sotsiologik tadqiqot natijalarining ilmiy tahlili va ularni umumlashtirish ilmiy hisobot tarzida tuziladi. Ilmiy hisobot guruhlashtirilgan va tizimlashtirilgan holda tuzilib, kelgusida o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy hisobot tarkibi asosan ikki qismdan iborat bo'lib, nazariy va amaliy bolimlarni tashkil qiladi. Sotsiologik tadqiqotning ilmiy hisobotida quyidagi asosiy talablarga etibor berilmogi lozim.

1. Ilmiy hisobotda tadqiqot predmetiga muvofiq muammoning barcha ozaro bogliq jihatlari chuqur aks etishi zarur. Bunda, sotsiologik muammoning asosiy mohiyatli jihati aniq korsatilmogi kerak. Bajarilgan ishlar esa mantiqiy tartib asosida yozilib chiqiladi.

2. Ilmiy hisobotning har bir bobi ikki qismdan iborat qilib tuzilmogi maqsadga muvofiq. Birinchi qism muammo va tadqiqot natijalarini oz ichiga olmogi, ikkinchi qism esa - ilmiy xulosalarni, amaliy taklif va tavsiyalarni tashkil etmogi kerak.

3. Ilmiy hisobotda anketa savollari umumlashtirilgan holda ixcham qilib ifodalanadi. Hisobot aniq, hayotiy, hujjatli va statistik malumotlar asosida tasdiqlangan bolishi talab etiladi.

4. Ilmiy hisobot ixcham va togri yozilishi zarur. Kopi bilan 30-40 betdan oshmasligi zarur, jadvallar, diagrammalar ilova tarzida ham berilishi mumkin. Biz yuqorida empirik tadqiqot usullari haqida ancha mufassal malumotlar berib utdik. Sotsiologik tadqiqotlarda ularni qo'llash va shu asosda empirik malumotlarni to'plash, kayta ishlash hamda tahlil qilishning oziga xos tomonlari tahlil qilindi. Shuningdek sotsiologik tadqiqot natijalari ilmiy tahlili va ularni umumlashtirish ilmiy hisobot tarzida tuzilishi baen etilgan edi. Ilmiy hisobot kelgusida utkaziladigan tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilishini hisobga olib, hisobotni tayerlash bilan bogliq bolgan bir necha uslubiy talablarni baen etishni lozim deb topdik. Ilmiy hisobot tuzishga kuyilgan bu va boshqa talablar tadqiqot natijalaridan ham nazariy, ham amaliy maqsadlarda foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, tadqiqotlarning samarasiga extiejlarni yanada oshiradi, fan bilan amaliy ortasidagi aloqadorlikni mustahkamlaydi. Bular esa yangidan-yangi sotsiologik tadqiqotlarga zamin yaratadi.

Hisoblash eksperimenti Hisoblash eksperimentining asosini matematik modellashtirish, amaliy matematika (nazariy asosi), elektron hisoblash mashinalari (texnikaviy asosi) tashkil etadi. Hisoblash eksperimentidan fan va texnikaning turli sohalarida, murakkab amaliy masalalarni echishda, vosita sifatida foydalaniladi. Foydalanib hal etiladigan masalalarni xilma-xil bo'lishligiga qaramamasdan xisoblash eksperimentlariga, shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lingan, umumiy texnologik turkum xosdir,. Birinchi bosqichda tadqiq etilayotgan ob'ektning matematik modeli yaratiladi, u qoidaga ko'ra differensial yoki integrodifferensial tenglamalar ko'rinishida bo'ladi. Matematik modelni tuzish ko'pincha u yoki bu fan (fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, iqtisodiyot va h.k.) sohalarining mutaxassislari tomonidan bajariladi. Matematiklar yuzaga kelgan matematik vazifalarni echish imkonini baholaydilar va modelni boshlang'ich tadqiqotini o'tkazadilar: masala to'g'ri qo'yilganmi, u echimga egami, u birginami va h.k.larni aniqlaydilar. Ikkinchi bosqichda shakllantirilgan matematik masala yoki aytish mumkinki, hisoblash algoritmini hisoblash usuli ishlab chiqiladi. U algebraik tenglamalar xalqalari majmo'idan iborat bo'ladi, shular bo'yicha hisoblash olib boriladi va bu formulalarni qo'llash muntazamligini belgilovchi mantiqiy sharoit yuzaga keltiriladi. SHuni ta'kidlash joizki, ayni bir matematik masalani hal qilish uchun ko'plab hisoblash algoritmlari — yaxshi va yomonlari ishlab chiqiladi. SHuning uchun algoritmni samarali hisoblashni ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi, buning uchun raqamli hisoblash nazariyasidan foydalaniladi. Uchinchi bosqichda ishlab chiqilgan hisoblash algoritmini EHMda bajarish programmasi tuziladi.

To'rtinchi bosqich hisoblash eksperimentini bajarish bilan bog'liq. EHM hisoblash jarayonida tadqiqotchini qiziqtirgan qar qanday informatsiyani berish mumkin. Tabiiyki, mazkur informatsiyani aniqligi matematik modelni ishonchliligi bilan belgilanadi. SHunga ko'ra jiddiy amaliy tadqiqotlarda ba'zan hozirgina tuzilgan programma bo'yicha to'laqonli hisoblashni o'tkazish darhol boshlanmaydi. Bundan avval programmani «sozlash» uchun zarur bo'lgan test hisob – kitoblari o'tkaziladi. Dastlabki hisob – kitoblarni o'tkazishda matematik model testlanadi: o'rganilayotgan ob'ekt, jarayon yoki hodisani u qanchalik yaxshi tavsiflaydi, qay darajada haqiqatga yaqinligi aniqlanadi. Buning uchun etarlicha ishonchli o'lchashlar bo'lgan ba'zi nazorat

eksperimentlarini «taftishlash» o‘tkaziladi. Bunda eksperiment va hisoblash natijalari taqqoslanadi, matematik model aniqlanadi. Beshinchi bosqichda hisob – kitob natijalarini ishlab chiqish EHMda amalga oshiriladi, ular atroflicha tahlil o‘tkaziladi va xulosa qilinadi. Bunda xulosalarning ikki turi bo‘lishi mumkin: yoki matematik modelni, yoki olingan natijalarni turli mezonlar bo‘yicha tekshiruvdan o‘tkazib aniqlash zarurligi belgilanadi, bular ilmiy yutuqqa aylanadi hamda buyurtmachiga beriladi. Amalda esa har ikki xulosalar ko‘pincha uchrab turadi.

Hisoblash eksperimenti texnologik turkumining ko‘rib o‘tilgan tarxi Matematik model tuzish.

1. Hisob-kitoblar natijasini ishlab chiqish, tahlil va xulosalar.
2. Hisoblash algoritmini ishlab chiqish.
3. EHMda hisoblash.
4. Programmalashtirish.

Eksperimentni rejalashtirish psixologik tadqiqotni tashkil etishning eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, unda tadqiqotchi amaliyotda amalga oshirish uchun eksperimentning eng maqbul modelini (ya’ni rejasini) loyihalashga harakat qiladi.

Yaxshi ishlab chiqilgan tadqiqot sxemasi, rejasi tadqiqotda haqiqiylik, ishonchlilik va aniqlikning maqbul qiymatlariga erishishga, kundalik „spontan eksperiment“ da kuzatib borish qiyin bo‘lgan nuanslarni ta’minlashga imkon beradi. Ko‘pincha, rejani tuzatish uchun eksperimentchilar pilot yoki sinov deb ataladigan tadqiqotni o‘tkazadilar, bu kelajakdagi ilmiy eksperimentning „loyihasi“ sifatida qaralishi mumkin.

Kompleks rejalar

Bir nechta mustaqil o‘zgaruvchilarning ta’sirini (faktorial dizayn) yoki bitta mustaqil o‘zgaruvchining turli gradatsiyalarining ketma-ket ta’sirini (ko‘p darajali dizaynlar) o‘rganadigan eksperimentlar uchun **kompleks rejalar** tuziladi[1].

Ko‘p darajali tajribalar uchun rejalar

Agar tajribalar bitta mustaqil o‘zgaruvchidan foydalansa, uning faqat ikkita qiymati o‘rganilgan vaziyat qoida emas, balki istisno hisoblanadi. Ko‘pgina bir o‘zgaruvchan tadqiqotlar mustaqil o‘zgaruvchi uchun uch yoki undan ortiq qiymatga ega — bunday dizaynlar ko‘pincha bir **o‘zgaruvchan ko‘p darajali** dizaynlar deb ataladi. Bunday rejalar chiziqli bo‘lmagan ta’sirlarni o‘rganish uchun

ham (ya'ni, mustaqil o'zgaruvchi ikkidan ortiq qiymat oladigan holatlar) va muqobil farazlarni tekshirish uchun ishlatilishi mumkin[2]. Bunday rejalarining afzalligi mustaqil va qaram o'zgaruvchilar o'rtasidagi funktsional munosabatlar turini aniqlash qobiliyatidir. Kamchiliklari shundaki, bu juda ko'p vaqtni oladi va ko'proq ishtirokchilarni jalb qilish zarurati.

Faktorli rejalar

Faktorial dizaynlar bir nechta mustaqil o'zgaruvchilardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunday o'zgaruvchilar yoki omillarning soni har qanday bo'lishi mumkin, lekin odatda ular ikki, uch, kamroq to'rttadan foydalanish bilan cheklanad

Kvazi-eksperimental rejalar

[tahrir | manbasini tahrirlash]

Kvazi-eksperimental dizaynlar — bu o'zgaruvchilar ustidan to'liq nazorat qilinmaganligi sababli sabab-oqibat munosabatlarining mavjudligi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin bo'lmagan tajribalar uchun dizaynlar[6]. Kvazi-eksperimental dizayn tushunchasi Kempbell va Stenli tomonidan tadqiqot uchun eksperimental va kvazi-eksperimental dizaynlarda kiritilgan (Cambell, DT & Stanley, JC, 1966). Bu laboratoriyadan ko'ra kamroq qattiqroq muhitda tadqiqot o'tkazmoqchi bo'lgan psixologlar duch keladigan ba'zi muammolarni bartaraf etish uchun qilingan[7]. Kvazi-eksperimental dizaynlar ko'pincha amaliy psixologiyada qo'llanadi.

Ex post fakto rejalar

[tahrir | manbasini tahrirlash]

Voqea sodir bo'lgandan keyin ma'lumotlar to'plangan va tahlil qilinadigan tadqiqotlar, **ex post facto tadqiqotlar** deb ataladi, ko'plab mutaxassislar tomonidan kvazi-eksperimental deb tasniflanadi[1]. Bunday tadqiqotlar ko'pincha sotsiologiya, pedagogika, klinik psixologiya va nöropsikologiyada amalga oshiriladi. *Ex post-fakto* tadqiqotining mohiyati shundan iboratki, eksperimentatorning o'zi sub'ektlarga ta'sir qilmaydi: ularning hayotidagi ba'zi bir real voqea ta'sir qiladi.

Korrelyatsiya tadqiqoti — bir nechta (ikki yoki undan ortiq) o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik bog'liqlik (korrelyatsiya) gipotezasini tasdiqlash yoki rad etish uchun o'tkaziladigan tadqiqot. Bunday tadqiqot rejasi kvazi-eksperimental rejadan farqlanadi, chunki u o'rganilayotgan ob'ektga boshqariladigan ta'sir ko'rsatmaydi[8].

Korrelyatsion tadqiqotda olim shaxsning bir nechta psixik xususiyatlari o'rtasida yoki ma'lum tashqi darajalar va ruhiy holatlar o'rtasida statistik bog'liqlik mavjudligini faraz qiladi, sababi bog'liqlik haqidagi taxminlar muhokama qilinmaydi[1]. Mavzular ekvivalent, o'zgarmas sharoitda bo'lishi kerak. Umuman olganda, bunday tadqiqotning dizayni PxO („mavzular“ x „o'lchovlar“)[9] deb ta'riflanishi mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar: ishchi faraz, statistik tahlil, empirik sotsiologik tadqiqot, xulosalarni tahlil qilish usullari, proektli eksperiment, ekspost-fakto eksperiment, eksperiment metodi, kontent-analiz metod, o'lchash (hisob-kitob) birligi, “kuzatish birligi”, “mazmun birligi”, sotsiologik tadqiqot, formal tahlil, kontent analiz.

Muhokama uchun savollar:

1. Eksperiment tushunchasiga ta'rif bering?
2. Sotsiologiyada eksperiment necha tipda olib boriladi?
3. Darajalash nima?
4. Sotsiologik tadqiqotning ilmiy hisobida nimalarga e'tibor berilishi kerak?
5. Sotsial eksperiment o'tkazish bosqichlarini sanang?

Test:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi nechanchi yil qabul qilingan?
 - a) 1948-yil iyun
 - b) 1948-yil mart
 - c) 1948-yil yanvar
 - d) 1948-yil dekabr
2. Ekspert so'rovi.....
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) savol-javobni davom ettirish
 - c) so'rov jarayoni
 - d) fanda bunday so'rov mavjud emas
3. Ekspert so'zining ma'nosi?
 - a) yun. So'z
 - b) lot. tajribali
 - c) ing. asos solish
 - d) lot. ish bajarish
4. Asosiy asboblarexpert so'rovlari nima?
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi

- b) natijani qayta ishlash
 - c) maxsus dastur tomonidan ishlab chiqilgan profil yoki bo'sh intervyu
 - d) so'rov nima ekanligi bayon etilgan
5. Ekspert so'rovi jarayoni nechta mutaxassisdan oshmasligi kerak?
- a) 10 kishidan
 - b) 10-5 kishidan
 - c) 10-20 kishidan
 - d) 10-15 kishidan
6. Ekspert anketasini tuzishda necha % savollar ochiq holda tuziladi?
- a) 50 dan 90 % gacha
 - b) 50 dan 60 % gacha
 - c) 50 dan 100 % gacha
 - d) 50 dan 10 % gacha

13- MAVZU. FOKUS GURUH METODI.

1. Fokus guruh tushunchasi. Turli sotsiologik tadqiqotlarda fokus guruh metodini qo'llanishi.

2. Guruhiy dinamika va etnodeiografik yondashuv fokus guruh metodini qo'llashning asosiy metodologik tamoyillari sifatida.

3. Guruhiy diskussiya sotsial informatsiya olishning vositasi sifatida.

4. Guruhiy diskussiyani tashkil etish usullari. "Qor uyumi", video tasmlar, "bir tomonlama ko'zgu" fokus guruhda ishlarni tashkil etishning asosiy shakllari sifatida.

5. Guruhiy diskussiya (muhokama) strukturasi: kirish qismi ("chigalyozdi"), asosiy qism (fokuslashgan muhokama), yakuniy qism (natijalar yakuni). 6. Guruhiy diskussiyada moderatoring funksiyalari. Fokus guruh tadqiqotini o'tkazishning metodik protseduralari.

7. Instrumentariya: guruhiy diskussiya dasturlari, ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish dasturlari, kognitiv kartalar, audio va texnik vositalarni tayyorlash.

8. Moderator uchun instruktsiya (yo'l-yo'riqlar) ishlab chiqish.

Fokus guruh metodi. Fokus-guruh usuliga tegishli sifat usullari ma'lumotlar to'plami va guruh dinamikasi ta'siridan foydalanishga asoslangan. Ushbu usulni qo'llash mutaxassis (moderator) boshchiligidagi guruh muhokamasini o'z ichiga oladi. Ushbu usulning asosiy afzalligi respondentlarning kichik guruhida chuqur ma'lumot deb ataladigan ma'lumotlarni tezda olish qobiliyatidir. Usulning mohiyati shundan iboratki, ishtirokchilarning e'tibori qo'yilgan muammoga munosabatni aniqlash, muayyan harakatlar uchun motivatsiyani aniqlash uchun o'rganilayotgan muammoga (mavzuga) qaratilgan. Bundan tashqari, bu mijozga tadqiqotning borishini kuzatish va tegishli xulosalar chiqarish imkonini beradi. fokus - guruhlar nisbatan past (masalan, chuqur bilan solishtirganda). Fokus - boshqa usullar (ham miqdoriy, ham sifat) bilan birgalikda va axborot to'plashning mustaqil usuli sifatida ishlatilishi mumkin.

O'ziga xos xususiyatlar fokus-guruhlar “Kim ..? “Va” qancha?” savollariga javob beradigan miqdoriy tadqiqot usullaridan (masalan, sotsiologik) farqli o'laroq, fokus-guruh “Qanday qilib aniq ..?” va “Nima uchun ..” savollariga javob beradi. Ikkinchi xususiyat - namuna olish usuli va ma'lumot to'plash usullari. Sotsiologik (miqdoriy) tadqiqotlarda asosiy usul so'rov (shaxsiy, telefon) bo'lib, unda iste'molchilarning ma'lum toifasini ifodalovchi respondentlar yagona sxema (so'rovnoma) bo'yicha so'rov o'tkaziladi. Fokus-guruhda (sifatli tadqiqot) chuqurlashtirilgan guruh suhbatlari usullari qo'llaniladi, bu esa respondentdan muammoga nisbatan keng ko'lamlı munosabatni ko'rsatadigan, sirtida yotmaydigan ma'lumotni "tortib olish" imkonini beradi.

Fokus - guruh subyektiv tadqiqot usuli (axborot yig'ish va qayta ishlashning ob'yektiv usuli bo'lgan sotsiologik tadqiqotdan farqli o'laroq). Ko'pincha fokus-guruhlar quyidagi maqsadlarga erishish uchun ishlatiladi: g'oyalarni shakllantirish; miqdoriy tadqiqotlar uchun gipotezani tekshirish; miqdoriy tadqiqot vositalarini tayyorlash; miqdoriy tadqiqotlar natijalarini sharhlash; xulq-atvorni o'rganish individual guruhlar odamlarning. Guruh a'zolari soni 8 dan 12 kishigacha. Ishtirokchilarni tanlash mezoni sifatida jins, daromad darajasi va boshqalardan foydalaniladi.

Fokus-guruhlarni tashkil etish va o'tkazish:

1. Tadqiqot maqsadlarini belgilash va dastur tuzish.

Tadqiqotning maqsadi mahsulotni ilgari surish uchun marketing yechimlarini sinab ko'rish va potentsial iste'molchining bunga munosabatini aniqlash bo'lishi mumkin. Masalan, yangi brend imidji, yangi nom, yangi dizayn qadoqlash, kompaniyaning yangi yuzi va boshqalar. Xuddi shu maqsadlarda tadqiqotda ham foydalaniladi.

Kerakli ma'lumotlarni olish uchun siz savollar blokini iloji boricha aniq shakllantirishingiz va respondentlar uchun eng tushunarli ko'rsatmalarni tuzishingiz kerak.

2. Jamoani yig'ish.

Fokus-guruh odatda moderator va bir nechta yordamchilar ishtirokida o'tkaziladi. Moderator - ishtirokchilarning yo'lda qolishlariga ishonch hosil qiladigan va o'z sharhlariga aniqlik kiritadigan shaxs. Yordamchilar ishtirokchilarga eng qulay shart-sharoitlarni yaratib berishlari va suhbatning borishini qayd etishlari kerak.

3. Respondentlarni ishga qabul qilish.

Yo'naltirilgan suhbatni o'tkazish uchun odatda 6-10 ishtirokchi jalb qilinadi. Bir nechta guruhlar bo'lishi mumkin. Masalan, 8 kishi va 9 kishilik erkaklar guruhi.

4. O'tkaziladigan joyni tayyorlash.

Ishtirokchilarga eng qulay sharoitlar yaratilgan tashqi omillar ularni muhokamadan chalg'itmadi.

5. To'g'ridan-to'g'ri o'ziga qaratilgan suhbat.

Fokus-guruhning davomiyligi odatda 1 dan 3 soatgacha. Kurs davomida yordamchilar javoblarni va ishtirokchilarning muhokamadagi xatti-harakatlarining elementlarini qayd etadilar. Butun jarayon bloklarga bo'lingan:

Kirish qismi. Moderator ishtirokchilar bilan salomlashadi va yig'ilish qoidalarini tushuntiradi. Ishtirokchilarga muhokamaning o'zi bo'yicha ko'rsatmalar beradi.

Mahsulotni shunday muhokama qilish. Ishtirokchilar qaysi mahsulot brendlarini afzal ko'rishadi. Tanlashda qanday ko'rsatmalar mavjud. Ular qanday afzalliklarni afzal ko'rishadi va hokazo.

- Muayyan mahsulot yoki xizmatning videoklip / audio materiali / tasvirlarini namoyish qilish.

- Muayyan mahsulotni muhokama qilish va ko'rsatilgan materiallarga munosabat. Sizga nima yoqdi? Nima yoq? Nimani yaxshilash mumkin?

6. Olingan maqsadi

Fokus-guruhning ma'lumotlarni tahlil qilish.

Fokus-guruhlarning maqsadi - iste'molchining chuqur motivatsiyasi haqida sifatli ma'lumot olish. Ushbu ma'lumotlar statistik ahamiyatga ega emas, lekin to'g'ridan-to'g'ri tomoshabinlarning munosabati va taassurotlarini bilish imkonini beradi.

Olingan ma'lumotlarga asoslanib, mijoz o'z mahsuloti bozorda qanday qabul qilinishi va iste'molchilarning sodiqligini oshirish uchun nima qilish kerakligi haqida xulosa chiqarishi mumkin.

Boshlash uchun tadqiqot maqsadi aniq ko'rsatilgan. "Odamlar nimani o'ylayotganini bilib oling" iborasi ishlamaydi. Kompaniya rahbariyati uchun aniq nimani bilish muhimligini hal qilish kerak: odamlar o'z mahsulotini yoqtiradimi yoki yoqtirmaydimi, mijozlarga nima to'g'ri kelmaydi, foydalanish paytida qanday muammolar paydo bo'ladi va hokazo.

Fokus-guruh ishtirokchilari - oddiy odamlar jinsi, yoshi kabi mezonlarga ko'ra tanlanadi. Oilaviy ahvol, ma'lum brendlardagi daromad va afzalliklar. Standart fokus-guruh 8-10 kishini talab qiladi. Suhbatni moderator - psixologik ma'lumotga ega bo'lgan maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxs olib boradi. Uning vazifalari: savollar berish, ishtirokchilarning bir-biri bilan o'zaro munosabatlarini nazorat qilish, muhokama asosiy mavzudan chetga chiqmasligini ta'minlash.

Ishtirokchilar ro'yxati va ma'ruzachi tasdiqlangach, xona, tarqatma materiallar, namunalar va boshqalarni tayyorlash boshlanadi. Tadqiqotdan bir necha kun oldin taklif qilinganlar chaqiriladi va fokus-guruh haqida eslatiladi.

Fokus-guruhni o'tkazish

Fokus-guruhning davomiyligi 1,5 dan 3 soatgacha. Eng boshida moderator taklif etilgan ishtirokchilar bilan salomlashadi, ular bilan tanishadi va tadqiqot maqsadini tushuntiradi. Xonada kompaniya xodimlari yoki rahbariyatidan kuzatuvchilar bo'lsa, ular respondentlarga tanishtiriladi.

10-15 daqiqa ichida taqdimotchi so'raydi umumiy masalalar kompaniya faoliyati to'g'risida: u haqida nima ma'lum, odamlar uning mahsulotidan qancha vaqt foydalanmoqda va hokazo. Bunday so'rovning maqsadi - tomoshabinlarni ozod qilish, kerakli to'lqinga moslashish. Keyin moderator tadqiqot maqsadiga javob beradigan asosiy savollarga o'tadi. Muhokama uchun bir soatga yaqin vaqt

beriladi. Moderator har bir ishtirokchiga chiqish imkoniyatini berishi va ba'zi respondentlarning boshqalar ustidan ustunligini oldini olishi kerak.

Fokus-guruh usuli, S. A. Belanovskiy. Fokus-guruh usuli yoki chuqur guruh suhbat sotsiologik tadqiqotning "moslashuvchan" yoki "sifat" deb ataladigan usullaridan biridir. Hozirda rivojlangan mamlakatlarda...

Fokus-guruh usuli, Belanovskiy SA .. Fokus-guruh usuli yoki chuqur guruh suhbat sotsiologik tadqiqotning "moslashuvchan" yoki "sifatli" deb ataladigan usullaridan biridir. Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda "

Yordamchi rahbarligida respondentlarning pozitsiyalari va yo'naltirilgan ishini nazarda tutgan holda, bir hil tuzilishdagi guruhlarda. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, fokus-guruh - bu muhokama paytida ishtirokchilarning har qanday ob`yekt yoki voqelik hodisalarini subyektiv idrok etishini aniqlashga qaratilgan guruhli suhbat.

Bunday qo'shma muhokama har qanday sotsiologik fokus-guruhning muhim atributidir. Bu jamoaviy muloqot va muammoli vaziyatni hal qilish yordamida

Sotsiologiyada fokus-guruh. Suhbat ishtirokchilarini tanlash xususiyatlari

Fokus-guruh odatda 6-8 respondentdan iborat. Ushbu mavzular soni barcha ishtirokchilar tavsiya etilgan tadqiqot mavzusini muhokama qilishda ishtirok etishlari uchun zarurdir.

Fokus-guruh ishtirokchilari ma'lum mezonlarga ko'ra (millati, dini, ta'lim darajasi, yoshi va boshqalar) yoki tasodifiy (masalan, maksimal haqiqiylikka erishish uchun telefon ma'lumotnomasidan foydalanish) tanlanishi mumkin. Mavzularni tanlashda guruh ichidagi bir xillik kuzatiladi, chunki bu ishtirokchilarga o'zlarini yanada erkin va erkin his qilishlariga imkon beradi. Yo'naltirilgan suhbat uchun odamlarni yollash dastlabki so'rovnomalar, kuzatish yoki tadqiqotchilar uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarni tahlil qilish yordamida amalga oshiriladi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalaridagi reklama va reklamalar ba'zan respondentlarni jalb qilish uchun ishlatilishi mumkin, ammo bunday tanlov tadqiqot natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Reklamani jalb qilgan respondentlar qo'shimcha daromad olish maqsadiga intilishlari mumkin.

Guruh muhokamasining stsenariysi oldindan o'ylab topilgan: kerakli savollar uslubiy material va hokazo. Fokus-guruhni o'tkazish malakali mutaxassis - psixolog (yoki tajribali sotsiolog) ishtirok etishini talab qiladi, u respondentlarning muhokama qilinayotgan materialga haqiqiy munosabatini tushunishga qodir. Ikki mavzuni muhokama qilish uchun ajratilgan standart vaqt 2 soat. Chuqur guruh intervyusini o'tkazish uchun ikkita ovoz o'tkazmaydigan xonadan iborat xona tayyorlanadi, ular orasida bir tomonlama shaffoflik stakan mavjud (bu kuzatuvchilar muhokama paytida barcha nuanslarni yozib olishlari uchun kerak). Guruh muhokamasi jarayonida sodir bo'ladigan hamma narsa videokameraga yozib olinadi va keyinchalik olingan ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Fokus-guruh - bu jiddiy tadbir bo'lib, uni o'tkazishga professional yondashuvni talab qiladi.

Fokuslangan intervyu birinchi marta 1944 yilda Kolumbiya universiteti olimlari tomonidan odamlarning radioeshittirishlarga munosabatini aniqlash uchun ishlatilgan. Hozirgi vaqtda bu usul sotsiologiya va turli marketing tadqiqotlarida keng qo'llaniladi.

Davlat yoki kompaniya egalari haqiqiy iste'molchining ma'lum bir ob'yektga, sub'ektga yoki hodisaga munosabatini bilish uchun bunday tadqiqotlar o'tkazadilar. Fokus-guruhlar respondentlarning asosiy afzalliklarini va ularning taassurotlarini aniqlash uchun ishlatilishi mumkin.

Yo'naltirilgan intervyuda turli xil qo'shimcha mustahkamlash qo'llaniladi - audio seriyalar, mahsulot ma'lumotlari, tasvirlar va boshqa vizual materiallar.

Fokus-guruhlarni tashkil etish va o'tkazish:

1. Tadqiqot maqsadlarini belgilash va dastur tuzish.

Tadqiqotning maqsadi mahsulotni ilgari surish uchun marketing yechimlarini sinab ko'rish va potentsial iste'molchining bunga munosabatini aniqlash bo'lishi mumkin. Masalan, yangi brend imidji, yangi nom, yangi dizayn qadoqlash, kompaniyaning yangi yuzi va boshqalar. Xuddi shu maqsadlarda tadqiqotda ham foydalaniladi.

Kerakli ma'lumotlarni olish uchun siz savollar blokini iloji boricha aniq shakllantirishingiz va respondentlar uchun eng tushunarli ko'rsatmalarni tuzishingiz kerak.

2. Jamoani yig'ish.

Fokus-guruh odatda moderator va bir nechta yordamchilar ishtirokida o'tkaziladi. Moderator - ishtirokchilarning yo'lda qolishlariga ishonch hosil qiladigan va o'z sharhlariga aniqlik kiritadigan shaxs. Yordamchilar ishtirokchilarga eng qulay shart-sharoitlarni yaratib berishlari va suhbatning borishini qayd etishlari kerak.

3. Respondentlarni ishga qabul qilish.

Yo'naltirilgan suhbatni o'tkazish uchun odatda 6-10 ishtirokchi jalb qilinadi. Bir nechta guruhlar bo'lishi mumkin. Masalan, 8 kishi va 9 kishilik erkaklar guruhi.

4. O'tkaziladigan joyni tayyorlash.

Ishtirokchilarga eng qulay sharoitlar yaratilgan tashqi omillar ularni muhokamadan chalg'itmadi.

5. To'g'ridan-to'g'ri o'ziga qaratilgan suhbat.

Fokus-guruhning davomiyligi odatda 1 dan 3 soatgacha. Kurs davomida yordamchilar javoblarni va ishtirokchilarning muhokamadagi xatti-harakatlarining elementlarini qayd etadilar. Butun jarayon bloklarga bo'lingan:

Kirish qismi. Moderator ishtirokchilar bilan salomlashadi va yig'ilish qoidalarini tushuntiradi. Ishtirokchilarga muhokamaning o'zi bo'yicha ko'rsatmalar beradi.

- Mahsulotni shunday muhokama qilish. Ishtirokchilar qaysi mahsulot brendlarini afzal ko'rishadi. Tanlashda qanday ko'rsatmalar mavjud. Ular qanday afzalliklarni afzal ko'rishadi va hokazo.

- Muayyan mahsulot yoki xizmatning videoklip / audio materiali / tasvirlarini namoyish qilish.

- Muayyan mahsulotni muhokama qilish va ko'rsatilgan materiallarga munosabat. Sizga nima yoqdi? Nima yoq? Nimani yaxshilash mumkin?

9. Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish.

Fokus-guruhlarning maqsadi

Fokus-guruhning maqsadi - iste'molchining chuqur motivatsiyasi haqida sifatli ma'lumot olish. Ushbu ma'lumotlar statistik ahamiyatga ega emas, lekin to'g'ridan-to'g'ri tomoshabinlarning munosabati va taassurotlarini bilish imkonini beradi.

Olingan ma'lumotlarga asoslanib, mijoz o'z mahsuloti bozorda qanday qabul qilinishi va iste'molchilarning sodiqligini oshirish uchun nima qilish kerakligi haqida xulosa chiqarishi mumkin.

Boshlash uchun tadqiqot maqsadi aniq ko'rsatilgan. "Odamlar nimani o'ylayotganini bilib oling" iborasi ishlamaydi. Kompaniya rahbariyati uchun aniq nimani bilish muhimligini hal qilish kerak: odamlar o'z mahsulotini yoqtiradimi yoki yoqtirmaydimi, mijozlarga nima to'g'ri kelmaydi, foydalanish paytida qanday muammolar paydo bo'ladi va hokazo.

Fokus-guruh ishtirokchilari - oddiy odamlar jinsi, yoshi kabi mezonlarga ko'ra tanlanadi. Oilaviy ahvol, ma'lum brendlardagi daromad va afzalliklar. Standart fokus-guruh 8-10 kishini talab qiladi. Suhbatni moderator - psixologik ma'lumotga ega bo'lgan maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxs olib boradi. Uning vazifalari: savollar berish, ishtirokchilarning bir-biri bilan o'zaro munosabatlarini nazorat qilish, muhokama asosiy mavzudan chetga chiqmasligini ta'minlash.

Ishtirokchilar ro'yxati va ma'ruzachi tasdiqlangach, xona, tarqatma materiallar, namunalar va boshqalarni tayyorlash boshlanadi. Tadqiqotdan bir necha kun oldin taklif qilinganlar chaqiriladi va fokus-guruh haqida eslatiladi.

Fokus-guruhni o'tkazish

Fokus-guruhning davomiyligi 1,5 dan 3 soatgacha. Eng boshida moderator taklif etilgan ishtirokchilar bilan salomlashadi, ular bilan tanishadi va tadqiqot maqsadini tushuntiradi. Xonada kompaniya xodimlari yoki rahbariyatidan kuzatuvchilar bo'lsa, ular respondentlarga tanishtiriladi.

10-15 daqiqa ichida taqdimotchi so'raydi umumiy masalalar kompaniya faoliyati to'g'risida: u haqida nima ma'lum, odamlar uning mahsulotidan qancha vaqt foydalanmoqda va hokazo. Bunday so'rovning maqsadi - tomoshabinlarni ozod qilish, kerakli to'lqinga moslashish. Keyin moderator tadqiqot maqsadiga javob beradigan asosiy savollarga o'tadi. Muhokama uchun bir soatga yaqin vaqt beriladi. Moderator har bir ishtirokchiga chiqish imkoniyatini berishi va ba'zi respondentlarning boshqalar ustidan ustunligini oldini olishi kerak.

Barcha muhim mavzularni muhokama qilgandan so'ng, qisqa tanaffus qiling. Ishtirokchilar dam olishlari, bir-birlari bilan muloqot qilishlari mumkin, ma'ruzachi va kuzatuvchilar tadqiqotning borishini muhokama qilishlari, uning samaradorligini baholashlari mumkin. Agar kompaniya vakillari olingan natijalardan mamnun bo'lsa, fokus-

guruh ishtirokchilariga minnatdorchilik bildiriladi, pul to'lanadi va uyga jo'natiladi.

Fokus-guruhlarni o'tkazishning ijobiy va salbiy tomonlari

Fokus-guruhning asosiy afzalligi shundaki, u kompaniya rahbariyatiga o'z tovar va xizmatlarining haqiqiy iste'molchilarini kuzatish imkonini beradi. Taklif etilgan ishtirokchilar o'z fikrlarini tushuntirib, erkin shaklda fikr bildirishlari mumkin.

Ushbu tadqiqotning kamchiliklari orasida begona odamlarning pul mavzularini, qimmat ko'chmas mulk yoki transport sotib olish bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishni istamasligi kiradi. Noyob brend iste'molchilari va ishbilarmonlarni birlashtirish ham qiyin bo'lishi mumkin.

Fokus-guruh usuli Guruhga yo'naltirilgan (yarim standartlashtirilgan) suhbat bo'lib, uning ishtirokchilaridan ularning idroklari haqida subyektiv ma'lumot olish uchun guruh muhokamasi shaklida o'tkaziladi. turli xil turlari amaliy faoliyat yoki ushbu faoliyat mahsulotlari (masalan, muayyan ijtimoiy, xayriya dasturlarini amalga oshirish, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish va boshqalar). Fokus-guruhlar davomida iste'molchilardan olingan ushbu subyektiv ma'lumotlar teskari aloqa shakllaridan biridir. Bu amaliy faoliyat tashkilotchilariga ikkinchisini iste'molchilar nigohi bilan ko'rish imkoniyatini beradi, bu esa uni amalga oshirish bo'yicha adekvat qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Shunday qilib, usulning mohiyati shundan iboratki, ishtirokchilarning diqqat-e'tibori o'rganilayotgan muammoga (mavzuga) qaratiladi, unga munosabatni aniqlash, muayyan harakatlar uchun motivatsiyani aniqlash. Yo'naltirilgan vazifalar nafaqat ishtirokchilarning har biridan sifatli xarakterga ega bo'lgan chuqurroq ma'lumot olish, balki muhokama davomida turli nuqtai nazarlarni aniqlash, nuqtai nazarlar, fikrlar, xatti-harakatlar va munosabatlarning o'zgaruvchanligini ko'rsatishdir. Muhokama jarayonida ishtirokchilarning fikrlari o'zgarishi mumkin, ammo yagona yechim, umumiy pozitsiyani ishlab chiqish vazifasi, qoida tariqasida, belgilanmagan.

Tarixiy ma'lumotnoma

Guruh suhbatlarini o'tkazishga birinchi urinishlar 1920-yillarda boshlangan. AQShda (Bogardus, 1926; Edmiton, 1944; Tompson va

Diemeret, 1952 va boshqalar), lekin ular kamdan-kam uchraydi va tizimli tahlil qilinmagan.

"Focused intervyu" (individual va guruh) atamasi 1940-yillarda paydo bo'lgan. Uning rivojlanishi AQShda Ikkinchi Jahon urushi davrida ham boshlangan va ittifoqchilar tashviqotining ularning armiyasiga ta'sirini o'rganish bilan bog'liq edi. Dastlab ichida umumiy kontur yo'naltirilgan intervyu G. Gertsog tomonidan tasvirlangan bo'lib, u tinglovchilarning turli radio dasturlariga munosabatini o'rgangan. Biroq, yo'naltirilgan intervyularning asosiy tamoyillari va usullari R. Merton va G. Gertsog tomonidan birgalikdagi ish jarayonida ishlab chiqilgan: bir qator harbiy bo'limlar tomonidan buyurtma qilingan holda, ular ittifoqchilik targ'ibot materiallarini idrok etishni tekshirdilar. 1956-yilda R.Merton va hammualliflar bu tajribani hozirda klassik deb hisoblangan "Focused intervyu" kitobida juda batafsil jamlagan. Fokuslangan intervyu o'zining yarim standartlashtirilganligi tufayli ma'lum bir muammoga e'tiborni va respondentlarning bayonot shakli erkinligini birlashtiradi. R. Merton ishida alohida boblar ham individual, ham guruhga yo'naltirilgan intervyularga bag'ishlangan, ammo bu erda "fokus-guruh" atamasi hali ham mavjud emas. Ehtimol, u reklama tadqiqotchilari tomonidan kiritilgan, chunki keyingi yillarda bu usul asosan marketingda qo'llanilgan.

Fokus-guruhlar metodikasi bo'yicha taniqli ekspert R.Kryuger ta'kidlaganidek, bugungi kunda psixologlar va sotsiologlar R.Merton va uning hamkasblarining deyarli 30 yil davomida deyarli qarovsiz qolgan o'z davri uchun innovatsion ishlarini qaytadan kashf etayotganga o'xshaydi. Fokus-grunny usulini, shuningdek, umuman, sifat tahlil usullarini kam baholamaslik, asosan, miqdoriy usullarga bo'lgan ishtiyoq, faqat raqamlarga ishonishning umumiy tendentsiyasi bilan bog'liq edi. Shu bilan birga, insoniyat tajribasini chuqurroq tushunishga bo'lgan ehtiyoj ortib borardi, buni birgina raqamlar bilan cheklab bo'lmaydi. Tahlilning sifatli usullariga bo'lgan ehtiyoj, xususan, turli ijtimoiy dasturlarning ijtimoiy-psixologik baholarini ishlab chiqishda namoyon bo'ldi.

Fokus-guruhlarning ikkinchi xususiyati - ma'lumot yig'ish usullari va namuna olish usuli. Sotsiologik (miqdoriy) tadqiqotda asosiy usul so'rov bo'lib, unda respondentlar yagona sxema (anketa) bo'yicha so'rov o'tkaziladi. Fokus-guruhda (sifatli tadqiqot) chuqurlashtirilgan guruh suhbatlari usullari qo'llaniladi, bu esa respondentdan muammoga

nisbatan keng ko'lamli munosabatni ko'rsatadigan, sirtida yotmaydigan ma'lumotni "tortib olish" imkonini beradi.

Uchinchi xususiyat - fokus-guruhning subyektiv tadqiqot usuli (axborot yig'ish va qayta ishlashning ob'yektiv usuli bo'lgan sotsiologik tadqiqotdan farqli o'laroq). Ushbu usulning ma'nosi shundan iboratki, guruh muhokamasida respondent o'z turi bilan muloqotga kiradi. Shuning uchun psixologik to'siqlar tadqiqotchi va respondentni ajratish sotsiologik so'rov, bu erda ancha samarali suratga olinadi va hissiy reaksiyalar ancha yorqinroq. Fokus-guruh ishtirokchilari yashirin ma'lumotlarni olish uchun tadqiqotchini qiziqtirgan savollarga "e'tiborni qaratadilar".

Fokus-guruh usuli marketingda, xususan, reklama tadqiqotlarida keng qo'llaniladi. Bugungi kunda u boshqa sohalarda (ijtimoiy tadqiqotlar, ta'lim, sog'liqni saqlash, turli ijtimoiy dasturlarning psixologik ekspertizasi) tobora ko'proq qo'llanilayapti. Mamlakatimizda fokus-guruh usulini qo'llash 1980-yillarning oxirlarida boshlangan. Ko'pincha fokus-guruhlar quyidagi maqsadlarga erishish uchun ishlatiladi:

- g'oyalarni shakllantirish;
- miqdoriy tadqiqotlar uchun gipotezani tekshirish;
- miqdoriy tadqiqot vositalarini tayyorlash;
- miqdoriy tadqiqotlar natijalarini sharhlash;
- odamlarning alohida guruhlari xulq-atvorining xususiyatlarini o'rganish.

Fokus-guruhning asosiy psixologik mexanizmini guruh muhokamasi deb hisoblash mumkin. Ma'lumki, munozarada ishlatiladi amaliy psixologiya turli guruhlarda: psixoterapevtik, trening, aqliy hujum va boshqalar Bu guruhlarning barchasi guruh muhokamasi usuli ular uchun asosiy bo'lganligi sababli bir qator umumiy psixologik xususiyatlarga ega. Shu ma'noda, ular ko'p jihatdan o'xshash va ba'zilariga ergashadilar umumiy qoidalar, masalan, ular guruh muhokamasi rivojlanishining ma'lum bosqichlarini kuzatadilar, guruhda do'stona muhit va guruhning har bir a'zosining muhokamasida ishtirok etishlari uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadilar.

Yuqoridagi guruhlarning orasidagi asosiy farq ularning aniq vazifalari bilan belgilanadi. Ba'zilar uchun asosiy vazifa - guruh muhokamasi natijasida muhokama qilinayotgan muammoning maqbul echimini topish, boshqalar uchun - ziddiyatni hal qilish va konsensusga kelish,

boshqalar uchun - ta'lim yoki psixoterapevtik ta'sir muhim ahamiyatga ega. Guruhlarni muhokama qilish metodologiyasidan foydalanadigan guruhlarining vazifalaridagi farqlar, xususan, ularda muhokamaning turli bosqichlariga qanchalik e'tibor qaratilishida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, guruh muhokamasida uchta bosqichni ajratish odatiy holdir: yo'naltirish, baholash va yakuniy bosqich.

Fokus-guruhning vazifasi uning ishtirokchilari ma'lum ob`yektlarni (ommaviy aloqa materiallari, ijtimoiy dasturlar, ijtimoiy xizmatlar va boshqalar) qanday va nima uchun idrok etishlari haqida iloji boricha to'liq va xilma-xil ma'lumotlarni olish bilan cheklanganligi sababli, asosiy e'tibor orientatsiya bosqichiga qaratilgan. U munozaraning maqsad va mavzularini aniqlash, uning ishtirokchilarini bir-birlari bilan tanishtirish va muhokama mavzusi bo'yicha ularning fikr va mulohazalari haqida ma'lumot to'plashni o'z ichiga oladi. Fokus-guruhlarda, uning ishtirokchilari tomonidan olingan ma'lumotni yoki ishlab chiqilayotgan yechimni birgalikda baholashni o'z ichiga olgan bosqich aslida o'tkazib yuboriladi. Yakuniy bosqich ish natijalarining qisqacha xulosasini o'z ichiga oladi, uning aniq ishtirokchilari baholanmaydi.

Tayanch so'zlar va iboralar: g'oyalarni shakllantirish, fokus-guruh usuli, jamoani yig'ish, ishchi faraz, statistik tahlil, empirik sotsiologik tadqiqot, xulosalarni tahlil qilish usullari, Proektli eksperiment, ekspost-fakto eksperiment, eksperiment metodi, kontent-analiz metod, o'lchash (hisob-kitob) birligi, kuzatish birligi, mazmun birligi, sotsiologik tadqiqot, formal tahlil, kontent analiz.

Muhokama uchun savollar:

- 1.Fokus guruhi deb nimaga aytiladi?
- 2.Fokus guruh tashkil etish tartibini sanang?
- 3.Fokus guruh davomiyligi qancha vaqt?
- 4.Fokus guruh nechta respondentdan iborat bo'ladi?
- 5.Fokus guruh maqsadini ayting?

Test:

1. Tasodifiy kattaliklar qanday hodisa hisoblanadi?
 - a) amaliy
 - b) anonim
 - c) tasodifiy
 - d) bunday hodisa mavjud emas
2. Sotsiometriya nima?

- a) natijani qayta ishlash va tahlil qilish
 - b) indekslar va ularning turlari
 - c) metod bilan ishlash
 - d) kichik guruhlarni tarkibiy tahlil qilish usuli
3. Sotsiometriya qaysi tildan olingan?
- a) lotincha va yunoncha
 - b) yunoncha va grekcha
 - c) grekcha va ispancha
 - d) inglizcha
4. Sotsiometriyaga nechanchi asrda asos solindi?
- a) XX asr oxiri
 - b) XX asrda
 - c) XX asr 2-yarmi
 - d) XX asr o'rtalari
5. Sotsiometriya tizimi 5 asosga ega ekanligini kim ta'kidlagan?
- a) R. Merton
 - b) G.D. Girvich
 - c) Ya.L. Moreno
 - d) G. Gersog

14-MAVZU: KEYS-STADI (ALOHIDA JAMOALARNI TADQIQ ETISH) METODI.

1. Keys-stadi metodi mohiyati. Keys-stadi metodining bilish imkoniyatlari va uni qo'llash shartlari.

2. Keys-stadi tadqiqotini o'tkazish bosqichlari. Keys-stadi tadqiqotida qo'llaniladigan metodlar va ularning kombinatsiyasi.

3. Keys-stadi metodi orqali o'tkazilgan konkret sotsiologik tadqiqotlar.

“Keys-stadi” inglizcha “case” – aniq vaziyat, hodisa, “study” – o'rganmoq, tahlil qilmoq, talim so'zlarining birikuvidan hosil qilingan bo'lib, aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil etish va ijtimoiy ahamiyatga ega natijalarga erishishga asoslangan talim metodidir.

Mazkur metod muammoli talim metodidan farqli ravishda real vaziyatlarni o'rganish asosida aniq qarorlar qabul qilishga asoslanadi. Agar u o'quv jarayonida malum bir maqsadga erishish yo'li sifatida qo'llanilsa, metod xarakteriga ega bo'ladi, biror bir jarayonni tadqiq etishda bosqichma-bosqich, malum bir algoritm asosida amalga

oshirilsa, texnologik jihatni o'zida aks ettiradi. Bu metodning nomi inglizcha "case-study" sozlaridan olingan. Bunda "case" – yashik, quti, gilof, jild, "study" – o'rganish, tadqiq qilish, ilm bilan shugullanish, oquv fani, saboq olish, oqish manolarini bildiradi. Bu metod haqida inglizcha aytiladigan "case – true life", yani "keys – haqiqiy hayot" iborasiga kora keys – real hayotning «bir parchasidir». Shunga kora bu metodni "amaliy holatlarni oqitish metodi" deb ham ataladi.

Keys-stadi metodi bo'yicha o'rganilayotgan har bir muammo yoki mavzu yuzasidan amalga oshiriladigan ishlar rejasi, ularni bajarish tafsiloti, natijalar va xulosalar yigindisi alohida keysni tashkil qiladi. Bu metod talim jarayonida hayotiy vaziyatlardan foydalanishga qaratilgan. Bu esa, hozirgi kunlarda talim sohasidagi dolzarb bolgan muammolardan hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilish imkonini berishi bu metodning alohida ahamiyatga ega ekanligini korsatib turibdi.

Shu sababli Garb mamlakatlaridagi talim muassasalarida keys-stadi metodidan, yani keyslardan foydalanish oquv rejasining 25 % ini tashkil qiladi. Shu munosabat bilan talim muassasalarida hayotiy vaziyatdan foydalanishning ahamiyati haqida qisqacha toxtalib o'tamiz.

Talim jarayonida hayotiy vaziyatdan foydalanishning dolzarbligi:

Keys-stadi talim metodini turli holatlarni o'rganishda qo'llash – hayotdan olingan odatdagi vaziyatlarni o'rganishni tashkil etish yoki suniy yaratilgan vaziyatlarga asoslangan holda talim oluvchilardan tegishli muammolarning maqsadga muvofiq yyechimlarini izlashni talab qilishga qaratilgan talim jarayonidan iborat.

Bu metod talim oluvchilarga mavzuga tegishli hayotiy vaziyatni tashxis qilish, farazlarni ifodalash, muammolarni aniqlash, qoshimcha axborotlarni yigish, farazlarga aniqlik kiritish va muammolarni echish hamda ularni bajarishning aniq bosqichlarini loyihalash bo'yicha amaliy faoliyatlarini modellashtirish imkonini beradi.

Muayyan hayotiy vaziyatlarga bagishlangan keyslardan foydalanish talim jarayonini haqiqiy hayot bilan boglaydi. Keysni korib chiqishda talim oluvchilar talim olish jarayonini yaratadilar. Shu jarayondagi ozaro harakatda ularning haqiqiy fikr almashish holatlari kelib chiqadi. Keys talim oluvchilarga tahlil qilish, qiyoslash yollarini qidirish va muammoni echish erkinligini beradi.

Keys-stadi talim metodiga doir ayrim asosiy tushunchalar tarifi:

“Keys” va “keys-stadi” tushunchalarining mano-mazmuni kop qirrali boʻlib, shunga kora quyida ularning asosiy xususiyatlarini toliqroq aks ettirish maqsadida kop variantli tariflari berildi.

Keys – 1) talim oluvchilarning malum maqsadlardagi hayotiy vazifalarni bajarishlari boʻyicha vaziyatning bayoni, uni tushunish va baholashga imkon beradigan hamda muammoni ifodalash uchun, uning maqsadga muvofiq yechimini izlashlari uchun kerak materiallar toʻplami;

2) belgilangan mavzu yoki muammo va uning yechimiga doir qoshimcha axborotlar, audio, video, elektron tashuvchilar, oquv-uslubiy materiallar yigindisi;

3) muammoni hal qilish boʻyicha amalga oshirilgan ishlar, ularning natijalari na xulosalar.

Keys-stadi –1) talim oluvchilarni oʻrganilayotgan muammoni ifodalash hamda uning maqsadga muvofiq yechimi variantlarini izlashga yonaltiradigan aniq real yoki suniy ravishda yaratilgan vaziyatning muammoli-vaziyatli tahlil etilishiga asoslanadigan talim metodidir.

2) talim, axborot-kommunikatsiya, boshqaruv na boshqa sohalarni orgatishda qoyilgan talim maqsadini amalga oshirish va keysda bayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida oldindan belgilangan (bashorat qilinadigan) oquv natijalariga kafolatli erishishni vositali tarzda taminlaydigan, bir tartibga keltirilgan optimal usullar va vositalar majmuidan iborat bolgan talim texnologiyasidir.

Vaziyat (lotincha situation – ahvol) – muayyan vaziyat, ahvolni hosil qiladigan shart-sharoitlar va holatlar yigindisi. Keysda bayon qilingan vaziyat institusional tizimda (shu orinda va keyinchalik – korxonada) diskret (ayni shu) vaqtda tashkiliy hayotdagi tipik muammolarni qayta yaratadigan real yoki suniy qurilgan hodisalarning ideal tarzdagi inikosidan iboratdir.

Muammoli vaziyat – mazkur holda vaziyat subektining hozirgi vaqtda yoki kelgusidagi maqsadlarga erishishiga xavf soladigan vaziyat tushuniladi.

Keys-stadi metodi tarixi. Keys-stadi amaliy vaziyatlarni tahlil etish va hal qilish asosida oqitish metodi sifatida xorijiy talimda dastlab huquq sohasida qoʻllanila boshladi: u ilk marta Garvard universitetining huquq maktabida 1870 yilda qoʻllanilgan edi. 1920 yilda Garvard biznes-maktabi (GBM) oqituvchilari yuristlarning oqitish tajribasiga

tayanib, iqtisodiy amaliyotdagi aniq vaziyatlarni tahlil etish va muhokama qilishni talimning asosiy usuli etib tanlashganidan keyin mazkur oqitish uslubi keng tatbiq etila boshladi.

Ana shu vaqtdan boshlab GBM keyslarning boy to`plamini yigdi va mazkur metodni talimning mustaqil konstepstiyasi darajasigacha olib chiqdi. Ayni shu sababga kora keys-stadi metodini kopincha Garvard metodi deb ham ataladi. Oz mohiyatiga kora, Garvard metodi talim oluvchilarning amaliy vaziyatlarni videomateriallar, kompyuter va dasturiy taminotdan foydalanib hal qilish bo`yicha intensiv treningidan iboratdir.

Keys-stadining ikki klassik maktabi – Garvard (Amerikada) va Manchester (Yevropada) maktablari mavjud. Garvard maktabi doirasida mazkur metod yagona togri yechimni izlashni orgatish metodi hisoblanib, ikkinchi maktab (Manchester) keysda bayon qilingan muammoli vaziyat yechimining kop variantlilikini taklif qiladi. Amerika keyslari onlab sahifali matnni va koplak chizmalarni oz ichiga oladi. Yevropa keyslari xajmi birmuncha kamroq.

Chet ellardagi biznes-maktablarda odatiy vaziyatlarni o`rganishga oquv vaqtining ortacha 25% dan 90% gacha bolgan qismi ajratiladi. Masalan, Chikago universiteti biznes-maktabida oquv vaqtining 25%i keyslar ulushiga, Kolumbiya universitetida – 30%, Uortonda esa – 40% iga togri keladi. Mashgulotlarni ushbu metod bo`yicha o`tkazishga ajratiladigan soatlar soni bo`yicha uning “ilk ixtirochisi” – Garvard yetakchilik qiladi. Oddiy tinglovchi GBMda oqish vaqtida 700 tagacha keyslarni korib chiqadi va buning uchun oquv vaqtining 90% gacha qismini sarflaydi.

Bunda shunday aniqlik kiritish kerak: moliyaviy fanlarga ixtisoslashgan maktablarda keyslar salmogi asosiy fanlar – menejment, marketing, axborot texnologiyalari, xodimlarni boshqarish va shu kabilardan iborat maktablardagiga nisbatan ancha kamdir.

Mamlakatimizdagi talim sohasida keys-stadi, asosan, mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimida, ayniqsa boshqaruv sohasida qo`llaniladi. Keyingi yillarda oliy oquv yurtlarida ham oqituvchilarning keyslarni ishlab chiqish va amalga oshirishga qiziqishi oshayotganligi kuzatilayapti.

Keys-stadi metodini talim jarayonida keng tatbiq qilishning dolzarbligini belgilovchi omillar. Keys-stadini iqtisodiy oliy oquv

yurtining talim amaliyotiga keng tatbiq etishning dolzarbligi va zarurligi quyidagi omillar bilan bogliq:

Birinchidan, mamlakatdagi iqtisodiy talimning umumiy yonalishi, uning nafaqat talim oluvchilarda aniq bilimlarni shakllantirishga, shu bilan birga, tinglovchilarda fikrlash faoliyati, nazariy bilimlarini amalda qo'llashga tayyorlik va bunga qobillikni rivojlantirish, bolgusi mutaxassislarda mustaqillik va tashabbuskorlik, boshqaruv va iqtisodiyotdagi tadqiqotlarning turli jihatlari bilan bogliq keng doiradagi masalalarni idrok etish qobiliyatini ravnaq toptirishga yonaltirilganligi bilan bogliq. «Insonning qo`liga baliqni tutqazsang – u bir kun qorni toq yuradi, mabodo insonni baliq tutishga orgatsang – u butun umri davomida ochlik nimaligini bilmaydi» – xitoylik donishmandlarda shunday hikmatli gap bor. Auditoriya sharoitlaridayoq boshqaruvchilik yyechimlarini qabul qilishga doir malaka va ko`nikmalar egallanmasa, keyinchalik yaxshi boshqaruvchi bo`lib chiqish mumkin emas.

Kelgusidagi kasbiy faoliyati uchun ozining boshqarish siyosatini ishlab chiqishga tinglovchilar korxonada va umuman iqtisodiyotda vujudga keladigan turli xil vaziyatlarni tahlil etish malakalari va ko`nikmalarini egallashi, tahlil qila bilish qobiliyatini ostirishi, boshqaruvchiga xos xususiyatlarni orttirishlari zarur.

«Maslahat berish mumkin, lekin bunday maslahatdan foydalanishga orgatish mumkin emasligi» haqiqatdir. O`rganib olgach omadli iqtisodchi, moliyachi yoki menejerga aylanib olishga imkon beradigan qandaydir yagona, universal uslub yoki usul mavjud emas. Tinglovchilarning keyslarni ishlab chiqish texnologiyalarini ozlashtirishi, keysda taqdim qilinadigan amaliy muammoli vaziyatlarni tahlil etish, yakka tartibda va jamoa bo`lib ularni optimal hal qilish yollarini izlash malakalarini egallashi, bolgusi mutaxassisda funkstional vakolatlilikni shakllantirish kasbiy faoliyatda ozining boshqarish va tashkil qilish texnologiyalarini loyihalashtirish, kasbiy jarayon mantiqini qurish usullari, shuningdek, kasbiy vazifalarni mustaqil va mobil tarzda hal etish usullarini hosil qilishga yordam beradi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyotining nostandart vaziyatlarda bir tizimli asosda va samarali harakat qilish, oqilona yyechimlarni qabul qilish qobiliyatini egallagan mutaxassislarga muhtojligi

Keysda har xil hayotiy vaziyatlar bayoni beriladi va ularning oqibatlarini xususida mushohada yuritish yoki qatnashchilar harakatlarining samaradorligini baholash yoxud muammoni hal etish usullarini taklif qilish talab etiladi. Lekin har qanday holatda ham amaliy harakat modeli ustida ishlash talim oluvchilar – bolgusi mutaxassislarda mehnat bozori talab qiladigan kasbiy jihatdan muhim xususiyatlarni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Uchinchidan, jahon tajribasi korsatib turganidek, keys-stadi tinglovchilarda ijtimoiy yetuklikni rivojlantirish, oqishga qiziqish va motivlarni hosil qilish, ularni haqiqiy professionallar sifatida yetishtirishga kuchli tasir korsatadi. Keys-stadining bolgusi mutaxassis shaxsining kasbiy va ijtimoiy jihatdan muhim fazilatlarini shakllantirishga tasir korsatadigan usullari va vositalari, bizningcha, quyidagi.

6-jadvalda ishonarli tarzda aks ettirilgan.

6-jadval

Keys-stadining shaxsiy fazilatlarini shakllantirishga tasir korsatadigan usul va vositalari

Mutaxassis fazilatlarini Keys-stadining usul va vositalari

Mavhum sharoitlarda vaziyatni his etish va adekvat baholash, oqilona yechimlarni topish qobiliyati. Vaziyat subektining fazilatlarini va kamchiliklarini taqqoslash va baholash, vaziyatning rivojlanish mantiqini ajratib olish, muammoning oqilona yechimini izlash.

Bir tizimli fikrlash, mulohazakorlik, bozor vaziyatidagi parametrlar va ozaro aloqalarni tushunish. Vaziyat xususida har tomonlama fikr yuritish, uni maqsadli tahlil etish, subektlarni ularning tuzilmaviy-funkstional ifodasida yaxlitligicha idrok etish.

Mustaqillik va tashabbuskorlik. Mavhumlik sharoitida vaziyatlar tahlili, oqilona yechimni ishlab chiqishda oqituvchi tomonidan ragbatlantiriladigan va qo`llab-quvvatlanadigan mustaqillik va faollik.

Ozgarishlarga tayyorlik, moslashuvchanlik. Muntazam ozgarib turadigan vaziyatlarda optimal fel-atvorning ishlab chiqilishi.

Amaliy yonalganlik. Muammoli vaziyatning hal etilishida nisbatan amaliy natijaga erishish uchun doimiy izlanish.

Axborotlar bilan ishlash mahorati. Doimiy ravishda asosiy axborotni izlash va tanlash, uni tuzilmalarga ajratish, yana qayta

tuzilmalash, uni tahlil etish, tasniflash, bir taqdimot shaklidan boshkacha shaklga o`tkazish, ozaro axborotlar almashish.

Kommunikativlik, empatiya. Muammoli vaziyat yechimi va uning maqsadga muvofiq tarzda hal etilishini tanlash yuzasidan oz pozistiyasini har doim aniq bildirish, dalillash va ozing nuqtai nazarini himoya qilish; keys bilan guruh bo`lib ishlash, munozaralar va oz fikrini o`tkazish paytida jamoaning oshkora muloqot va axborot almashish, adolatli, konstruktiv va taktikali tanqidga hamda uni qabul qilishga, birgalikdagi faoliyatda ishonchga va hamfikrlilikka asoslangan bahamjihat harakat.

Muammoli, mantiqiy fikrlash. Muamoning izlanishi va ifodalanishi hamda uning asosiy tavsifnomalari belgilanishi, uni hal etish usullari va vositalarining asoslanishi.

Konstruktivlik. Muammoni hal etish modelining ishlab chiqilishi, konstruktiv yechimlarning izlanishi va ifodalanishi.

Nazokatlilik. Jamoaning oz fikrini o`tkazish, munozaralar, guruh bo`lib ishlashga asoslangan doimiy bahamjihat harakati.

Va, nihoyat, keys-stadi interfaol metod bolgani sababli tinglovchilar tomonidan unga nisbatan ijobiy munosabat bolishiga erishiladi, ular ushbu metodnini oquv axborotini ozlashtirish va undan foydalanish yuzasidan amaliy ko`nikmalarni taminlaydigan amaliy qo`llanma (praktikum) sifatida qabul qiladilar.

Keys-stadi metodining umumiy tavsifnomasi bu metodning mohiyati, belgilari va didaktik oziga xos xususiyatlarini oz ichiga oladi. Ularni qisqacha korib chiqamiz.

Keys-stadining mohiyati shundan iboratki, korib chiqilayotgai muammoli vaziyat bo`yicha maslahatchilar rolini bajarishi kerak bolgan tinglovchilarga quyidagilar taklif qilinadi:

- keysda bayon qilinganida ayni bir paytda tashkiliy hayotdagi tipik amaliy muammoni aks ettiradigan va amaliyotda ushbu muammoning hal etilishida ozlashtirilishi va qo`llanilishi lozim boladigan muayyan bilimlar majmuini dolzarblashtiradigan vaziyatni idrok etish va tahlildan o`tkazish;

- muammoli vaziyatni maqsadga muvofiq tarzda hal etadigan usullar va vositalarni izlash;

- taklif etilgan muqobil jihat(alternativ)larni baholash va ular orasidan qoyilgan muammoga nisbatan eng qulay variantini tanlash;

- tanlangan muqobil usul (alternativ)ni amalga oshirish bo`yicha aniq; yechimni butun tafsilotlari bilan ishlab chiqish.

Keys-stadining mohiyatli belgilarini quyidagicha ifodalanadi:

1. Asosiy parametrlari bo`yicha muayyan diskret vaqtda ishlarning real ahvolini yana qayta tiklaydigan vaziyat shaklidagi holatda taqdim etilgan institustional tizim modelining mavjudligi.

2. Berilgan vaziyatning muammoliligi.

3. Vaziyatning toliq chizmaiy emasligi va buning oqibati sifatida, unda mustaqil, qolipn bolmagan yyechimlarni talab qiladigan mavhumlikning mavjudligi.

4. Yyechimlarning koplav muqobil jihat (alternativ)larga egaligi har bir qatnashchi ozining bilimi, tajribasi va sezgi(intuistiya)sidan kelib chiqib oz variantini taklif qiladi.

5. Muammoli vaziyat optimal yechimining yakka tartibda, songra jamoa bo`lib ishlab chiqilishi va ommaviy taqdim etilishi (shuningdek, keys bilan mutlaqo yakka tartibda ishlashga va natijalarni yakka tartibda taqdim etishga ham yol qoyiladi).

6. Muammoli vaziyat tahlili va uning yechimini ishlab chiqishdagi yagona maqsad.

7. Faoliyat natijalarini guruh bo`lib baholash tizimi.

8. Talim oluvchilarda boshqariladigan hissiy (emostional) keskinlikning mavjud bolishi.

9. Oqituvchi va tinglovchi talim jarayonida ayni bir paytda ham masul, ham erkin boladi:

- Oqituvchi keysning tayyorlanishi va uning oquv-uslubiy taminoti, shuningdek, undan samarali foydalanish uchun masuldir.

Tinglovchi mashgulotga tayyorlanish va keys bo`yicha oquv topshiriqlarini samarali bajarish uchun masul, ayni paytda u muammoli vaziyatni tahlil etish natijasida yyechimlar va xulosalarni ishlab chiqish borasida erkin ish tutadi.

Tinglovchi oquv sharoitida muammoli vaziyatni tahlil etish va hal qilishda xatoga yol qoyishi mumkin, lekin u real hayotda qabul qilinadigan notogri yechim uchun masuliyat hissini sezishi kerak.

10. Talim natijalarini rejalashtirish va ularga erishishda talimdagi oshkoralik bilan qatiyatlilikning qoshib olib borilishi.

Keys-stadi talim metodi sifatida quyidagi didaktik oziga xos xususiyatlarga ega:

Keysda taqdim etilgan aniq vaziyat talimning voqelik bilan ozaro aloqasini taminlaydi, chunki u kelgusidagi kasbiy faoliyat uchun tipik muammolarni aks ettiradi. Bunda o`rganish jarayoni oz mohiyatiga kora, real hayotdagi yechim qabul qilish mexanizmini ifodalaydi.

- Keys undan foydalanuvchiga muammolarni tahlil etish, bir xillashtirish va hal qilish yollarini izlashda erkinlik beradi.

- Keysni korib chiqishda tinglovchilar talim jarayonining tashkilotchilariga aylanadilar va bir-birlari bilan ozaro bahamjihat harakat qilish orqali real kommunikasion holatlarni ifodalashadi (masalan, bank-korxonalar).

- Talim oluvchilar aniq vaziyatni korib chiqish jarayonida muayyan umumlashgan, konseptual tusga ega bilimni shakllantirishga muvaffaq boladilar va ayni bir paytda oddiy umumlashtirish malakalarini orttiradilar.

- Amaliy vaziyatlarga asoslangan mashgulotlar nazariy tayyorgarlik davrida olingan bilimlar, shuningdek tinglovchilarning oz malaka va mahoratlaridan foydalanish va amalda qo`llanishga yonaltiriladi.

- Keys bilan ishlash natijalarining ommaviy taqdim etilishi taqdimotlar o`tkazish va matbuot anjumanlarida qatnashish: axborotni londa, mantiqan va korgazmali tarzda taqdim etish, savolni ifodalay bilish va javobni dalillash malakalarini hosil qilishga komaklashadi.

- Keys-stadi talimning boshqa metodlaridan farqli ravishda nafaqat talim berish va trening, shu bilan birga diagnostik nazoratchilik funkstiyalarini ham bajaradi.

Tinglovchi imtihon oldidan keysni olishi- uni hal qilishi va amaliy vaziyat tahlilini hamda uni hal qilishga doir takliflarini yozma ish shaklida taqdim etishi mumkin.

Keys tinglovchilarga bevosita imtihon paytida taklif qilinishi ham mumkin. Lekin bunday holda u ancha qisqa bolishi, maqsadlari esa ularni tinglovchi belgilangan vaqt davomida hal qilishga ulguradigan holatda bolishi kerak.

Tinglovchilarning oquv fani bo`yicha auditoriyadan tashqarida bajariladigan mustaqil ishi keyslar turkumining yechimini oz ichiga olishi mumkin. Natijalarning grafikka binoan yozma taqdim etilishi (muddatlar oquv rejasi va talim dasturiga muvofiq belgilanadi) oquv axborotlarining ozlashtirilishi, ushbu kurs bo`yicha davlat talim

standartlari (DTS)ga kora nazarda tutilgan malaka va ko`nikmalarni tezkor nazorat qilish va baholashga imkon beradi.

KEYSLAR TIPOLOGIYASI. Keyslar uchun ular juda kop turli ekanligi xosdir. Keyslarning turlari bo`yicha tasniflanishi 7-jadvalda korsatilgan.

7-jadval Keyslar turlarini tasniflash jadvali

Tipologik belgilari Keys turi

Asosiy manbalari 1. Tabiiy sharoitdagi

2. Kabinetdagi

3. Ilmiy-tadqiqotchilikdagi

Syujet mavjudligi 1. Syujetli

2. Syujetsiz

Vaziyat bayonining vaqtdagi izchilligi 1. O`tmishdan hozirgi kelish rejimidagi keys

2. Vaqt orqaga qaytariladigan keys-xotira

3. Bashorat keysi

Keys ob`yekti 1. Shaxsiy

2. Tashkiliy-institustional

3. Kop subektli

Materialni taqdim etish usuli 1. Hikoya

2. Esse

3. Tahliliy yozishma

4. Jurnalist tergovu

5. Hisobot

6. Ocherk

7. Faktlar majmui

8. Statistik materiallar majmui

9. Xujjatlar va ishlab chiqarish namunalari majmui

Hajmi 1. Qisqa (londa)

2. Ortacha miqdordagi

3. Katta (uzun)

Tuzilmaviy oziga xos xususiyatlari 1. Tuzilmalangan

2. Tuzilmalanmagan

Oquv topshirigini taqdim etish usuli 1. Savolli

2. Keys-topshiriq

Didaktik maqsadlari 1. Muammo, yechim yoki konstepstiyani izohlash

2. Treningli, oquv rejasidagi fan bo`yicha malaka va ko`nikmalar orttirishga mo`ljallangan

3. Tahlil va baholashga orgatuvchi

4. Muammoni ajratish va yechish, boshqaruvchilik qarorlari qabul qilishga orgatuvchi

5. Vaziyat subekti rivojining yangi strategiyalari va yollari, yangicha baholash uslublari va shu kabilarni ishlab chiqishga ragbatlantiruvchi

Rasmiylashtirish usuli 1. Bosma

2. Elektron

3. Video-keys

4. Audio-keys

5. Multimedia-keys

Keysologning (shu orinda va keyinchalik – keysni ishlab chiquvchi) vazifasi keys turining qoyilgan didaktik maqsadlarni optimal amalga oshirishga imkon beradigan oziga xos xususiyatlarini tanlash va qo`llashdan iborat.

Keyslarning turli manbalari. Keys intellektual mahsulot sifatida oz manbalariga egadir. Ularni sxematik tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

INTELLEKTUAL MAHSULOT SIFATIDAGI KEYSNING ASOSIY MANBALARI

Sosium keyslarning manbaidir, degan fikr hech kimda shubha tugdirmasligi aniq. Faqat uning keysning mazmuni va shaklini qay darajada oldindan belgilab berishi mumkinligi haqida turlicha fikrlar bolishi mumkin. Ijtimoiy hayot butun turli-tumanligi bilan keys syujeti, muammolari va faktologik bazasining manbai boladi.

Talim va tarbiyaning keysda jamlangan maqsadlari va vazifalari, shuningdek talim texnologiyasini belgilaydigan talim keysning yana bir manbaidir.

Fan keysning uchinchi manbaidir. U tahliliy faoliyat va bir tizimli yondashuv bilan belgilanadigan ikkita asosiy metodologiyani, shuningdek, keysni hal etish jarayonida qo`llaniladigan boshqa ilmiy uslublarni yaratib beradi.

...-sxemada keys determinastiyasi asosiy manbalarining ozaro nisbati bir xilda va teng tomonli uchburchak sifatida taqdim etilgan. Bu barcha manbalarining teng ahamiyatli ekanligining ideal va ancha kam uchraydigan holati – determinantdir. Keyslarni qurishning real

amaliyotida bunday holat ancha kam uchraydi. Kopincha manbalardan birining ustunlik qilishi kuzatiladi. Sxema shaklida olganda manba rolini uchburchak burchagining kattaligi tarzida tasavvur etish mumkin. Bunda burchak qanchalik tomtogroq bolsa, tegishli manba tasiri shunchalik koproq boladi. O`tkir qirralar tegishlicha manbaning minimal tasirini aks ettiradi.

Ushbu yondashuv keyslarni asosiy manbalari bo`yicha tasniflashga asos bolishi mumkin. Bu erda quyidagilarni ajratib korsatish mumkin:

- hayotiy keyslar – mutlaqo real hayotiy vaziyatlarni aks ettiradi;
- kabinetdagi keyslar – keysolog modellashtirgan amaliy vaziyatni oz ichiga oladi;
- ilmiy-tadqiqotchilik keyslari – tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirishga yonaltirilgan.

Hayotiy keysning asosiy vazifasi hayotiy vaziyatni batafsil va toliq aks ettirishdan iborat. Oz mohiyatiga kora, bunday keys vaziyatning amaliy, yani «harakatdagi» modelini yaratadi. Bunda bunday keysning oquv maqsadi talim oluvchilar treningi, ushbu vaziyatdagi bilimlar, qobiliyatlar va fel-atvor (qarorlar qabul qilish) ko`nikmalarini mustahkamlashdan iborat boladi. Bunday keyslar maksimal korgazmali va batafsil bolishi kerak. Ularning asosiy mazmuni hayotni bilish va optimal faoliyatga doir qobiliyatlarni hosil qilishdir.

ham bunday keyslar muhokamasida korxonalar — keys ob`yekti vakilini taklif qilishdek noyob imkoniyat mavjud boladi.

2. Statistik materiallar, bozor ahvoli haqidagi malumotlar, korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy tavsifnomalari va shu kabilar keysga ilmiylik va oddiylik baxsh etadi. Bunda mazkur materiallar vaziyatni tashxis qilish vositasi rolini bajarishi, vaziyatni tushunish uchun juda muhim bolgan korsatkichlar hisob-kitobi uchun axborot vazifasini o`tashi mumkin.

Statistik materiallardan foydalanishda tinglovchi bu materiallarni idrok etishi, quyidagi kabi bir nechta savollarga javob berishi kerak: «Ushbu materiallar vaziyatni tavsiflashda qanday rol oynaydi?», «Materiallarning ozidagi qaysi narsalar vaziyatni bevosita tavsiflaydi?», «Bunday tavsifnomalar qanday hisoblab chiqiladi yoki ajratib korsatiladi?» va hokazo.

Statistik materiallar keys matnida yoki ilovada joylashtiriladi. Ilmiy manbalar, publististika va badiiy adabiyot asarlari -bular ham keysni yozish uchun yana bir manbadir. U yoki boshqa muammoga

bagishlangan ilmiy maqolalar, monografiyalar va ilmiy hisobotlarni tahlil etish orqali ham keys uchun yaxshi materiallarni olish mumkin. Yaxshi ilmiy maqola odatda, kandaydir masalani teran tushuntirishi bilan tavsiflansa, ilmiy monografiya tadqiqot predmetining bir tizimli, har yumonlama tavsifnomasini beradi. Ilmiy hisobotning oziga xos xususiyati esa, materialning dolzarbligi va yangiligidir. Bunday fan mahsulotlari har doim ham vaziyatni bayon qilavermaydi va izohlab bermaydi. Shuning uchun ularni keysolog vaziyat nuqtai nazaridan maxsus mushohadadan o`tkazishi kerak boladi.

Eng qiziqarli ilmiy maqolalar keys-stadi metodida ikkita funkstiyani bajarishi mumkin. Birinchisi shundan iboratki, ilmiy maqolalar va ularning qismlari ularni matnga kiritish orqali keyslarning tarkibiy qismiga aylanishi mumkin, ikkinchysi shundaki, ular keysni tushunish uchun zarur adabiyotlar ruyxatiga kushilishi mumkin.

Agar ilmiy manbalar keysga katiylik va oddiylik bersa, unda publististika va badiiy adabiyot asarlari emostional toliqlik va predmetli izohlilikni yaratadi.

3. Internet va uning resurslari – keyslar uchun tunganmas material manbaidir. Ushbu manba keng miqyoslilik, tezkorligi, qulayligi bilan ajralib turadi.

Keyslarning syujetlilik bo`yicha turlari. Syujet mavjudligiga qarab keyslar:

-syujetli;

-syujetsiz boladi.

Syujetli keys, odatda, bo`lib o`tgan voqealar haqidagi hikoyani, shaxslar va korxonalar harakatlarini oz ichiga oladi.

Syujetsiz keys, odatda, yaqqol ifodalangan syujetga ega bolmaydi, chunki syujetning aniq ifodasi kop jihatdan yechimni ochib beradi. Sirdan qaraganda vaziyat tashxisiga, syujetni yana qayta tiklashga yordam berishi kerak bolgan statistik materiallar, hisob-kitoblar, ishlanmalar majmuidan iborat boladi.

Keysda bayon qilingan vaziyat syujetining vaqtdagi izchilligi bo`yicha keysning turlari. Keysda bayon qilinadigan vaziyat syujetining vaqtdagi izchilligi ham keysning tasnifiy oziga xos xususiyatlariga oz tasirini o`tkazadi. Ushbu belgiga kora keyslarning uch turini farqlashadi:

• O`tmishdan hozirgi kelish rejimidagi keys;

• Vaqt orqaga qaytariladigan keys-xotira;

- Bashorat keys.

O`tmishdan hozirga kelish rejimidagi keys bayon qilinadigan hodisalarning vaqtdagi tabiiy izchilligi bilan tavsiflanadi, sabab-oqibatli aloqalarni yaxshi aniqlashga imkon beradi.

Vaqt orqaga qaytariladigan keys-xotirada vaqt orqaga qaytariladi: unda harakat qiluvchi shaxslar nimalarnidir eslashadi, xotiraning ozi uzuk-yuluq, kopincha bir tizimsiz va fragmentar boladiki, bu vaqt zanjirini qayta tiklashni qiyinlashtiradi. Oz mohiyatiga kora, keys tahlili vaziyat rekonstrukstiyasi, uning biror-bir bilish paradigmasi jihatidan idrok qilinishidan iborat boladi.

Bashorat keys yaqin o`tmishdagi va hozirgi voqealarning ancha batafsil bayonini beradi, undagi ob`yektning kelgusidagi holatining eng yaxshi variantini ishlab chiqish vazifasini qoyadi.

Vaziyat ob`yektiga qarab keyslar turlari. Vaziyat ob`yektiga qarab keyslar shartli ravishda uch guruhga bolinadi:

- Shaxslarga oid keys, unda aniq subektlar: menejerlar, siyosatchilar, rahbarlar amal qiladilar.
- Tashkiliy-institustional keys – uning ob`yekti institustional tizimlar: tashkilotlar, firmalar, kompaniyalar, korxonalar va ular bolinmalari bolishi bilan farqlanadi.
- Kop ob`yekтли keys – odatda bir nechta harakat qiluvchi ob`yektlarni oz ichiga oladi.

Materialni bayon qilish usuliga kora keyslar turlari. Materiallarni etkazishning janrga xos xususiyatlariga qarab keys quyidagi turlardan biri shaklida taqdim etilishi mumkin:

- hikoya;
- esse;
- tahliliy yozishma;
- jurnalist tergovı;
- hisobot;
- ocherk;
- faktlar majmui;
- statistik materiallar majmui;
- xujjatlar va ishlab chiqarish namunalari majmui.

Kattaligiga qarab keyslar turlari. Keyslar kattaligiga qarab uch turli boladi:

- qisqa(londa)keys;

- Ortacha miqdordagi keys;
- katta (uzun) keys.

Keysning kattaligi uning hajmiga bogliq boladi va uni tahlil etish uchun zarur oquv vaqtini belgilaydi.

Qisqa keys – shuningdek «yevropacha», qisqa keys deb ham ataladi. Uning hajmi bir necha jumladan bir-ikki sahifagacha boladi. Uning yechimi ikki soatlik amaliy mashg'ulotning bir qismini band qilishga mo'ljallangan,

Ortacha miqdordagi keys – uning korib chiqilishi odatda ikki soatlik mashg'ulotni band qiladi.

Katta keys («amerikacha», uzun) – onlab sahifalarni oz ichiga oladi, bir necha amaliy mashg'ulotlar davomida va hatto butun oquv kursi mobaynida qo'llanilishi mumkin.

Tarkibiy tuzilishi bo'yicha keyslar turlari. Tuzilmaviy xususiyatlariga qarab keyslarning ikki turi farqlanadi:

- tuzilmaga keltirilgan;
- tuzilmaga keltirilmagan.

Tuzilmali keys o'zining tuzilmali shakli jihatidan vaziyatning idrok etilishi va fikrlanishini engillashtiradigan axborotni oz ichiga oladi.

Tuzilmaga ega bolmagan keys, odatda, muammoni batafsil (bazan, hatto haddan ortiq tafsilotlari bilan) yoritadigan katta hajmdagi tuzilmalanmagan axborotni oz ichiga oladi.

Oquv topshirigini taqdim etish usuliga kora testlar turlari. Ushbu tasniflash asosiga kora keyslar ikki turda boladi:

- Savolli keys – uning echilishida tinglovchilar vaziyat bayon qilinganidan keyin qoyiladigan savollarga javob berishi kerak.
- Keys-topshiriq – keysni hal qilish jarayonida bajarilishi lozim bolgan vazifa yoki topshiriq, odatda vaziyat bayonigacha qoyiladi.

Didaktik maqsadlariga kora keyslar turlari. Ushbu tasniflash asosiga kora keyslarning besh turi farqlanadi:

1. Muammo, yechim yoki konsepsiyani izohlovchi keys. Taniqli va muvaffaqiyat bilan ishlaydigan korxonalar (kompaniyalar)ning uzoq muddat davomidagi ish faoliyatini bayon qiladi (maqsadlari, strategiyalari, mahsulot modifikasiyalari, turli bozorlardagi ishi va boshqalar).

Bunday keysning talimiy maqsadi – misol orqali oqitish. Rejalashtiriladigan oquv natijalari – tog'ri qabul qilingan qarorlarni

eslab kolish, taniqli va muvaffaqiyat bilan ishlaydigan korxonalar va tarmoqlarning amaliyoti bilan tanishish.

2. Treningli, oquv fani, mavzu bo'yicha malaka va ko'nikmalar orttirishga mo'ljallangan keys. Uning talimiy maqsadi – tinglovchilarga biror-bir harakatlarni bajarish algoritmini orgatish.

Tinglovchi quyidagilarni o'rganishi kerak: muayyan model, formula, hisob-kitob algoritmini qo'llash, berilgan odatiy vaziyatda yagona togri qarorni qabul qilish.

3. Tahlil va baholashga orgatuvchi keys. Bunday keysda aniq vaqt davridagi vaziyat bayon qilingan, vaziyat subekti oldida turgan muammolar aniqlangan va aniq ifodalangan boladi.

Tinglovchi vaziyatni tushunishi, tahlil qilishi va baholashi, qoyilgan muammo yuzasidan qaror qabul qilishi lozim.

4. Muammoni ajratish va yechish, boshqaruvchilik qarorlari qabul qilishga orgatuvchi keys. Murakkab shaklda bayon qilingan vaziyatga ega. Muammo vaziyatga kiritiladi-yu, lekin aniq namoyon bolmaydi. U statistik malumotlar, korxonahisobotlari, bolinmalar rahbarlari nutqlari va shu kabilarda taqdim etilgan.

Tinglovchilar muammoni aniqlashi va ifodalashi, uni hal etish usullari va vositalarini korsatishi kerak.

5. Vaziyat subekti rivojining yangi strategiyalari va yollari, yangicha baholash uslublari va shu kabilarni ishlab chiqishga ragbatlantiruvchi keys. Bunday keysning oziga xos xususiyati shundaki, boshqaruvchilik muammosi korxonah faoliyatining muayyan turiga, muayyan asosiy shart-sharoitlarga boglab bayon qilinadi.

Tinglovchidan vaziyat subektini rivojlantirishning yangi strategiyasi va yollarini topish talab qilinadi. Bunday keysdagi vaziyatda axborotning bir qismi bolmasligi mumkin. Axborotga extiyojni aniqlash va uni topish – tinglovchining yana bir vazifasidir.

Bezatisht usuliga qarab keyslar turlari. Keyslar tinglovchilarga turli shaklda taqdim etilishi mumkin: bosma, elektron, video-keys, audio-keys, multimedia-keys.

Oqitish amaliyotida, odatda, bosma shakldagi va elektron tashuvchilardagi keyslar qo'llaniladi – bunday shakldagi axborot bilan ishlash audio yoki video variantlardagiga nisbatan qulay va tahlil qilish osonroq. Bundan tashqari, kop martalab interfaol kuchdan kechirish imkoniyatlarining cheklanganligi birlamchi axborotning buzilishi va xatolarga olib kelishi mumkin. Multimedia – keyslarning imkoniyatlari

yuqorida korsatilgan qiyinchiliklarning oldini olishga imkon beradi va ozlarida matnli axborot va interaktiv video tasvir ustunliklarini mujassam etadi.

KEYSNI ISHLAB CHIQISH JARAYONINING PROSESSUAL TIZIMI

Keysni ishlab chiqish modeli. Keysning yaratilish jarayoni murakkab prostessual tizimdan iborat boladi. Keysni ishlab chiqish modelining umumiy sxemasi quyidagi 1-sxemada keltirilgan.

Sxemadan korinib turganidek, keysning shakllantirilishiga bir qator omillar tasir qiladi. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Oquv fani bo`yicha Davlat talim standarti (DTS)dagi keysni ishlab chiqishga asos bolgan talim tizimi talablari – keysning fanni oqitish tizimidagi orni, uning maqsadlari va oquv natijalari, tinglovchilar keysni hal qilish uchun oldindan egallashi lozim bolgan bilimlarni belgilaydi.

2. Ushbu fan bo`yicha nazariy, amaliy va didaktik talablar – talim mazmuni; talim maqsadlarining amalga oshirilishi va bashorat qilinadigan oquv natijalariga erishishni taminlaydigan vositalar, oqitish uslublari va shakllari, axborot-kommunikastiya va boshqaruv usullari va vositalarini; talim jarayonining kechishi va natijalarini belgilaydigan qonuniyatlar, tamoyillar, koidalar va meyorlarni belgilaydi.

3. Sostium, institustional tizimdan iborat keys ob`yektida hamda DTSda yuz berishi mumkin bolgan ozgarishlar – bu omillar keysga ozgartishlarni kiritish orqali axborot taminotida tezkorlik bilan aks etishi kerak.

4. Keysologning kasbiy mahorat – bu keysni bajaruvchining oquv predmeta bo`yicha bilimlari majmui, keysni ishlab chiqish, talimning keys-texnologiyasini loyihalashtirish, rejalashtirish va amalga oshirish qobiliyatidan iborat boladi.

Keysni ishlab chiqish jarayonining ozi keysologning maqsadni faraz qilishidan boshlab to keysni talim jarayoniga joriy etishgacha bolgan jami harakatlarining muayyan izchillikda amalga oshirib borilishidan iborat.

Maqsadning qoyilishi. Keysni ishlab chiqishning ushbu birinchi bosqichi quyidagi harakatlarni oz ichiga oladi:

Keysolog faoliyati mazmunini bosqichma-bosqich korib chiqamiz. keysning oquv kursi tuzilmasidagi ornini belgilash;

- uning talimiy maqsadini ifodalash (tinglovchilarni tanishtirish, keys mavzusi bo'yicha haqidagi bilimlarni shakllantirish, chuqurlashtirish, orgatish, malakalarni orttirish, ko`nikmalarni rivojlantirish va hokazo);

- keysda tinglovchilarning talimdagi yutuqlari natijalari uchun «masuliyat zonasi»ni aniqlash;

- ozlashtirilishi, kengaytirilishi, rivojlantirilishi lozim bolgan bilim, malaka va ko`nikmalar royxati (... ni tahlil etadi, tuzadi (biznes-reja), ishlab chiqadi (marketing strategiyasi),... ga tayyorlik, ko`nikmani namoyon etadi va hokazo);

- yechimi tinglovchilarning mo`ljallangan oquv natijalariga erishishini taminlaydigan pedagogik vazifalarning belgilanishi (... ni orgatish, ... ni bir tizimga solish, ... ni tushuntirish va hokazo).

Tinglovchi – keysologning aniq va bir xilda ifodalangan talimiy maqsadlari, oquv natijalari va vazifalari vaziyatga doir mashqni «qurish» uchun asos boladi.

Muammoning ifodalanishi. Muammo qandaydir harakatlar qilish uchun etilgan zarurat bilan uni amalga oshirish uchun shart- sharoitlar etishmasligi ortasidagi ziddiyatning amal qilishi va ifodalanishi shaklidan iboratligi sababli muammoning ifodalanishi ana shu ziddiyatni belgilash, songra uning asosiy tarkibiy qismlari – muammo tuzilmasini (kichik muammolarni) belgilashni nazarda tutadi.

Keys dasturiy kartasining qurilishi. Keys dasturiy kartasining qurilishi keysni ishlab chiqishning eng muhim bosqichlaridan biri. Keysning dasturiy kartasi keys uchun axborot yigish va vaziyatni bayon qilish uchun asos boladigan asosiy masalalar (tezislar)ning tuzilmalangan royxatidan iborat boladi.

Quyida keltirilgan misoldagi keysning dasturiy kartasi savollar shaklida ishlab chiqilgan. Bu tinglovchi – keysologning axborot yigishi, shu jumladan, intervyu shaklida yigishi va uni baen qilishi vazifasini engillashtiradi.

Institusional tizimning izlanishi, tanlanishi. Keysni ishlab chiqishning ushbu bosqichiga kirishishdan oldin keysolog quyidagi qarorlarni qabul qiladi:

- Keysning qanday (hayotiylik, kabinetli yoki ilmiy-tadqiqotchilik) tusida bolishini belgilash.

- Keys ob`yekti kimlar, nimalar (muayyan shaxs (shaxslar) yoki korxonona yoxud kop ob`yekтли) bolishini belgilash.

Faqat shundan keyin keysni ishlab chiquvchi tegishli institusional tizimni tanlaydi (kabinetli keys uchun) yoki topadi (hayotiy yoki ilmiy-tadqiqotchilik keysi uchun). Institusional tizim – keysologning keys dasturiy kartasini amalga oshirishiga bevosita daxldor bolgan ob`yektdir.

Ular quyidagilar bolishi mumkin:

firma;

- tashkilot;
- korxonona va hokazo.

Axborot yigish usullari va vositalarining tanlanishi.

Keys uchun axborot yigish usullari sifatida quyidagilar tanlanishi mumkin: intervyu, suhbat, o`rganish (arxiv xujjatlari, hisobotlarni), kuzatuv va hokazo.

Quyidagilar axborot yigish vositasi bo`lib xizmat qilishi mumkin: sorovnomalar varagi, intervyu olish varagi, anketa, har xil jadvallar, meyoriy xujjatlar, ilmiy maqola, monografiya, OAV materiallari va boshqa manbalar bilan ishlash usullari.

Axborot yigish. Keysga asos boladigan axborotlarni izlash va yigish uni yozishdagi muhim muammodir. Quyidagilar axborot manbalari bolishi mumkin.

- statistik materiallar, hisobotlar;
- vaziyat ob`yekti faoliyati haqidagi malumotnomalar, axborotlar, prospektlar va boshqa malumotlar;
- Internet;
- ommaviy axborot vositalari;
- korxonaning raqobatchilari, ularning taminotchilari va istemolchilari, tarmoqdagi ekspertlar yoki turli investition fondlar tahlilchilari bilan muloqot;
- tinglovchilarning oquv va diplom loyihalari, magistrlik dissertastiyalari;
- ilmiy maqolalar, monografiyalar va boshqalar.

Vaziyat. Vaziyat – keysning asosiy tuzilmaviy komponenti hisoblanadi.

Keysda bayon qilingan vaziyat korxonaga shu paytda hal qiluvchi tasir korsatadigan parametrlar, ozgaruvchan omillarning aniq turkumi shaklida ifodalanadi. Boshqacha aytganda, u vaziyat ob`yekti haqidagi relevant (muammoni hal etish uchun muhim) malumotlar royxatidan iborat boladi.

Vaziyat mazmuni tinglovchilarning kelgusidagi faoliyati uchun xos bolgan ishlab turgan korxonalar yoki modellashtirilgan korxonalarining hayotidagi real voqealarga asoslanadi.

Muvaffaqiyatli vaziyatli mashqlar turli ishtirokchilar ortasidagi suhbatlarni oz ichiga olishi mumkin, tinglovchilar (keysdan foydalanuvchilar) vaziyatning realligini his etishlariga yordam beradigan boshqa publististik usullar va vositalar ham ishlatiladi.

Vaziyatning keysdagi bayoni va uning axborot taminoti quyidagilarga kora turlicha bolishi mumkin:

- xajmiga kora: bir necha jumladan tortib, to yuzlab sahifali matngacha;
- detallashtirish darajasi va axborotga boyligiga kora: tahlil predmetiga bevosita tegishli bolmagan axborotning mavjud bolishi yoki, aksincha, vaziyat elementlaridan biri haqidagi axborotning bolmasligi ham mumkin.

Keysning mavzusi va maqsadiga qarab vaziyatda sheriklar, raqiblar va (yoki) vaziyat subekti birgalikda faoliyat yuritadigan boshqa harakat qiluvchi shaxslar, vaziyat amal qilishi va ozgarigaiga asos boladigan shart-sharoitlar haqidagi malumotlar ham bolishi mumkin.

Vaziyatning bayon qilinishida ishlatilgan toldiruvchi materiallar, bir tomondan, keysdan foydalanuvchilarni uni hal etish uchun zarur muayyan tuzilmaga keltirilgan axborot bilan taminlaydi, boshqa tomondan esa, vaziyatning korgazmali axborotli negizini tashkil etadi.

Vaziyat modelining qurilishi. Keysologning keysni ishlab chiqish bo`yicha faoliyatining ushbu bosqichidagi mazmunini uning quyidagi qarorlari belgilaydi:

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodining tuzilmasi

Ushbu «Talim metodlari» bo`limi talim tizimida zamonaviy talim metodlaridan foydalanish, oquv jarayonida treninglar, yakka tartibda, juftlikda, kichik guruhlar va jamoada ishlashni tashkil qilgan holda ilgor talim metodlarini amaliyotga joriy qilish hamda pedagogik jarayonga yangicha yondashuv masalalariga bagishlangan. «Talim metodlari» bolimida oqituvchilarda global tafakkur, kompetentlik, professionallikni shakllantirish, nazariy va amaliy mashgulotlar, mustaqil talim turlari bo`yicha bilim, ko`nikma va malakalarni rivojlantirish, ulardan oz pedagogik faoliyatlarida samarali foydalanishlarini taminlash ko`zda tutilgan.

Tayanch soʻzlar va iboralar: vaziyat modeli, tashabbuskorlik, mustaqillik, nazokatlik, konstruktivlik, mantiqiy fikrlash, empatiya, kommunikativlik, keys-stadi,

Muhokama uchun savollar:

1. “Keys-stadi” nima?
2. Keys-stadi metodi nimani oʻrganadi?
3. Keys-stadining ikkita klassik maktabi qaysi davlatlarda shakllangan?
4. Keys-stadi ning usul va vositalarini gapirib bering?
5. Keys-stadi taʼlim metodi sifatida qanday xususiyatlarni oʻz ichiga oladi?

15- MAVZU. SOTSIOLOGIK TADQIQOTDA BIOLOGIK METOD.

1. Biografik metodni yaratilishi: A. Tomas va F. Znanetski tadqiqoti

2. Metodning ustunlik va kamchilik tomonlari.

3. Triangulyatsiya metodi va birlamchi ma'lumotlarni ikkilamchisiga “ o'tkazish”da uning o'rni.

Biografiya (tarjimai xol) metodi. Inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti toʻgʻrisidagi ogʻzaki va yozma maʼlumotlar odamlarining tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari muhim ahamiyatiga ega. Shu bilan birga oʻzgalar tomonidan toʻplangan tarjimai holga aloqador materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, magnitofon ovozlari., fotolavhalar, hujjatli filmlar, videokamera tasviri, taqrizlar tanbehlar ham oʻrganilayotgan shaxsni toʻlaroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Xatto shifokorning kasallik tarixi xujjati ham bolaning tugʻilganidan ham to boshlangʻich maʼlumot olgunicha davr oraligʻida salomatlik darajasi qanday boʻlganligi toʻgʻrisidagi faktlar bilan tanishish imkonini beradigan material xisoblanadi.

Tarjimai xol metodi inson psixikasining suxbat va tajriba metodlari vositasida oʻrganib boʻlmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi. Mazkur metod orqali, masalan, ijodiy xayol bilan bogʻliq jarayonlar: shariyat, musiqa, nafosat, tasviriy sanʼat, texnik ijodiyotning nozik turlari va shaxsning maʼnaviyat, qadriyat, qobiliyat, ihtidor, istedod, salohiyat kabi fazilatlarini kuzatiladi. Inson ongining namoyon bilishi

rivojlanashi, o'ziga xos individual va ijtimoiy xususiyatlari atoqli shaxslar bildirilgan mulohazalarida asarlarida o'z ifodasini topadi. A'lomalar to'g'risidagi ma'lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu tavsiflari orqali avloddan - avlodga o'tadi. Xuddi shu ijtimoiy uzluksizlik natijasida ajdodlar bilan avlodlar o'rtasida vorislik hodisasi ijtimoiy psixologik voqeylik vujudga keladi va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotining uyg'unligini taminlaydi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, o'zining shaxsiy uslubini yaratishi, kamolat cho'qqisiga erishishi jarayonida ibrat – namuna, aniq mezon xarkatlantiruvchi turt vazifasini o'taydi. Xuddi shu boisdan mazkur ma'lumotlar insonning ichki regulatsiyasi funksiyasini bajaradi ideal tanlash uchun imkon yaratadi, avval taqlid, so'ng unga tenglashish uchun intilish (identifikatsiya) omilini barpo qilinadi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar sistemasining, ijtimoiy hayotning ko'p qirrali, murakkab zvenosidir. U bir tomondan ijtimoiy – tarixiy taraqqiyotning mahsuli bo'lsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy taraqqiyotni ta'min etuvchidir.

Biz psixologiyani o'rganar ekanmiz, individ, shaxs, individuallik tushunchalarini bir-biridan farq qilishimiz kerak. Odamning inson jinsiga mansubligi inivid tushunchasi bilan ifodalanadi. Biz kata yozdagi normal odamni xam, chakalokni xam, tilni va oddiy malakalarni uzlashtira olmaydigan telalarni xam individ deb atay olamiz. Birok bulardan fakat birinchisigina shaxs, ijtimoiy mavjudot xisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi va ijtimoiy tarakkiyotda faol ishtirok etuvchi odamgina shaxs deb ataladi. Individ sifatida dunyoga kelgan odam keyinchalik shaxsga aylanadi.

Shaxs jamiyat a'zosidir. U ommaning sinfnig ajralmas kismidir. U omma bilan harakatlanib tarixni yaratadi. Shaxs ijtimoiy boyliklar yaratuvchidir.

Shaxsning shaxs bo'lishligi uchun u faollikka ham ega bo'lishi kerak. Chunki faoliyatdagi faollik shaxsning muhim belgisidir. Faollik hamisha yaxshi yashashga yo'naltirilgan bo'ladi. Kishi yaxshi yashashi uchun, jamiyatni rivojlantirish uchun ataylab faollik ko'rsatadi. Bu shaxsning onglilik belgisidir.

Shaxsning xarakterli belgilaridan biri individuallikdir. Individuallik har bir shaxsning o'zigagina hos bo'lgan, takrorlanmaydigan shaxsdir. Individuallik kishining xakteri,

temperamenti, psixik kechinmalarining o'ziga hos xususiyatlari, hissiyoti va faoliyatining motivatsiyalarida ko'rinadi. Ana shunga ko'ra kishilar bir-birlaridan farq qiladilar. Dunyoda qancha odam bo'lsa, shuncha individuallik mavjuddir. hech kim bir-birini o'rnini bosa olmaydi. «O'nta bo'lsa o'rni boshqa» maqoli individuallikka ham nisbatan aytilgandir.

Shaxs tushunchasi qadimdan mavjud bo'lib, u dastlab aktyor niqobi, keyinchalik esa aktyor ma'nosini anglatgan. Chunki sahnadagi ko'rinish o'zgarishi bilan aktyor maskasi ham o'zgargan. Bundan tashqari, kishi turli sharoitda o'z qiyofasini o'zgartirishi va o'zini bir necha hil qilib ko'rsatishi ham mumkin. Kishi artist kabi turli rollarni bajarishi mumkin.

Tanlash metodi-tanlab olingan sotsial muammoning muhim xususiyatlari haqidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga yordam beradigan tadqiqot usuli hisoblanadi. Bu metod yordamida kuch, vaqt va usullar tejiladi, muammoni yechishga xizmat qiladigan asosiy belgilar tanlab olinishi evaziga muammo tez va aniq hal etiladi. Psixologiyada ahamiyatli natijani olishga xizmat qiladigan bir nechta tanlov usullari mavjud bo'lar:

- a) alohida holatlarni o'rganuvchi monografik tadqiqot;
- b) statistik tanlov metodlari, bu ham ikki turga ajratiladi ya'ni kutilgan va kutilmagan tanlash.

Kutilgan tanlovning maqsadga yo'naltirilgan va proporsiyalangan shakllari mavjud bo'lib, har ikkalasi tadqiqotning sifatli olib borilishiga yordam beradi. Proporsiyalangan tanlovda so'rovni o'tkazishda qancha kishi va ularning qanday xarakterga ega bo'lishi aniqlanadi. Kutilmagan tanlov esa butkul kutilmagan, qatlamli va qismli tanlash turlariga bo'linadi. Butkul kutilmagan tanlovda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- a) lotoreya asosidagi tanlov;
- b) taxminiy sonlar asosida;
- v) sistemali tanlov olib borish.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti sifatida katta hudud bo'ylab tarqalgan va sotsial-demografik xususiyatlari bilan farqlanuvchi ko'p sonli odamlar guruhi qatnashishi mumkin. Bu guruhlarga o'n minglab, yuz minglab odamlarni qamrab olgan hududlar, viloyat, shaharlar, ishlab chiqarish korxonasi minglab ishchilari, o'quv yurti talabalarini misol keltirish mumkin. Tabiiyki, psixolog bunday

guruhning har bir a'zosini bevosita so'roq qilishga qiziqadi. Lekin bunga hojat bormi?

Masalan, so'rashning anketa usuli orqali siyosiy savodxonlik borasida 20-30 kishidan iborat bir guruhni yoppasiga so'roq qilish mumkin. Ammo aytaylik, 300 kishidan ortiq guruh a'zolarini har birini so'roqqa jalb etish bu qiyin masala. Bu vaziyatda intervyu oluvchi bir kunda 5 kishini so'roq qila olsa, olingan ma'lumotlarning aniqligiga erishish mumkin. Shu yo'l bilan 300 kishini so'roq qilishda bir vaqtning o'zida 60 tadan ortiq intervyuerlarni jalb etishga to'g'ri keladi. Bu holat esa tadqiqot jarayonida ortiqcha vositalar, energiyaning sarflanishiga olib keladi. Albatta, birta tadqiqotchi bu jarayonni bir necha kunga «cho'zib» o'tkazishi mumkin, lekin bunda tadqiqotning ish sur'ati pasayadi. Shu kabi muammolarni bartaraf etish maqsadida ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlov metodidan foydalaniladi.

Tanlov jarayonida xatoliklarning oldini olish va so'roq qilinadigan shaxslardan olinadigan empirik ma'lumotlarning ishonchligiga erishish uchun tadqiqotga jalb etiladigan kishilar soni optimal darajada tanlab olinadi. Statistik ma'lumotlarni to'plashda har xil shart-sharoitlarning yuzaga kelishi tufayli tanlov majmualari o'zaro hamda bosh majmuaga nisbatan farqlanishi mumkin. Ilmiy asosda belgilangan tanlov majmuasi tarkibi olingan empirik ma'lumotlar yuzasidan bosh majmuaga mutanosib bo'lsa, tanlov majmuasi birliklari bosh majmuaning mikromodeli sifatida namoyon bo'ladi. Shunga asoslanib, tanlov jarayoni birinchidan, sotsial ob'ektlarning sifatlari va xususiyatlarining bir-biriga mosligi va o'zaro bog'liqligi, ikkinchidan, bosh majmuadan ajratib olingan tanlov birliklarini o'rganishdan olingan xulosalarning o'zaro mutanosibligiga asoslangan bo'ladi. Buni bir misol tarzida ko'rib chiqamiz.

Daraxtdan uzilgan olmalar ta'mini aniqlashimiz kerak bo'lsa buning uchun savatdagi bu olmalardan 1 yoki 2 tasini ta'tib ko'rishimizning o'zi yetarli. Bu qoniqish bizning bitta daraxtdan terilgan olmalarning ta'mi deyarli bir xil bo'lishiga bo'lgan ishonchimiz bilan belgilanadi.

Ammo, aytaylik, 100 ta daraxtdan terilgan olmalarning ta'mini bilish uchun qanday yo'l tutish kerak? Buning uchun har bir daraxtdan uzilgan olmalarni tatib ko'rish kerakmi? Yo'q, bunday paytda biz bir xil shakl va rangga ega bo'lgan olmalar bir vaqtning o'zida bir xil ta'mga ega bo'ladi, deb xulosa qilishimiz uchun ob'ektning tashqi

sifatlari (shakli, navi, ranggi, massasi) to'g'risidagi tasavvurlarimiz to'g'ri keladi. Shu o'rinda aytish kerakki, yuqorida keltirilgan ob'ektning sifatlari bir necha variantlarga ega bo'lishi mumkin. Bunda tanlov majmuasi son jihatdan katta miqdordagi elementlarni qamrab olishi, ya'ni «sinov» uchun juda ko'p olmalar tanlanadi.

Tasavvur qilaylik, oldimizda 3 xil shakl (kichik, katta, noksimon) ga ega bo'lgan olmalar bilan to'ldirilgan bir savat turibdi. Har bir shakldagi olmalar o'z rangiga ega (qizil, sariq, yashil).

Demak, savatda 9 navdagi olmalar bor. Bunday to'g'ri xulosa chiqarishimiz uchun biz 9 tagacha olmalarni tatib ko'rishimiz lozim bo'ladi.

Yuqoridagi misollardan shu narsa ayon bo'ladiki, tadqiqot ob'ektining bir-biriga bog'liq sifatlariga asoslanib, shu ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashimiz mumkin. Shuning uchun bosh majmuadan tanlov birliklarini tanlab olishda uning xususiyatlarigina emas (olmaning ta'mi), balki u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ob'ektning sifatlari (shakl va rangi) ga e'tiborni qaratish lozim. Agar bunday sifat turlari ko'pchilikni tashkil etsa, shuncha ko'p tanlov olishimiz lozim bo'ladi.

Ijtimoiy hodisalarning haqoniyligi to'g'risidagi xulosalarning qay darajada aniqligi o'tkazilgan tanlovning sifatiga bog'liq. Bunda psixologning vazifasi cheklangan miqdordagi tanlab olingan ob'ektlar ya'ni tanlov majmualarini o'rganishdan olingan natijalarga asoslanib, o'rganilayotgan sotsial muammo yuzasidan bosh majmuaga tadbiiq etishdan iborat.

Triangulyatsiya (lot. triangulum uchburchak) — geodezik tayanch shoxobcha punktlari planli o'rnini uchburchaklar tizimi yordamida aniqlash usuli. Boshlang'ich deb ataluvchi **Triangulyatsiya** punktlaridan birining koordinatalari va boshlang'ich oriyentirlash tomoni (bazis) ning azimuta astronomik kuzatishlar orqali aniklanadi. ABC uchburchakning AV tomoni (rayem, a) va barcha ichki burchaklari ma'lum bo'lsa, qolgan tomonlari uzunligini sinuslar teoremasiga asosan hisoblab chiqariladi. BCD uchburchakning CD va BD tomonlari esa VS tomon va ichki burchaklar kiymatlaridan topiladi va hokazo. Uchburchaklar tizimi katorlar yoki yalpi uchburchak (lar tarmog'i ko'rinishida quriladi (rayem, b).

Davlat triangulyatsiya tarmog'i burchak va masofa o'lchash anikligi, uchburchak tomonlarining uzunligi va shoxobchalarni xreil

qilish tartibi bo'yicha bir-biridan farq qiladigan 1, 2, 3 va 4sinflarga bo'linadi. triangulyatsiya qurish umumiylikdan xususiylikka, katta uchburchaklardan kichiklariga o'tish prinsipiga asoslanadi. Davlat triangulyatsiya tarmog'ining yuqori aniklikka ega bo'lgan 1sinflarning asosiy vazifasi quyi sinflardagi triangulyatsiya tarmoklarini rivojlantirish va ular punktlari koordinatalarini yagona tizimda hisoblashni ta'minlashdir. 1sinf triangulyatsiya shoxobchalari tomonlari 20–25 km li kator uchburchaklar va bu tomonlar taxminan meridianlar hamda parallellar bo'ylab yo'nalgan va 800–1000 km perimetrli poligon ko'rinishida quriladi. Davlat triangulyatsiya tarmog'ining 2va quyi sinflarini rivojlantirishdan maqsad, keyingi bosqichdagi geodezik va topografik ishlar uchun butun davlat hududida geodezik punktlar tarmog'ini zarur zichlikda ta'minlashdan iborat. 2sinf T.da tomonlari 10 –20 km li uchburchaklardan va bu tomonlar 1sinf poligonini qoplaydigan shoxobchalar ko'rinishida quriladi. 1 va 2sinf triangulyatsiya shoxobchalari asosida 3 va 4sinf punktlari aniqlanadi.

triangulyatsiyaning burchaklari teodolit bilan, uchburchakning bazis tomonining uzunligi uzoklikni o'lchagich yoki uzunlikni o'lchovchi sim bilan o'lchanadi.

Davlat triangulyatsiyasi 1, 2, 3 va 4sinflari punktlarining umumiy zichligi har 50 km² ga kamida bitta punktni tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasi hududida qozirda 1942-yilda qabul qilingan geodezik koordinatalar tizimi (SK42) amal qiladi.

Ayni paytda O'zbekistonda Davlat Yer yo'ldoshi geodezik tarmoqlari (DEYGT) tarkibi belgilangan bo'lib, ularni rivojlantirish umumdan ayrimga o'tish prinsipiga asoslanadi. Yer yo'ldoshlari radionavigatsiya tizimlari NAVSTAR (AQSH) va GLONASS (Rossiya) hamda kosmik geodeziyaning boshqa usullaridan foydalanib quriladigan DEYGT o'z ichiga quyidagilarni oladi: referens geodezik punktlar tizimi (RGP); 0sinf Yer yo'ldoshi geodezik tarmog'i (YEYGT0); 1sinf Yer yo'ldoshi geodezik tarmog'i (YEYGT1). DEYGT punktlarining o'rni koordinatalarning ikki tizimida — umumer va referens tizimlarida aniklanadi. Har ikkala tizimlarning orasida biridan ikkinchisiga o'tish parametrlari orqali aloqa bog'lanadi. Triangulyatsiya Yerning shakli va o'lchamlarini aniklashda, Yer qatlamining gorizontalarini o'rganishda, katta ilmiy va amaliy

ahamiyatga ega, topografikgeodezik ishlar uchun geodezik asos vazifasini o‘taydi.

1. Validlik atamasi Evropa tillaridan olingan bo‘lib u quyidagi ma‘noni anglatadi: «to‘laqonli», «yaroqli», «mos». Psixodiagnostik metodikaning validlik sifatidagi tavsifi uning aynan o‘rganilayotgan psixologik xususiyatga mo‘ljallanganligi va ushbu psixologik xususiyatni baholashga mosligi hamda yaroqliligini ko‘rsatib beradi.

2. Nazariy validlik – qo‘llanilgan metodika yordamida olingan ko‘rsatkichlarni, boshqa metodik vositalardan olingan ko‘rsatkichlar bilan ya‘ni ko‘rsatkichlar orasida nazariy asoslangan bog‘liqlik borligini va tadqiqot qilinayotgan sifat ko‘rsatkichlari mosligi bilan aniqlanadi.

3. Empirik validlik – sinaluvchining reaksiyasi va xatti-harakatini kuzatish orqali, uning haqqoniy xulqidagi diagnostik ko‘rsatkichlarning bir-biriga mosligi bilan tekshiriladi.

4. Ichki validlik – metodikadagi topshiriqlar, subtestlar, mulohazalarning umumiy maqsadga mosligini anglatadi.

5. Tashqi validlik ham xuddi empirik validlikka o‘xshash, undan farqli tomoni shundaki, sinaluvchining xulqiga taalluqli asosiy tashqi ko‘rinishlarning ko‘rsatkichlari bilan metodikadagi ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligiga e‘tibor qaratiladi.

6. Metodikaning ishonchliligi – metodika yordamida barqaror, qat‘iy ko‘rsatkichlarni olish imkoniyatlari bilan tavsiflanadi.

7. Rerezentativlik (frants. representatif- namunali) tanlanma to‘plam bosh to‘plam xususiyatlarini aks ettiradi degan ma‘noni anglatadi.

1. Topshiriq: “Bumerang” topshirig‘i

1-guruh uchun: Metodikaning ishonchliligi va uning turlari
Metodikaning ishonchliligi – metodika yordamida barqaror, qat‘iy ko‘rsatkichlarni olish imkoniyatlari bilan tavsiflanadi.

Psixologik test natijalarini nazorat qilish murakkab omillarga bog‘liq va bu quyidagilardir: asbob-uskunalarining o‘lchov sifati; psixologik testlarning doimiy relevant tavsifi; sinaluvchining ko‘rsatmalarni to‘g‘ri tushunishi; sinaluvchining xulqi, xatti-harakati; sinaluvchining dolzarb psixologik holati.

Psixodiagnostik tadqiqot jarayonida ushbu omillarning o‘zgarishi o‘lchovning ishonchlilik darajasini pasaytiradi, chunki bu omillarning doimiylikini saqlab turishning imkoni yo‘q, shuning uchun ham

psixodiagnost metodikaning Yuqori darajada ishonchliligiga amin bo'lishi juda qiyin. Ushbu omillarning asosiylaridan biri metodikaning o'zining ishonchliligidir, chunki qolgan omillarning olingan natijalar doimiylikiga ta'siri ancha kamdir.

Psixodiagnostik metodikalarning ishonchliligini ikki xil usul bilan tekshirib chiqish mumkin:

Ushbu metodika yordamida har xil odamlarda olingan natijalarni taqqoslash.

Aynan bir xil sharoitda metodikani qo'llash va undan olingan natijalarni taqqoslash.

Metodikaning aniqligi – psixodiagnostik tadqiqot paytida biror-bir xususiyatni baholashda ozgina o'zgartirishga ham javob qaytarish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Metodikaning aniqligini texnik o'lchov asbob-uskunalarining aniqligi bilan izohlash mumkin. Masalan: santimetrغا bo'lingan metrdan ko'ra millimetrغا bo'lingan chizg'ich bilan aniqroq o'lchash mumkin.

Psixodiagnostik metodika qanchalik aniq bo'lsa, o'lchovning sifati shuncha Yuqori bo'ladi. Ammo amaliy psixodiagnostikada hamma vaqt ham o'lchovning aniqligi, baholashning Yuqori darajasi talab qilinmaydi. Masalan, butun tadqiqotda tanlama sinaluvchilarni ikkiga bo'lish kerak bo'lsa, u holda qo'llanilayotgan metodika aynan shunga mos holda bo'linishi kerak, undan ko'pga ham, kanga ham emas. Agar sinaluvchilar beshta guruhga bo'linishi shart bo'lsa, u holda beshta o'lchov shkalasi bor metodikani qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi va ular beshta punktdan iborat bo'lishi kerak, masalan «ha», «yo'qdan ko'ra ha», «yo ha, yo yo'q», «yo'q hadan ko'ra», «yo'q» shaklida. Metodikanig bir sifatligi ushbu metodika yordamida olingan natijalar qay darajada, aynan bir xususiyatga taalluqli o'zgarishni o'lchashi bilan tavsiflanadi. Agar o'rganilayotgan xususiyatlardan olingan ko'rsatkichlar, ushbu metodika bilan bog'liq bo'lmagan boshqa bir xususiyat ko'rsatkichlarini namoyon qilsa, u holda ushbu metodika bir sifatlik mezoniga mos bo'lmaydi. Masalan, tadqiqotchini shaxsning xulq motivlarini baholash qiziqirsas, u sinaluvchining xulq motivlariga taalluqli to'g'ridan-to'g'ri savollar berishi mumkin, u holda olingan javoblar bir xillik mezoniga mos tushishi kamdan-kam hollarda ro'y berishi mumkin, chunki sinaluvchi o'z xulq motivlarini anglagan holda eksperimentatorga xulq motivlarining ijobiy tomonlarini ko'rsatishga harakat qiladi.

O'quvchi, talabaning faqat bilimlarni o'zlashtirishini baholash ham bir sifatlilik mezonini to'liq qanoatlantira olmaydi, chunki bilimni o'zlashtirishga hamisha ham ob'ektiv baho qo'yilmaydi, bunda o'quvchining bilimlaridan tashqari, uning o'qituvchi bilan munosabati va o'quvchining xulqi ko'rinishi ham namoyon bo'ladi.

Psixodiagnostikada biror-bir metodikani qo'llashdan oldin tadqiqotchi ushbu metodikani validligi, ishonchliligi, aniqligi va bir sifatlilik talablariga javob bera olishiga to'liq ishonch hosil qilishi shart. Aytib o'tilgan mezonlardan asosiylari: validlik va ishonchlilikdir, agar o'lchov uskunalari bu ikkala mezonga mos kelmasa, u holda psixodiagnostikada bu vositalarni qo'llash umuman mumkin emas. Mabodo metodikaning aniqligi va bir sifatlilik to'liq bo'lmasa ham uni aniq shartlar asosida qo'llash mumkin. Ammo quyidagilarni unutmaslik zarur:

noaniq metodika, o'tkazilayotgan eksperiment natijalari biror-bir xususiyatdagi kichik o'zgarishlarni aniqlash imkonini bermaydi;

metodika bir sifatlilikning to'liq emasligi, hamisha ham aynan baholanayotgan xususiyatdagi o'zgarishlar darajasi bilan olingan ko'rsatkichlarni taqqoslash imkonini bermaydi.

2-guruh uchun: Metodikaning validligi

«Validlik» atamasi Evropa tillaridan olingan bo'lib u quyidagi ma'noni anglatadi: «to'laqonli», «yaroqli», «mos». **Psixodiagnostik metodikaning validlik** sifatidagi tavsifi uning aynan o'rganilayotgan psixologik xususiyatga mo'ljallanganligi va ushbu psixologik xususiyatni baholashga mosligi hamda yaroqliligini ko'rsatib beradi.

Metodikaning validlik tavsifi ushbu metodika orqali haqiqatdan ham psixologik sifatni o'lchash mumkin, degan xulosadan tashqari uni qo'llash mumkin bo'lgan sohani va uning sharoitlari haqidagi ma'lumotlarni ham o'ziga qamrab oladi.

Psixodiagnostik metodikaning validligi haqida mulohaza qilar ekanmiz, validlikning bir necha turi borligini va ularning har birini alohida ko'rib chiqish hamda baholash zarurligini qayd etamiz. Validlik – nazariy, amaliy, empirik, ichki va tashqi bo'lishi mumkin.

Nazariy validlik – qo'llanilgan metodika yordamida olingan ko'rsatkichlarni, boshqa metodik vositalardan olingan ko'rsatkichlar bilan ya'ni ko'rsatkichlar orasida nazariy asoslangan bog'liqlik borligini va tadqiqot qilinayotgan sifat ko'rsatkichlari mosligi bilan aniqlanadi.

Nazariy validlik bitta nazariyaga tayangan holda, aynan bir xususiyatga tegishli har xil metodikalardan foydalanish natijasida olingan ko'rsatkichlarni korrelyatsiyasi bilan tekshiriladi.

Empirik validlik – sinaluvchining reaksiyasi va xatti-harakatini kuzatish orqali, uning haqqoniy xulqidagi diagnostik ko'rsatkichlarning bir-biriga mosligi bilan tekshiriladi. Agar sinaluvchining xarakterini qo'llanilgan metodika yordamida baholasak, ushbu odamning hayotdagi xarakter ko'rinishining qo'llanilgan metodikadan olingan ko'rsatkichlar bilan bir xilligini aniqlasak, u holda metodikani empirik va amaliy validli deb hisoblasak bo'ladi.

Empirik validlik mezonlari bo'yicha metodika odamlarning amaliy faoliyat natijalari hamda haqqoniy hayotiy huquqlarining ko'rsatkichlarini taqqoslash bilan tekshiriladi.

Ichki validlik – metodikadagi topshiriqlar, subtestlar, mulohazalarning umumiy maqsadga mosligini anglatadi. Metodikadagi subtestlar, topshiriqlar va undagi savollar qisman butunlay biz o'rganayotgan xususiyatni o'lchay olmasa, u holda ushbu metodika ichki validli emas yoki ichki validlik etarli darajada emas, deb hisoblanadi.

Tashqi validlik ham xuddi empirik validlikka o'xshash, undan farqli tomoni shundaki, sinaluvchining xulqiga taalluqli asosiy tashqi ko'rinishlarning ko'rsatkichlari bilan metodikadagi ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligiga e'tibor qaratiladi.

Metodikani tuzish jarayonida darhol uning validligini baholash juda murakkabdir. Odatda metodikaning validligini tekshirish va aniqlashda metodika uzoq muddat qo'llanilgandan so'ng u haqida xulosa chiqarish mumkin, chunki Yuqorida ko'rsatib o'tilgan validlikning to'rt turi ham tekshirilishi zarurdir.

Validlikning turlaridan tashqari uning mezonlarini bilish ahamiyatga molikdir:

A) Xulqiy ko'rsatkichlar – sinaluvchining har xil hayotiy voqealardagi reaksiya va xatti-harakatlari;

B) Sinaluvchining faoliyatidagi Yutuqlari: o'quv, ish, ijodiy va hokazolar;

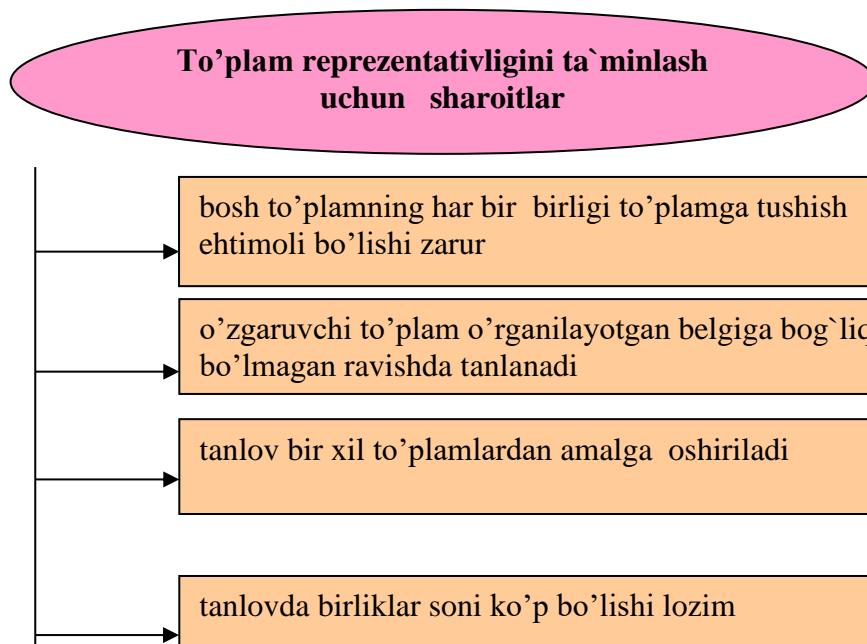
V) Har xil nazorat sinov va topshiriqlarning bajarilganligi haqida ma'lumotlar;

G) Boshqa metodikalar yordamida olingan ma'lumotlar – validlik tekshirilayotgan metodikaning boshqa metodika bilan bog'liqligining etarli darajadali.

3-guruh uchun: To'plam representativligi

Representativlik (frants. representatif- namunali) tanlanma to'plam bosh to'plam xususiyatlarini aks ettiradi degan ma'noni anglatadi. Representativlik o'rganilayotgan belgilarning tanlanma to'plamda taqsimlanishi ularning real taqsimlanishiga ma'lum statistik xatolik bilan mos kelishini bildiradi. Har qanday tadqiqotda to'plam representativligini ta'minlash uchun ma'lum sharoitlarga amal qilish kerak. Ulardan asosiylari quyidagilar: a) bosh to'plamning har bir birligi to'plamga tushish ehtimoli bo'lishi zarur; b) o'zgaruvchi to'plam o'rganilayotgan belgiga bog'liq bo'lmagan ravishda tanlanadi; v) tanlov bir xil to'plamlardan amalga oshiriladi; g) tanlovda birliklar soni ko'p bo'lishi lozim. Keng ma'noda representativlik metodikaning validligi bilan bog'liq.

Hozirgi zamonda fanga ma'lum, insonning psixologik jarayonlar, xususiyatlar va holatlarini o'rganish maqsadida tuzilgan psixodiagnostik metodikalar amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Yangi ilmiy tushunchalarni bayon qilish, ilmiyligini kafolatlash maqsadida, ularga xos belgilarni o'rganish uchun eksperimental psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish borasida juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. XX asr boshlarida ancha yaxshi rivojlangan fanlarning, masalan fizika fanining tushuncha va tadqiqot metodlariga bir qancha talablar qo'yildi va qabul qilindi, bu psixologiyaga ham fan sifatida taalluqlidir. Bu operatsionalizatsiya va verifikatsiya talablaridir.

Operatsionalizatsiya talabi asosida shu narsa yotadiki, yangi ilmiy tushunchani fanga kiritishda albatta aniq, konkret muolajalar, usul va metodlarni ko'rsatib berish va ular yordamida ilmiy tushunchalarni bayon qilishda bu ko'rinishlar haqiqatdan mavjudligiga ishonch hosil qilish lozim. Operatsionalizatsiyada har qanday tadqiqotchi amaliy harakati ish jarayonida ilmiy tushunchadagi ko'rinishlar bayoni haqiqatdan ham aynan shu xususiyatlarga ega ekanligiga ishonch hosil qila olsin.

Verifikatsiya talabi shuni anglatadiki, ilmiylik statusiga talabgor har qanday ilmiy tushuncha, fanga kiritilayotgan yangiliklar, albatta, haqiqiy ma'nosiga ega ekanligini aniqlash maqsadida tekshiruvdan o'tkazilishi shart. «Verifikatsiya» so'zi «tekshirish» ma'nosini anglatadi. Bu har qanday tushuncha bo'shliqdan paydo bo'lmaganligini, haqiqatdan ham mavjudligini isbotlashda, unga mos psixodiagnostik muolajalar yordamida amalga oshiriladi. Masalan, biz fanga «motiv» tushunchasini kiritmoqchimiz, u holda birinchi navbatda ushbu tushunchaga oid bizga ma'lum tushunchalar va ushbu tushuncha ma'nosiga oid diagnostik belgi, ko'rinishlarni aniq tavsiflab bera olishimiz kerak. «Motiv» tushunchasini quyidagicha ta'riflab ko'raylik. "Motiv – bu ichki, psixologik, o'zini anglagan yoki o'z-o'zini anglamagan odam harakatini qo'zg'atuvchi manba hamda u bir maqsadga yo'naltirilgan holda faollikni qo'llab turadi".

Bolalar psixodiagnostikasi amaliyotida faqat validli aniq va ishonchli metodlar qo'llanilishi shart, aks holda natijalarning ishonchsizligi va noaniqligi hamda xulosa chiqarishda xatoliklar kelib chiqishi xavfi Yuzaga chiqishi mumkin.

Qo'llanilayotgan metodlar sifatiga, uning yordamida olingan natijalarga, ya'ni unga ishonish mumkinligiga psixodiagnostik metoddan foydalangan shaxs mas'uldir. Ta'lim tizimidagi muassasalarda pedagog-psixologlar mas'ul shaxsdir. Bundan tashqari bolalar bilan psixodiagnostik tashxislar o'tkazishda bir qator kasbiy-ahloqiy tavsifga ega talablar qo'yilgan. Bu asosiy kasbiy-axloqiy talablar quyidagilardir:

Har qanday sharoitda ham psixologik tashxis natijalari bola shaxsiga ziyon etkazish maqsadida qo'llanmasligi shart.

Psixologik tashxisni faqat bolalarning va ota-onalarning roziligi bilan o'tkazish mumkin (faqat ayrim holatlar bundan istisno, ya'ni tibbiyot va huquqiy sohalarda). Go'daklik yoki balog'at yoshigacha bunday qarorlarni ota-onalar bolalar ishtirokida qabul qilishi mumkin.

Ota-onalar, (ota-onalik huquqidan mahrum qilinganlar bundan mustasno) mutaxassis psixolog psixodiagnostik tadqiqot natijalari asosida tayyorlagan xulosalarni bilishga haqlidir. Psixolog o'z navbatida ota-onalarning farzandlari ruhiyati haqidagi savollariga to'liq, ishonchli va haqqoniy javob berishi shartdir.

Psixologik tashxis natijalari, shaxs taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi har xil omillarni hamda ota-onalarning, pedagoglarning fikrlarini inobatga olmasdan, bolaning ta'lim va tarbiyasiga taalluqli takliflarni hal qilishga asos bo'la olmaydi.

Ta'lim tizimida ishlayotgan psixolog, psixologik tashxis ishlarini o'qituvchi va tarbiyachi bilan hamkorlikda olib borgan holda, ularni bola ruhiyati haqida zarur ma'lumotlar bilan ta'minlab borishi shart.

Psixodiagnostikada qo'llanilayotgan ko'pgina metodikalar yosh me'yorlari atamasi bilan bog'liq. Bu, birinchidan, ruhan va jismonan sog'lom hamda tasodifan tanlab olingan bolalar guruhida o'rganilayotgan xususiyatlarning o'rtacha taraqqiyot darajasi bilan bog'liq holda tavsiflanadi. Bolada yosh me'yorlari o'rganilayotgan xususiyatlar taraqqiyot darajasining og'ishi, o'tkazilgan tadqiqotdan olingan natijalar bilan aniqlanadi. Agar uning individual ko'rsatkichlari me'yordan yuqori bo'lsa, u holda bola o'z tengqurlaridan ilgari

ketgan, buning aksi bo'lsa tengqurlaridan orqada qolgan degan xulosa chiqariladi.

Ikkinchidan – bu o'z-o'zidan me'yorlarni o'rganib turishdir. Ma'lumki, jamiyatning rivojlanib borishi bilan bolalardagi intellektual, shaxsiy va xulqiy taraqqiyotning o'rtacha ko'rsatkichi o'zgarib boradi. Bu, albatta, bundan o'n yil oldingi me'yorlardan hozirgi paytda foydalanish mumkin emasligini ko'rsatib beradi, shuning uchun ham har bir metodikani har 3 – 5 yilda albatta qayta tekshirib ko'rish talab qilinadi.

Uchinchidan, boladagi u yoki bu psixologik xususiyatlarning taraqqiyot darajasini baholash bilan uning kelajakdagi taraqqiyoti haqida xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki bu nafaqat uning taraqqiyot darajasi bilan, balki bolaning uquvchanlik qobiliyati, yangi hayotiy tajribalarni o'zlashtira olishi, ta'lim sifati hamda ko'pgina boshqa omillar va sharoitlar bilan bog'liqdir.

Bundan tashqari, har qanday psixodiagnostik metodikalarni qo'llash va xulosa chiqarish uchun, avvalo uni sinab ko'rish kerak.

Psixodiagnostik metodikalarni ishlab chiqish va sinab ko'rish bosqichlari quyidagilardir.

Psixodiagnostika so'zi psixologiyada ikkita asosiy ahamiyat kasb etadi. Birinchisi ilmiy psixologik bilimlar va tadqiqotlar sohasi hisoblansa, ikkinchisi psixologik bilimlarni amaliyotda qo'llay olish sohasidir. Ilmiy soha sifatida psixodiagnostika: printsiplar, har xil psixodiagnostik metodlarning ilmiyligini tekshirish muolajalarini va usullarini qamrab oladi. Amaliy soha sifatida psixodiagnostik metodlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikma va malakalarini psixolog-diagnostda shakllantirishga qaratilgan.

Ilmiy va amaliy sohada ham odamning psixologik jarayonlari, xususiyat va holatlarini baholash haqida fikr yuritiladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida juda ko'p psixodiagnostik metodlardan foydalaniladi, ammo ularning hammasi ham ilmiy asoslangan deb aytoilmaymiz. Bundan tashqari, metodlar ichida tadqiqot va xususiy psixodiagnostik metodlar mavjud. Xususiy psixodiagnostik metodlar shunday metodlar sirasiga kiradiki, ular o'rganilayotgan psixologik xususiyatning aniq miqdoriy va sifatliy tavsiflarini ko'rsatib bera oladi, ya'ni muayyan bir xususiyatni baholash maqsadida qo'llaniladi.

Yuqorida aytib o‘tilgan maqsad uchun qo‘llanilmaydigan metodlar, faqat psixologik jarayonlarni, insonning xususiyat va holatini o‘rganadigan metodlar tadqiqot metodlari deb yuritiladi. Ular asosan empirik va eksperimental ilmiy tadqiqotlarda qo‘llaniladi. Ularning asosiy maqsadi – ishonchli bilimlar, faktlarni olishdir. Psixodiagnostik va tadqiqot metodlari farqlarini ko‘rsatib beruvchi ikkita misol ko‘rib o‘tsak:

1-misol. Shaxsni psixodiagnostik tekshiruv metodi.

Bu 16 faktorli R.Kettell testi. Mazkur standartlashtirilgan savolnoma o‘ziga 187ta mulohazani qamrab olgan bo‘lib, 16ta guruhga bo‘lingan shkalalar mavjud. Har bir shkala yordamida shaxsning alohida bir belgisini baholash mumkin, bunda baholash standart ballarda beriladi. Ushbu testdagi mulohaza, ko‘rsatma, qo‘llashdagi muolajalar, natijalarni sharhlash va xulosalar – hamma voqea-hodisalarda bir xil qo‘llaniladi va o‘zgartirilmaydi.

2-Misol. Shaxsni tadqiqot qilish metodlari.

Masalan, odamni maxsus sharoitda kuzatish orqali, aniq bir xulqini o‘rganish uchun mo‘ljallangan eksperiment ishlab chiqilmoqda. Eksperimentni shunday tuzish mumkinki, tadqiqotchini qiziqtirayotgan shaxs xulqidagi ko‘rinish, belgilarning har birini alohida o‘rganish imkonini bersin. Sinovchi, sinaluvchilar xulqini kuzatish orqali shaxs belgilarining alohida xususiyatlari va unga mos xulq-atvor shakllari haqida xulosa chiqarish uchun ishlab chiqilgan eksperiment o‘tkazadi. Bundan tashqari, bolalar bilan o‘tkaziladigan psixologik-pedagogik eksperiment, ularni maxsus eksperimental sharoitda kuzatish imkonini beruvchi izlanishlar ham tadqiqot metodi deb Yuritiladi.

Bu psixodiagnostik metodlar psixologiyaning turli sohalarida va har xil insonlar faoliyatida qo‘llaniladi. Ilmiy psixologiyada bu metodlar asosan eksperimental izlanish va bu jarayonni tashkil qilishda, amaliy psixologiyada esa – psixologik maslahat, psixokorreksiya hamda psixologning kasbiy faoliyatidagi boshqa jabhalarda, masalan, kasbga yo‘naltiruvchi malakali mutaxassislar tayyorlashda qo‘llaniladi.

To‘g‘ri tashkil qilingan eksperimentda hamma vaqt ham sinaluvchining u yoki bu psixologik xususiyati taraqqiyot darajasini aniq baholash zarur, chunki o‘tkazilgan eksperiment o‘rganilayotgan xususiyatga ta’sirini ko‘rsatdimi, yo‘qmi, bilib olishimiz shart. Yuqorida aytib o‘tilgan fikrlar psixologik maslahat va psixologik korreksiya ishlariga ham taalluqlidir. Psixologik maslahat olib

borayotgan psixolog mijozdagi har xil psixologik xususiyatlarning taraqqiyot darajasini baholashi shart. Uning bu ishi shifokor mehnatini yodga soladi, ya'ni shifokor bemorning kasalini va muolaja metodini aniqlashda diagnostik ishlar o'tkazadi.

Psixolog ham diagnostika bilan shug'ullanar ekan, avval mijozning psixologik taraqqiyot darajasini tashxislab, so'ngra maslahat va korrektsiya ishlarini amalga oshiradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, biz metodikaning validligi, ishonchliligi, aniqligi, tanlanma to'plam representativligi haqida tushunchalarga ega bo'ldik.

Tayanch so'zlar va iboralar: sistemali tanlov olib borish, taxminiy sonlar asosida, taxminiy sonlar asosida latareya asosidagi tanlov, tanlash metodi, ijtimoiy psixologik, matematik statistika, sotsial faktlar.

Muhokama uchun savollar:

1. Biogarfiya metodi haqida gapirib bering?
2. Tajrimai hol metodi nimani o'rganadi?
3. Ijtimoiy psixologik tadqiqot predmetini ayting?
4. Tanlash metodi nima?
5. Tasodifiy hodisaalar to'g'risida nimalarni bilasiz?

Test:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi nechanchi yil qabul qilingan?
 - a) 1948-yil iyun
 - b) 1948-yil mart
 - c) 1948-yil yanvar
 - d) 1948-yil dekabr
2. Ekspert so'rovi.....
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) savol-javobni davom ettirish
 - c) so'rov jarayoni
 - d) fanda bunday so'rov mavjud emas
3. Ekspert so'zining ma'nosi?
 - a) yun. So'z
 - b) lot. tajribali
 - c) ing. asos solish

- d) lot. ish bajarish
4. Asosiy asboblarekspert so'rovlari nima?
- a) sotsiologik so'rovning bir turi
- b) natijani qayta ishlash
- c) maxsus dastur tomonidan ishlab chiqilgan profil yoki bo'sh intervyu
- d) so'rov nima ekanligi bayon etilgan
5. Ekspert so'rovi jarayoni nechta mutaxassisdan oshmasligi kerak?
- a) 10 kishidan
- b) 10-5 kishidan
- c) 10-20 kishidan
- d) 10-15 kishidan
6. Ekspert anketasini tuzishda necha % savollar ochiq holda tuziladi?
- a) 50 dan 90 % gacha
- b) 50 dan 60 % gacha
- c) 50 dan 100 % gacha
- d) 50 dan 10 % gacha

16- MAVZU. SOTSIOMETRIYA METODI.

1. Sotsiometrik so'rov kichik sotsial guruhlarda shaxslararo munosabatlarni o'lchash va tahlil qilish usuli sifatida.
2. Konkret sotsiologik tadqiqotlarda sotsiometriya metodini qo'llashning imkoniyatlari va uning chegaralanganligi.
3. Sotsiometriya mezonlarini tanlash muammosi. Sotsiometrik test.
4. Sotsiometrik o'lchash natijalari tahlili. Sotsiometrik matritsa va sotsiogramma.
5. Sotsiometrik so'rov natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish.

Sotsiometriya – kichik guruhlarini tarkibiy tahlil qilish usuli.

Sotsiometriya (lotincha so'z: societas – jamiyat va yunoncha so'z: metron – o'lchamoq ma'nosini anglatib) kichik ijtimoiy guruhlardagi shaxslararo munosabatlarni miqdoriy o'lchovlar asosida o'rganadi. Unda kishilarning o'zaro bir-birlarini xush ko'rish, yoqtirish va xush ko'rmaslik mayillari o'rganiladi.

Sotsiometriya tushunchasi XIX asr oxirida matematik usulning ijtimoiy hayotga tadbiq qilishi oqibatida paydo bo'ldi. Sotsiometriyaga

XX asrda fransuz sotsiologi, faylasufi G.D. Gurvich (1894-1965) va amerika ruhshunos olimi Ya.L.Moreno (1892-1974) lar tomonidan asos solingan. Ular kichik ijtimoiy guruhlarda shaxslararo munosabatlarni tadqiq qilish – mikrosotsilogiyada sotsiometriyani qo`lladilar. Ayniqsa, ijtimoiy psixologiyada sotsiometriyaning ahamiyati katta bo`ldi.

Ya.L.Morenoning sotsiometriya tizimi 5 asosga ega edi:

1.Kishilarning o`zaro xush ko`rishlik va yoqtirmaslik asosidagi ehtiros quvvati. Ularni aniqlash sotsiometriyaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

2.Jamiyat “sotsial atomi” alohida individ emas, balki indvidlarning birgalikdagi munosabatidan iborat. Bu aloqadorlik jarayoni ikki darajaga ega: o`z-o`zidan yuzaga keluvchi va real – bunda ehtirosli sherik shu bosqichda o`rganiladi.

3.Sotsial gravitatsiya qonuni.

4.Sotsiologik qonun.

5.Sotsiodinamik qonun.

Kishilar hayot faoliyat davomida o`zaro bir-birlariga nisbatan ijobiy (simpatiya) yoki salbiy (antipatiya) tuyg`ularga ega bo`ladilar. Har qanday kichik ijtimoiy guruh, tashkilot va muassasaning faoliyati uning azolari o`rtasidagi munosabatlar xarakteriga ko`p jihatdan bog`liqdir. Ularda ijtimoiy muhit qanchalik musaffo bo`lsa; ijtimoiy tizim faoliyati ham shunchalik muvaffaqiyatli boradi. Aks holda, kichik guruhlar va ulardagi kishilar hayoti shunchalik qiyin va og`ir kechadi. Sotsiometriya esa shu qiyinchiliklarni, nomuvofiqlilarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Jamiyat rivojlanishi, undagi kishilar hayoti ham butun olam tortishish qonuniga bo`ysunadi. Xuddi tabiatdagidek, jamiyatda ham kishilar o`zaro gravitatsion (o`zaro tortishishga asoslangan) munosabatda bo`ladi. Tabiatdagidan farq qilib, jamiyat hayotida bu qonuniyat o`ziga xos xususiyatlarga egadir. Aql kuchi, bioquvvat, xarakter, temperament, mayl, tab, odat, tarbiya, did, etiqod va shu kabi ijtimoiy-ruhiy omillar kishilar o`rtasidagi o`zaro munosabatlarning murakkab gravitatsion asosini tashkil qiladi. Ular asosida kishilar o`zaro yaqin “tortiladilar”, do`stona, samimiy bo`ladilar yoki bir-biridan uzoqlashadilar, adovatda bo`ladilar. Sotsiometriya shu jarayonlarni miqdoriy jihatdan o`rganadi. O`z navbatida miqdoriy o`lchovlar sifatiy ko`rsatkichlarni farqlashga xizmat qiladi.

G`arb sotsiologiyasida kichik guruhlar nazariyasi: sotsiometriya, guruh ozgaruvchanligi, psixoterapevtik va boshqalar sotsial guruhlarning shakllanishi, ishlashi va taraqqiy etishi qonunlarini tushuntiruvchi nazariyalar sifatida. Sotsiometriya tushunchasi XIX asr oxirida matematik usulning ijtimoiy hayotga tadbiq qilishi oqibatida paydo boldi. Sotsiometriyaga XX asrda frantsuz sotsiologi, faylasufi G.D. Gurvich (1894-1965) va amerika ruhshunos olimi Ya.L. Moreno (1892-1974) lar tomonidan asos solingan. Ular kichik ijtimoiy guruhlarda shaxslararo munosabatlarni tadqiq qilish - mikrosotsilogiyada sotsiometriyani qo`lladilar. Ayniqsa, ijtimoiy psixologiyada sotsiometriyaning ahamiyati katta boldi. Sotsiometriya (lotincha soz: societas - jamiyat va yunoncha soz: metron - olchamoq manosini anglatib) kichik ijtimoiy guruhlardagi shaxslararo munosabatlarni miqdoriy olchovlar asosida organadi. Unda kishilarning ozaro bir-birlarini xush korish, yoqtirish va xush kormaslik mayillari o`rganiladi. Ya.L. Morenoning sotsiometriya tizimi 5 asosga ega edi:

1. Kishilarning ozaro xush korishlik va yoqtirmaslik asosidagi ehtiros quvvati. Ularni aniqlash sotsiometriyaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

2. Jamiyat «sotsial atomi» alohida individ emas, balki indvidlarning birgalikdagi munosabatidan iborat. Bu aloqadorlik jarayoni ikki darajaga ega: ozozidan yuzaga keluvchi va real - bunda ehtirosli sherik shu bosqichda o`rganiladi.

3. Sotsial gravitatsiya qonuni.

4. Sotsiologik qonun.

5. Sotsiodinamik qonun.

Kishilar hayot faoliyat davomida o`zaro bir-birlariga nisbatan ijobiy (simpatiya) yoki salbiy (antipatiya) tuygularga ega boladilar. Har qanday kichik ijtimoiy guruh, tashkilot va muassasaning faoliyati uning azolari ortasidagi munosabatlar xarakteriga kop jihatdan bogliqdir. Ularda ijtimoiy muhit qanchalik musaffo bolsa; ijtimoiy tizim faoliyati ham shunchalik muvaffaqiyatli boradi. Aks holda, kichik guruhlar va ulardagi kishilar hayoti shunchalik qiyin va ogir kechadi. Sotsiometriya esa shu qiyinchiliklarni, nomuvofiqlilarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Jamiyat rivojlanishi, undagi kishilar hayoti ham butun olam tortishish qonuniga bo`ysunadi. Xuddi tabiatdagidek, jamiyatda ham kishilar o`zaro gravitatsion (o`zaro tortishishga asoslangan)

munosabatda bo'ladi. Tabiatdagidan farq qilib, jamiyat hayotida bu qonuniyat oziga xos xususiyatlarga egadir. Aql kuchi, bioquvvat, xarakter, temperament, mayl, tab, odat, tarbiya, did, e'tiqod va shu kabi ijtimoiy-ruhiy omillar kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning murakkab gravitatsion asosini tashkil qiladi. Ular asosida kishilar o'zaro yaqin «tortiladilar», dostona, samimiy bo'ladilar yoki bir-biridan uzoqlashadilar, adovatda boladilar. Sotsiometriya shu jarayonlarni miqdoriy jihatdan o'rganadi. O'z navbatida miqdoriy o'lchovlar sifatiiy ko'rsatkichlarni farqlashga xizmat qiladi. Kvaziguruhlar bu kishilarning muayyan joyda tasodifan yuzaga keladigan jamoasi bo'lib ular da barqaror maqsadlar kuzatilmaydi hamda ongli o'zaro harakatlar amalga oshirilmaydi. Kvaziguruhlarning belgilariga quyidagilar kiradi: - tasodifan yuzaga kelishi; - o'zaro aloqalarning barqaror emasligi; - o'zaro harakatlarning bir tomonliligi (masalan, zavqlanish, norozilik, axborot qabul qilish va hokazo); - ozaro aloqalarning qisqa muddatliligi. Agarda doimiy ozaro aloqalar natijasida guruh tomonidan ozining azolarini sotsial nazorat qilish darajasi oshadigan bolsa kvaziguruhlar sotsial guruhlarga ham aylanishi mumkin. Kvaziguruhlarning korinishlari sifatida auditoriya jamoasi, omma, turli ijtimoiy doiralarni kiritish mumkin. Qon-qarindoshlikka asoslangan guruhlar: urug, qabila, qarindoshlar, oila, elat, millat. Urug' - kishilarning umumiy qon-qarindoshligiga asoslangan va muayyan xo'jalik aloqalari bilan boglangan tarixiy shaklidir. Urug' ichida ishlab chiqarish qurollari va vositalari umumiy bolgan. Qabila - odamlar uyushmasining yuksakroq shakli bo'lib, o'z ichiga ko'p sonli uruglarni kiritadi. Ular o'zining tili yoki shevasi, hududi, rasmiy tashkillashuv shakli (oqsoqol, qabila kengashi) va umumiy marosimlariga ega boladi. A'zolar soni bir necha ming kishigacha etishi mumkin. Oila - kishilarning nikoh va qarindoshchilik munosabatlariga asoslangan eng kichik ijtimoiy guruhi bo'lib, jamiyatda farzandlar tarbiyasi va boshqa ijtimoiy muhim ehtiyojlarni amalga oshiradi. Oilada umumiy xo'jalik yuritilib, yagona byudjet shakllanadi. Elat - ijtimoiy taraqqiyot pillapoyasida qabila va millat orasida turadigan etnik birlik bo'lib asosan quldorlik tuzumi davrida shakllangan va kishilarning til, hudud, iqtisod va madaniyat yaqinligiga asoslanadi. Elatlar son jihatdan qabiladan ancha yirik bo'lib, qon qarindoshlik aloqalari butun elatni qamrab olmaydi. Millat - yagona til, hudud, madaniyat, iqtisodiyot va milliy ruhiyat negizida shakllanadigan kishilarning yirik guruhlari

bo'lib, asosan yangi davrda paydo boladi. Bu davrda yuksak siyosiy tashkillashuvga ega bolgan sinflar, ichki bozor va yagona xojalik aloqalari yuzaga keladi. Milliy adabiyot, san'at, milliy fikrlash tarzi paydo boladi. Millatlar elatlarga qaraganda yanada kop sonli kishilar uyushmasi hisoblanadi. Ommani sotsiologik o`rganish. Omma — bu nisbatan qisqa vaqt davomida bir joyda to`plangan, bir xil tashqi tasirlar va emotsional umumiylikka ega bolgan kop sonli kishilarning birligidir. “Ommaning” tushunchasini sotsiologiya doirasida keng o`rganish XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridan boshlangan. Aynan shu davrda keng xalq ommasining inqilobiy ko`tarilishlari kuzatiladi.

Sotsiometriya miqdoriy o'lchov usullarini ma'lum guruhlar va ijtimoiy tuzilmalarning o'zida qo'llashga hissa qo'shadi va biz guruh darajasida ham, uning har bir a'zosining imkoniyatlarini, o'zaro ta'sirlarini va aqliy farovonligini tushunishga yordam beradi.

Ushbu usulni psixolog va terapevt Yakob Levi Moreno ishlab chiqqan. Yaratilgandan buyon sotsiometriya turli guruhlarining tarkibiy qismlari, masalan, o'quv, o'quv, mehnat yoki sport sohalarida o'zaro ta'sirni baholash va o'lchashda juda qimmatli vosita bo'lib kelgan.

Sotsiometrik metod miqdoriy yondashuvga tegishli bo'lgan bir nechta metodologik resurslardan foydalanadi, masalan, sotsiometrik test metodikasi spektriga tegishli bo'lgan anketa va so'rov.

Sotsiometriya tarixi

Sotsiometriya 20-asrning boshlarida Jeykob Levi Moreno yashagan Qo'shma Shtatlarda tug'ilgan. Ushbu yangi kontseptualizatsiya sotsiometriyani bir necha a'zodan iborat guruhlarda ham, ancha murakkab va kattaroq ijtimoiy sharoitlarda ham guruh va ijtimoiy o'zaro ta'sir dinamikasini o'rganish, tashxislash va bashorat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan texnikaga aylantirdi.

Jeykob Levi Morenoning ta'siri

Venalik psixiatr va Zigmund Freydning shogirdi o'z mamlakatidagi qochqinlar koloniyasini tashkil etishda hamkorlik qilganida birinchi marta sotsiometrik tadqiqot bilan aloqada bo'lgan. Shunday qilib, Moreno odamlar guruhlarida yuzaga kelgan turli xil muammolarni bevosita bilib, sotsiometrik rejalashtirish orqali ushbu guruhlarini va ularning a'zolarini tashkil qilishga urindi.

1925 yildan boshlab Jeykob Levi Moreno Nyu-Yorkka ko'chib o'tdi va shu nuqtai nazardan u o'zining sotsiometrik uslubi uchun mustahkam nazariy asos yaratdi. U o'z uslubini o'zi yashagan

shaharning Sing-Sing qamoqxonasida keng miqyosda sinovdan o'tkazdi. Ushbu test sizga ma'lum bir jismoniy sharoitda turli guruhlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatadigan bir nechta o'zgaruvchilar haqida batafsilroq ma'lumot beradi.

Yig'ilgan ma'lumotlardan foydalangan holda va o'zining katta tajribasiga asoslanib, u uslubni takomillashtirdi va sotsiogrammalarning yanada sayqallangan versiyasini, katta guruh sharoitida shaxslar o'rtasidagi yaxshi yoki yomon munosabatlarni o'rganishga imkon beradigan diagrammalar kabi ingl.

Shu vaqtdan boshlab Moreno o'zining sosyogrammalarini Amerika akademik va ilmiy jamoatchiligiga ma'lum qildi. Uning metodologiyasi juda ijobiy baholandi va u miqdoriy va psixososial tahlillarni boshlashda eng ko'p ishlatiladigan va samarali vositalardan biriga aylandi.

Birinchi eskizidan besh yil o'tib, 1930-yillarda, Jakob Levi Moreno sotsiometriyaga asos solishni tugatadigan shaxslararo munosabatlarga bag'ishlangan asarini nashr etdi. Aynan o'sha paytdan boshlab Moreno tomonidan yaratilgan metodika juda tez rivojlanib, ko'plab kontekst va loyihalarda qo'llaniladi. Darhaqiqat, uning 1936 yildan boshlab o'z ixtisoslashgan akademik jurnali ham bor edi. Bundan tashqari, Nyu-Yorkdagi Sotsiometriya instituti tashkil etilib, keyinchalik Moreno instituti deb nomlanib, Jeykob Levining sharafiga nomlangan. Sotsiometriyaning maqsadlari

Sotsiometriya turli maqsadlarni ko'zlaydi va turli xil maqsadlarda foydalanadi. Yakob Levi Morenoning so'zlariga ko'ra, sotsiometriyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Inson bir guruh odamlarda uyg'otadigan xushyoqish darajasini baholang.
- Buning sabablarini ko'rib chiqing.
- Xuddi shu guruhning turli xil tarkibiy qismlari o'rtasidagi kelishuv darajasini tahlil qiling.

1. Rad etilgan odamlarni aniqlash.

Sotsiometriyaning maqsadlaridan biri guruhning boshqa tarkibiy qismlari tomonidan ko'proq rad etilgan shaxslarni aniqlash va tasniflashdir. Xuddi shu tarzda, u qarama-qarshi holatlar bilan ham shug'ullanadi: qolganlar tomonidan eng qadrli bo'lgan shaxslarni aniqlash va tasniflash.

Shu tariqa, birinchisi bilan ishlash, ularning ijtimoiy ko'nikmalarini targ'ib qilish va qolganlari bilan aloqalarini va munosabatlarini mustahkamlash, shu bilan birga eng qadrlil bo'lganlarning etakchilik qobiliyatini oshirish mumkin.

2. Izolyatsiya qilingan odamlarni aniqlash.

Sotsiometriyaning yana bir maqsadi guruhdan ajratilgan yoki ajratilgan deb hisoblangan odamlarni aniqlash. Bu qanday o'lchanadi? Ular guruh ichidagi dinamikada va munosabatlarda ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan shaxslardir.

3. Guruhning dinamikasini tahlil qilish.

Guruhning dinamikasini o'rganib chiqqandan so'ng, bu bizga taqdim etadigan imkoniyatlardan yana biri, u qanday ta'sir qilishi va ba'zi o'zgarishlarga moslashishi masalan, yangi shaxslarni kiritish yoki boshqalarning chiqib ketishi kabi.

Ushbu uchta maqsadni ushbu metodika yordamida eng ko'p tahlil qilinadigan ikki guruh bo'lgan ta'lim va kasbiy sharoitlarda sotsiometriya orqali topish mumkin.

Sotsiometrik metod qanday ishlatish usuli.

Jeykob Levi Moreno tomonidan ishlab chiqilgan sotsiometrik metod odatda ta'lim sharoitida qo'llaniladi. Hamkasblar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, xushyoqish / antipatiya va hamjihatlik darajasi bo'yicha ko'proq ma'lumot va tahlil elementlariga ega bo'lish uchun foydalaniladi. Shuningdek, u ushbu a'zolarning bir nechtasi o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ba'zi ijobiy naqshlarni yoki kelishmovchiliklarni aniqlashga va bu dinamikaning guruhga qanday ta'sir qilishiga xizmat qiladi.

Sotsiometriyaning asosiy funktsiyalari asosan ikkitadir: birinchidan, guruh ichidagi shaxsiy munosabatlarni aniqlash. Shuni ta'kidlash kerakki, sotsiometriya kamdan-kam hollarda katta guruhlarni o'rganishga, xavf ostida bo'lgan o'zgaruvchilarni yaxshi aniqlashga imkon beradi. Guruh ichidagi xulq-atvor naqshlari aniqlangandan so'ng, usul sotsiometrik test yordamida qo'llaniladi.

Sotsiometrik test - bu tahlildan o'tgan har bir guruh a'zosi to'ldirishi kerak bo'lgan anketa. U ishtirokchilarga zarar etkazmasdan yoki bosim o'tkazmasdan boshqarilishi kerak. Sinov turli xil stsenariylarni taklif qiladi va ishtirokchiga qaysi boshqa a'zolar bilan kichik guruh tuzishni afzal ko'rishlarini va ularning sabablarini tanlash erkinligini beradi. Shu tarzda va har bir a'zoning javoblari orqali guruh ichidagi dinamikani va

har bir ishtirokchining boshqa shaxslarga nisbatan katta yoki kichikroq minnatdorchiligining sabablarini o'z qo'li bilan bilish mumkin.

Nihoyat, bashorat qilish uchun usul ishlatiladi. Ya'ni, bu ishtirokchilar o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilish uchun eng mos va samarali dinamikani oldindan ko'rib chiqishga yordam beradi va ilgari aniqlangan yaxshi dinamikani rag'batlantiradi.

Ommaning ijtimoiy tuzilishi odatda juda sodda bo'lib u yetakchilar va qolganlarga bolinadi. Ommani sotsiologiyada o`rganish nihoyatda muhim bo'lib, jamiyatda kelib chiqishi mumkin bolgan yirik to`polonlar, tartibsizliklarning oldini olishja yordam beradi. Sotsiologiyada sotsial institut tushunchasi.

Sotsial institut (lotincha institutum, ruscha lugaviy manosi-ustanovleniya, ozbekcha manolarda, birinchidan, nizom, qoidalar yoki ularning to`plamini, ikkinchidan, mahkama, muassasalarni bildiradi). Sotsial institut - bu inson faoliyatining turli sohalarini tartibga soluvchi va ularni rollar va mavqelar tizimiga kirituvchi rasmiy va norasmiy qoidalar, meyorlar tamoyillari, yol-yoriqlarning turgun majmuidir. Shunday qilib, biz sotsial institutni ikkita usul yordamida ifodalashimiz mumkin: bir tomondan meyorlar yigindisi, ikkinchi tomondan - rollar va mavqelar yigindisi. Yuqorida qayd etilganlardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, ushbu ikkita tarif bir-biriga zid emas, aksincha, ular bir-birini toldiradi va bitta hodisaning turli tomonlariga urgu beradi. Sotsial institut butun jamiyat nomidan harakat qiladi. Institutsional aloqalar bir paytning ozida meyoriy ham hisoblanadi, chunki ular jamiyat tomonidan oz azolarining u yoki bu ehtiyojlarini qondirish uchun o'raliladi. Sotsial institutning mazmuniy va rasmiy tomonlarini ajratish mumkin. Mazmuniy tomondan sotsial institut u yoki bu ijtimoiy mavqe egalari xulq-atvoriining andozalari tizimi hisoblanadi. Rasmiy tomondan sotsial institut aniq ijtimoiy vazifani bajarish uchun moddiy vositalarga ega bolgan shaxslarning yigindisi sifatida qaralishi mumkin. Sotsial institutlar yoki institutsional sotsiologiya maxsus nazariy yonalishdir. Sotsial institutlarni konkret tashkilot va guruhlardan farqlash lozim. Yuzaki korinishda, sotsial institut muayyan vazifani bajaruvchi odamlar, muassasalar, idoralar majmui sifatida gavdalanadi. Mazmuniga kora esa sotsial institut va shaxslarning konkret vaziyatlarda amal qiladigan maqsadga muvofiq, rasmiy va norasmiy, barqaror, standartlashgan tamoyil, normalar, ornashmalarini bildiradi. Sotsial institut, qisqacha tarifda, odamlar sotsial tashkillashgan va

regulyatsiya qilinadigan faoliyatlarni anglatadi. Sotsial institutlar xatti-harakatining nisbatan barqaror shakl namunalarini, avloddan-avlodga o'tuvchi ananalar, odatlarning qayta takror hosil qilinishini ham taminlaydi.

Sotsial institut belgilari. Sotsial institutga quyidagi belgilar xos:

1) u xulq-atvorning togri turlarini belgilovchi ijtimoiy meyorlar va yolyoriqlarning to'plami sifatida mavjud boladi;

2) u jamiyat mafkurasini va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bogliq;

3) harakatlarning institutsional turlari jamiyat tomonidan nazorat qilinadi, institutning ozi esa individlarning xulq-atvorini nazorat qiladi;

4) sotsial institut zarur moddiy vositalar va zahiralarga ega bo'lib, ular tufayli institut asosida yotuvchi meyorlar va yol-yoriqlar u yoki bu darajada muvaffaqiyatli bajariladi.

Sotsial strukturaga kiruvchi har bir sotsial institut muayyan ijtimoiy ahamiyat vazifalarni ado etish uchun tashkil topadi, har bir sotsial institut faoliyat maqsadi, unga erishishni taminlovchi konkret funksiyalar, ushbu institutga xos bolgan sotsial pozitsiya va rollar, shuningdek, maqsadga muvofiq, kerakli xatti-harakatni ragbatlantiruvchi va deviant (ogma) hatti-harakatlarga qarshi qaratilgan tazyiqlar (sanksiyalar) tizimi bilan tavsiflanadi. Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, manaviy, huquqiy va xalqaro sohalariga xos bolgan sotsial institutlarni ajratib korsatish mumkin. Siyosiy institutlar muayyan hokimiyat majudligini, iqtisodiy institutlar esa moddiy nematlarning ishlab chiqarilishini, taqsimlanishini taminlaydi. Jamiyatning muhim institutlaridan biri oila hisoblanadi. Uning faoliyati (ota-onalar, ota-onalar va bolalar ortasidagi tarbiya usullari) huquqiy va ijtimoiy normalar bilan belgilanadi. Bundan tashqari jamiyatda bir qator ijtimoiy - madaniy institutlar (maorif, sogliqni saqlash tizimlari, madaniy-tarbiyaviy muassasalar, fan va din institutlari) amal qiladi. Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichi unga mos bolgan muayyan sotsial institutlar amal qilinishini taqozo etadi. Hozirgi zamon sivilizatsiyasi tomon qadam tashlayotgan mustaqil mamlakatimizda yangi maqomga monand bolgan sotsial institutlar shakllanish jarayoni roy bermoqda. Bular iqtisodiy sohada - bozor iqtisodiyoti amal qilishiga xizmat qiladigan sotsial institutlar; siyosiy sohada - demokratik hokimiyat turli boginlari faoliyatini taminlovchi sotsial institutlar hamda jamiyat barcha jabhalarida yangi jamiyat tarziga hozirlovchi

turli xil sotsial institutlardir. Islom Karimov izchil tadbiiq qilayotgan konseptsiiyaga muvofiiq yangi sotsial institutlar ananaviiy sotsial institutlarga mutlaqo qaramaqarshi qoyilmasdan, balki jamiyatimizning o`tmishi, hozirgi kuni va kelajagi vorisligini taminlashga xizmat qiladigan, jamiyatdan begonalashmagan, mamlakatimiz mintaqasiga mos keladigan sotsial institutlar faoliyatiga yol ochib berilmoqda. Sotsial institutning asosiiy vazifalari.

Har bir sotsial institut:

- 1) oz faoliyatining malum darajada aniiq shakllangan maqsadlariga;
- 2) individlarga belgilangan ijtimoiy mavqe va rollarning to`plamiga;
- 3) individlarning xulq-atvorini nazorat qiladigan sanktsiiyalar tizimiga;
- 4) ehtiyojlarni qondirishga yonaltirilgan konkret xususiiy vazifalarga ega (istalgan sotsial institut bulardan tashqari doim yana bir vazifaga ega boladi - bu harakat qilayotgan individlar ortasidagi hamjihatlikni taminlash).

Institutsional sotsiologiyada sotsial institutlarning bajaradigan asosiiy vazifalari quyidagilardan iborat: a) jamiyat azolarini takror ishlab chiqarish, qaytadan tiklash; b) sotsializatsiiya (individga ijtimoiy ahamiiyatli bolgan qadriyat va normalarni etkazishning turli xil shakllari); v) ishlab chiqarish va taqsimot; g) tartibga rioya qilish va ahloqni saqlab turish. Sotsial institut turlari: oila, siiyosat, din, iqtisod, talim, huquq va boshqalar. Sotsial institutlarning eng muhim quyidagi turlari mavjud: 1. Oila - jamiyatning muhim institutlaridan biri. 2. Ijtimoiy-madaniy institutlar. Sotsial institutlar sotsial muhit bilan ozaro tasirda boladi. Bu ozaro tasir normal tarzda, shuningdek normaning buzilishi sharoitida ham bolishi mumkin. Har qanday real jamiyatda normativ tartibotga bo`ysunmaydigan anomik hodisalar bolishi tabiiydir. Amal qilish doirasi va vazifalariga qarab sotsial institutlarning quyidagi korinishlarini ajratib korsatish mumkin:

1. Relyatsion yozma malumotlarga institutlar. Bu institutlar jins va yoshdan tortib to kasb-Mashgulot turi va qobiliyati mezonlariga asosan jamiyatning rolga oid tarkibini aniqlab beradi.

2. Regulyativ (idora etish) sotsial institutlari. Bu institutlar shaxsiiy maqsadlarning jamiyatda amal qilib turgan normalariga daxlsiz holda amalga oshish chegaralarini va bu chegaradan chiqib ketilganda

qo`llaniladigan sanksiyalarni (bunda sotsial nazoratning hamma mexanizmlari ham kirib ketadi) belgilab beradi.

3. Integrativ (uygunlashtiruvchi) sotsial institutlar. Bu institutlar bir butun tuzumga jamiyat manfaatlarini qondirishga masul bolgan sotsial rollarni ifodalaydi.

4. Ananaviy sotsial institutlar. Bu sotsial institutlar odat, marosimlar va qarindosh-urugchilik tomonidan qat'iy belgilangan normalar bilan bogliqdir.

5. Madaniy sotsial institutlar. Din, sanat, adabiyot bilan bogliq muassasalar. Oila va nikoh. Nikoh va oila munosabatlari qadimgi davrlardan boshlab ilmiy tadqiqotlar manbaining bir yonalishini aks ettirib, sotsial tizimni tashkil etuvchi sotsial instiutlarning alohida fuktsiyaga ega bolgan bir bolagi hisoblanadi.

Bu sohada ancha toliq va qiziqarli malumotlarni sotsiologlar S. Lipset, D. Landberg va boshqalarning «Institutsional maktab» sotsiologiyasi manbalaridan olishimiz mumkin. Ana shu sotsial institutlardan biri oila hisoblanadi. Klassik sotsiologlarning nazariyalarida sotsial institutlar amal qilishiga kora ikkiga ajratib korsatilgan: Oddiy va murkkab. Oddiy sotsial instiutning klassik misolida oila institutini korib chiqishimiz mumkin. A.G. Xarchevning malumotiga kora - oila kishilarning nikox va qon-qarindoshlik xususiyatiga kora birlashmasi bo'lib, ijtimoiy turmushni shakllantirish va birgalikdagi javobgarliklariga kora boglangan bogindir. Bu masalalarni biz A. Millerning konseptsiyalarida ham korishimiz mumkin (1914-1973). Oz davrida M. Veber ham sotsial institutlar va ularning funksiyalari haqida alohida toxtalib o'tgan. O. Kont oz sotsiologik nazariyalarida oilani jamiyatning birlamchi asosi sifatida qarab chiqadi va uning kelib chiqishini insoniy munosabatlardagi tabiiy holat deb izohlaydi. O. Kontning fikricha: oilada ijtimoiy munosabatlarning barcha ko`rinishlari oz aksini topadi, yani notenglik (avlodlar va jinlar ortasida), tobelik (oila azolari ortasidagi, oila boshligi, kattalar) va hokazo. Shunga kora oila bir kichik davlat bo'lib, u davlatning shakllanish asosi, uning modeli, oila sotsial funksiyalari esa - jamiyat funksiyalarini aks ettiradi.

Oilaning huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil qiladi (asosiylari):

1. Inson huquqlari umumjahon Dekloratsiyasi (1948 yil dekabr) 16-moddada berilgan.

2. Ozbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 63-66-moddalarda bayon etilgan.

3. Ozbekiston Respublikasining Oila Kodeksi (1998 yil 30 aprelda qabul qilingan) 8 bolim 238 moddadan iborat.

4. Va boshqa shular doirasida qabul qilingan normativ hujjatlar.

Muhokama uchun savollar:

1. Sotsiometriya nima?
2. Ya.L. Morening sotsiometriya tizimi nechta asosga ega?
3. Sotsiometriya nimalarni o'rganadi?
4. Sotsiometriyaga kim asos solgan?
5. Sotsial intitut nima?

Test:

1. Muayyan ijtimoiy muammo ijtimoiy psixologik tadqiqot jarayonida nima bo'lib xizmat qiladi?

- a) vosita
- b) predmet
- c) aloqa
- d) jarayon

2. Tasodifiy kattaliklar qanday hodisa hisoblanadi?

- a) amaliy
- b) anonim
- c) tasodifiy
- d) bunday hodisa mavjud emas

3. Sotsiometriya nima?

- a) natijani qayta ishlash va tahlil qilish
- b) indekslar va ularning turlari
- c) metod bilan ishlash
- d) kichik guruhlarni tarkibiy tahlil qilish usuli

4. Sotsiometriya qaysi tildan olingan?

- a) lotincha va yunoncha
- b) yunoncha va grekcha
- c) grekcha va ispancha
- d) inglizcha

5. Sotsiometriyaga nechanchi asrda asos solindi?

- a) XX asr oxiri
- b) XX asrda
- c) XX asr 2-yarmi

- d) XX asr o'rtalari
6. Sotsiometriya tizimi 5 asosga ega ekanligini kim ta'kidlagan?
- a) R.Merton
b) G.D.Girvich
c) Ya.L.Moreno
d) G.Gersog

17-MAVZU. EKSPERT SO'ROVI.

1. Ekspert-so'rov metodologiyasi. Ekspert so'rov turlari.
2. Ekspertlarni tanlash. Ekspert baholari validligi omillari.
3. Ekspert so'rovi metodini qo'llash murakkabliklari.
4. Ekspert so'rovi natijalarini rasmiylashtirish talablari.

Ekspert so'rovi- Sotsiologik so'rovning bir turi, bu erda respondentlar maxsus turdagi odamlarni - ekspertlar qilishadi. Bular mavzuni yoki tadqiqot ob'yektini chuqur bilimga ega bo'lgan malakali shaxslardir.

Ekspert (lot. ekspert -tajribali) - bu biron bir masalani ko'rib chiqishda xulosa chiqaradigan mutaxassis.

Har qanday faoliyat sohasi vakili, biz o'zimizdan tashqari, biz uchun ekspert sifatida harakat qilishi mumkin. Ushbu usulning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tadqiqot muammolarini tahlil qilish va hal qilish bo'yicha mutaxassislarning vakolatli ishtirokini o'z ichiga oladi. Masalan, do'konlarning sotuvchilar yoki tovarlari, kichik biznes sub'ektlari, dilerlar yoki brokerlar ma'lum mahsulot turlariga kutilgan talabni baholashlari mumkin. Armiya bo'linmasida mutaxassislar qo'mondon, ta'lim tuzilmalari xodimlari, qadimgi ishchilar (ular odatda xizmatlarning keng doirasi va hayoti haqida xabardor bo'lishlari mumkin.

Ekspert-so'rov metodologiyasi. Ekspert so'rov turlari. Ekspertlarni tanlash. Ekspert baholari validligi omillari. Ekspert so'rovi metodini qo'llash murakkabliklari. Ekspert so'rovi natijalarini rasmiylashtirish talablari.

XX asrning 70-yillaridan shiddatli taraqqiyotning aks ta'siri oqibatida ijtimoiy jarayonlar o'ta murakkablashib bordi. Ushbu jarayonlarni ilmiy tadqiq etishda ijtimoiy fanlardagi ekstrapolyasiya va modellashtirish metodlarining ichki imkoniyatlari cheklanganligi ma'mul

bo‘ldi. Xuddi shunday sharoitda sotsiologik tadqiqot metodlaridan ekspert so‘rovi (lot. “*expertus*” – tajribali) o‘rganilayotgan hodisa bo‘yicha argumentlashgan fikrlarni yig‘ishda samarali usul sifatida ommalashib bordi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). S.D.Beshelyov ekspert so‘rovi muammoni ilmiy tashhishlash, bashoratlash, loyihalash va modellashtirishda samaradorlik mezonlariga muvofiq keladi, deb biladi²³. T.V.Kuzmenkoning fikriga ko‘ra, mazkur metodning metodologik va metodik imkoniyatlari keng. Uning guruhli, yakka tartibli yoki yuzma-yuz va masofali shakllari uni qo‘llash qulayligini oshiradi²⁴. Uning ichki turkumlanishida jamoaviy (yoki guruhli) shakli sanalgan Delfi metodi anketali so‘rovnoma shaklida amalga oshiriladi. T.E.Danelyan delfi metodini qo‘llash protsedurasi o‘rganilayotgan muammoning (bizning holatda ijtimoiy himoyalash tizimi samaradorligi) kechish xususiyatlarini ekspertlar tomonidan prognozlash imkonini beradi, deb hisoblaydi²⁵. Bizning holatda anketali so‘rovnoma shaklida amalga oshiriladigan delfi usuli ijtimoiy himoya tizimi samaradorligini baholashda qo‘l keladi. Ushbu metod asosida to‘plangan ekspertlar jamoasining fikri birlamchi ma’lumotlar sifatida kompyuter dasturlarida statistik qayta ishlanib, umumlashtiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ekspert so‘rovda ishtirok etuvchi mutaxassislar miqdorini aniqlab olishda O.S.Koshevov, E.S.Golosoza, SH.G.Seidovlarning fikriga ko‘ra, kamida 10-15 kishidan, ko‘pi bilan 32 kishigacha qilib belgilab olish mumkin bo‘lsa-da, davlat va munitsipal boshqaruv organlarida band bo‘lgan mutaxassislarning umumiy yig‘indisi ko‘p sonli bo‘lganligi bois, ekspertlarning optimal miqdorini belgilangan maksimumdan ko‘proq olish mumkin²⁶.

$$10 \leq N_{opt} \leq 30 \text{ kishi va undan ortiq}$$

²³ Бешелев С.Д. Математико-статистические методы экспертных оценок. – Москва: Статистика, 1980. – С. 263.

²⁴ Кузьменко Т.В. Экспертный опрос как основа принятия управленческих решений. /Социологический альманах. Институт социологии НАН Беларуси. 2017. – С. 435.

²⁵ Данелян Т.Э. Формальные методы экспертных оценок. /Экономика, статистика и информатика. Прикладная информатика. №1. 2015. С. 186.

²⁶ Кошевой О.С., Голосова Е.С., Сеидов Ш.Г. Организация экспертного опроса с привлечением специалистов органов государственного и муниципального управления. /Общественные науки. Социология. №1 (21), 2012. – С. 101.

Ijtimoiy himoya tizimida mahalliy boshqaruv organlari (jumladan, mahalla fuqarolari yig'inlari) mutaxassislarining ekspert sifatida tanlab olishda ushbu formula protsedurasiga muvofiq, amalda ularning umumiy yig'indisi ko'p sonli ekanligi hisobga olinadi. SHu bois, tanlanma yig'indi formulasiga tayangan holda 30 kishidan ortiq mutaxassisni tanlab olish mumkin. Bunda, tasodifiy tanlanmaning tizimlashtirilgan shakli quyidagi formulaga muvofiq amalga oshiriladi;

$$K = \frac{N}{n}$$

Bunda, K – tanlanma qadami, N – umumiy yig'indi miqdori, n – tanlanma yig'indining miqdori sifatida olinadi. Bizning holatda tizimlashtirilgan tanlab olish protsedurasiga muvofiq K – mutaxassislarining umumiy ro'yxatidan zaruriy miqdorni tanlab olish qadami, N – respublika miqyosida mahalliy boshqaruv organlari mutaxassislarining umumiy yig'indisi (nafarda), n – mahalliy boshqaruv organlaridan ekspert sifatida tanlab olinganlarning optimal sonini (nafarda) anglatadi. Bizning oldingi tadqiqotlarimizda (X.T.Xusanova) aholini ijtimoiy himoyalash tizimida mahalliy boshqaruv organlari mutaxassislari g'oyalar generatori sifatida yagona elektron platforma orqali aholining ehtiyojmand qatlamlarini ijtimoiy himoyalash tizimi xarakteristikasi va ko'rsatkichlarini baholovchi arbitr vazifasini bajarishi o'rganilgan edi²⁷. Aynan, ekspertlar mazkur tizimni rivojlanish tendensiyalarni tahlil qilish va ilmiy echimini topishda qimmatli ilmiy ma'lumotlarni beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ijtimoiy siyosatning samaradorligini iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilgan H.Abduramanov fikriga ko'ra: "Faoliyat samaradorligi muayyan mezonlar orqali aniqlanadi. Faoliyat mezonlarining mohiyati pirovard natijalar belgilangan maqsadga muvofiq bo'lmasa ham, bu maqsadga yaqinlashishga xizmat qilishi kerakligidir. Mezonlar sifat va miqdor ko'rsatkichlari bo'yicha baholanishi kerak. Har bir mezon maqsadga erishish darajasini aks ettiradigan miqdor va sifat ko'rsatkichlari guruhini qamrab olishi mumkin"²⁸.

²⁷ Tayirovna, Xusanova Khiriniso. "Scientific-methodical study of support for social innovations in the social protection system of the population. /ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. №10.8 (2020): - P. 635-640.

²⁸ Абдураманов Х.Х. Кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг самарадорлигини баҳолаш меzonлари ва кўрсаткичлари. / Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. Илмий электрон журнал. №3. 2015. – Б. 5.

Ekspertlarning ko‘p yillik tajribasi, kasbiy kompetentligi, bilim va amaliy tajriba uyg‘unligi, tizimli-tahliliy sharhlash va ommaviy fikrlardan qat’iy nazar adekvat xulosa chiqarish, sabab va oqibat tamoyillarini bog‘lab olish ko‘nikmalari, evristik qarashlar (latent muammolarni ko‘ra olish), kreativ tashkilotchilik (ijodiy yondashuv asosida tezkor echim topish), muammoning turli qirralari, jihatlarini yaxlitlash, yangi bilim va ko‘nikmalarga ochiqlik kabi shaxsiy va kasbiy fazilatlar ekspert so‘rovi usuli yordamida olingan ma’lumotlarning reprezentativligini ta’minlaydi.

Mutaxassislar (V.A.Reshetnikov, N.G.Korshever, N.I.Dorovskaya) ekspertlarning qayd etilgan shaxsiy+kasbiy fazilatlarini tanlanma yig‘indida kompetentlik mezonlari sifatida 3 guruhga ajratib olishni taklif etadi ²⁹. Tadqiqot ishimizda biz ekspertlarning shaxsiy va kasbiy faziyatlarini umumlashtirib, quyidagi 3 asosiy turkumga taqsimlab olishimiz mumkin;

- kuchli – mahoratli mutaxassis;
- etakchi – tajribali mutaxassis;
- rivojlanib kelayotgan mutaxassis.

Bunda Kendallning tasodifiy kengaytmalar o‘rtasidagi chiziqli aloqalarni tartiblash (rang) shkalasidan foydalanish o‘rinli. Ushbu shkalani qo‘llash protsedurasiga muvofiq ekspertning kompetentlik darajasi 10 ballik reyting tizimi asosida baholanadi. Bunda 10-7 ball: “a’lo” – kuchli-mahoratli mutaxassis, 7-4 ball: “yaxshi” – etakchi-tajribali mutaxassis, 3-0 ball: “qoniqarli” – rivojlanib kelayotgan mutaxassis ko‘rsatkichlarini beradi. Ushbu shkala bizga ekspert so‘rovi asosida to‘plangan birlamchi ma’lumotlarning o‘rtacha statistik hisob-kitob qilib olish protsedurasini engillashtiradi. O‘rganilayotgan muammoning echim yo‘llari bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalarni tizimlashtirish va guruhlashtirish asosida optimal echim yo‘llari ishlab chiqiladi.

Ekspertlik so‘rovi: o‘zbekistonliklar dunyodagi urushlarni yoqlaydimi?

O‘zbekiston aholisi dunyoning barcha davlatlarini tinchlik bo‘lishini xohlaydi va turli hududlardagi harbiy harakatlardan qayg‘uga tushadi. Buni “YUksalish” umummilliy harakati tomonidan

²⁹ Решетников В.А., Коршевер Н.Г., Доровская Н.И. Подготовка специалистов в области управления здравоохранением: значимость формирования компетенций. /Казанский медицинский журнал, 2016. Том.96, №6. – С. 1049.

O‘zbekiston jamoatchiligining tinchlik qadriyatiga bo‘lgan munosabati darajasini aniqlash maqsadida o‘tkazgan ekspertlik so‘rovi [tasdiqladi](#).

So‘rovda 720 kishi — hududlarda tashkil etilgan mustaqil monitoring va baholash jamoatchilik guruhlari a‘zolari, nodavlat notijorat tashkilotlari rahbarlari va faollari, biznes, akademik hamjamiyat va ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etdi. Ularning 397 nafarini (55,2 foizi) erkaklar, 323 nafarini (44,8 foizi) ayollar tashkil etdi. Ishtirokchilar O‘zbekistonning barcha hududlaridan birdek qamrab olingan.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, harbiy harakatlar o‘zbekistonliklarda qayg‘u va qo‘rquvni uyg‘otadi. Jumladan, “Boshqa mamlakatlar hududidagi harbiy harakatlar sizda qanday his-tuyg‘u uyg‘otadi?” savoliga 359 kishi yoki so‘ralganlarning 49,9 foizi “qayg‘u” deb javob bergan.

Javoblar orasida ikkinchi o‘rinda “qo‘rquv” (110 kishi yoki 15,3 foiz), uchinchi o‘rinda “nafrat” (105 kishi yoki 14,6 foiz) belgilangan. Bunda “nafrat” degan javobni ayollarga qaraganda ko‘proq erkaklar tanlagan (27 foiz ayollar, 73 foiz erkaklar). Harbiy harakatlar ayollarda ham, erkaklarda ham teng miqdorda qo‘rquv va qayg‘u his-tuyg‘ularini uyg‘otishi ma‘lum bo‘ldi. Respondentlarning 10 foizga yaqini bu qaysi

mamlakatda sodir bo‘layotganiga bog‘liqligini, 9,2 foizi esa vahimaga tushishini bildirgan. Birona respondent “xursandchilik” javobini tanlamagan.

O‘zbekistonning faol jamoatchiligi nafaqat o‘z yurtida, balki butun dunyoda tinchlik bo‘lishini yoqlaydi. So‘rovning aksariyat ishtirokchilari, ya’ni 672 nafari yoki 93,3 foizi “Men butun dunyoda tinchlik bo‘lishini istayman” javobiga to‘liq qo‘shilgan. Qatnashchilarning 27 nafari (3,8 foiz) O‘zbekistonda, 21 nafari (2,9 foiz) Markaziy Osiyoda tinchlik bo‘lishini istaydi.

Shuningdek, jamoatchilik faollari jabrlanganlarga gumanitar yordam ko‘rsatishni qo‘llab-quvvatlamoda.

Ekspertlik so‘rovi natijasiga ko‘ra, 664 nafar respondent (92,2 foiz) O‘zbekistonning tashqi siyosat prinsiplarini to‘liq, 48 nafari (6,7 foizi) qisman qo‘llab-quvvatlaydi.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИГА МУНОСАБАТИНГИЗ?

Fuqarolar O‘zbekistonning tashqi siyosat konsepsiyasiga asosan, bloklarga qo‘shilmaslik maqomini saqlab qolish muhimligini qayd etmoqda. O‘zbekistonning harbiy-siyosiy bloklarga qo‘shilmaslik siyosatiga 621 nafar respondent (86,3 foizi) qo‘shiladi va to‘liq qo‘llab-quvvatlaydi, 74 nafari (10,3 foizi) bunga neytral munosabatda, 25 nafari (3,4 foizi) esa harbiy bloklarga qo‘shilish kerak, deb hisoblaydi. Ekspertlar O‘zbekistonning “o‘tkir masalalardan qochmasdan, oqilona murosa yo‘lini izlash” tamoyiliga asoslangan mintaqaviy siyosatini, tinchlik va taraqqiyot, barqaror rivojlanish va yaxshi qo‘shnichilik yo‘lida BMT tuzilmalari bilan yaqin hamkorligini qo‘llab-quvvatlaydi.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ БЛОКЛАРГА ҚЎШИЛМАСЛИК СИЁСАТИГА ҚАНДАЙ МУНОСАБАТДАСИЗ?

Global/mintaqaviy muammolarni faqat xalqaro tashkilotlar, shu jumladan BMT ishtirokida diplomatiya yo‘li bilan hal qilish maqsadga muvofiq. So‘rovning 440 nafar qatnashchisi (61,1 foizi) shunday hisoblaydi. Respondentlarning beshdan bir qismining fikricha, global va mintaqaviy muammolarni faqat dunyo etakchilari bilan hamkorlikda hal qilish kerak. 18,6 foiz respondentga ko‘ra, bu masalaga faqat ikki tomon – mojaro qilayotgan davlatlar ishtirokida echim topish mumkin. Bir nafar so‘rov ishtirokchisi “harbiy kuchlarni ishlatgan holda” degan javobni bergan.

ГЛОБАЛ/МИНТАҚАВИЙ МУАММОЛАРНИ ҚАНДАЙ ЙЎЛЛАР БИЛАН ҲАЛ ҚИЛИШ МАҚСАДГА МУВОФИҚ, ДЕБ ҲИСОБЛАЙСИЗ?

Эксперт – бу муаммо yechimi bo'ycha optimal yechimni tanlay olish qobiliyatiga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassis.

Tadqiqotchining ilmiy tadqiqot ishini olib borishida ekspert (ilmiy rahbar yoki shu sohaning yetuk mutaxassisi yoki ilmiy tadqiqot ishini olib borayotgan muassasa rahbari) fikrini e'tiborga olish kerak.

Bashoratlovchi ekspert tizimlar – bu oldingi va hozirgi mavjud axborotlar asosida keyingi holatni bashoratlash jarayoni bo'lib, unda asosan dinamik parametrli modellar qo'llaniladi.

Эксперт tizimlardan samarali foydalanishni o'ylagan tadqiqotchi o'zining olib boradigan ilmiy tadqiqot ishining algoritmlik tizimini yoki maqsadlar ketmaketligini tuzib olish kerak va ularning har bir bosqichdagi (qadamidagi) natijasini nazorat qilishda ekspert tizimlaridan foydalanilsa, maqsadga yetishdagi chetlanishlar oldi olinadi.

Tayanch soʻzlar va iboralar: ekspert so'rovi, delphi usuli, formallashtirish, anketa so'rovi, respondent, sotsiometriya, sotsial atom, sotsiodinamik qonun, sotsial gravitatsiya qonuni, sotsiologik qonun, bashoratlovchi ekspert tizimlar, ekspert.

Muhokama uchun savollar:

1. Ekspert so'zining ma'nosi?
2. Ekspert so'rovi nima?
3. Ekspert metodi boshqa metodlardan qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
4. Ekspert tadqiqot usullarini sanang?
5. Bashoratlovchi ekspert tizimlari nima?

Test:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi nechanchi yil qabul qilingan?
 - a) 1948-yil iyun
 - b) 1948-yil mart
 - c) 1948-yil yanvar
 - d) 1948-yil dekabr
2. Ekspert so'rovi.....
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) savol-javobni davom ettirish
 - c) so'rov jarayoni
 - d) fanda bunday so'rov mavjud emas
3. Ekspert so'zining ma'nosi?
 - a) yun. So'z
 - b) lot. tajribali
 - c) ing. asos solish
 - d) lot. ish bajarish
4. Asosiy asboblarexpert so'rovlari nima?
 - a) sotsiologik so'rovning bir turi
 - b) natijani qayta ishlash
 - c) maxsus dastur tomonidan ishlab chiqilgan profil yoki bo'sh intervyu
 - d) so'rov nima ekanligi bayon etilgan
5. Ekspert so'rovi jarayoni nechta mutaxassisdan oshmasligi kerak?
 - a) 10 kishidan
 - b) 10-5 kishidan
 - c) 10-20 kishidan
 - d) 10-15 kishidan
6. Ekspert anketasini tuzishda necha % savollar ochiq holda tuziladi?
 - a) 50 dan 90 % gacha

- b) 50 dan 60 % gacha
- c) 50 dan 100 % gacha
- d) 50 dan 10 % gacha

18-MAVZU. HUJJATLARNI TAHLIL QILISH METODI.

1. Hujjatlar sotsiologik ma'lumotlarning eng muhim manbai sifatida. Sotsiologiyada hujjat tushunchasi.

2. Hujjatlar tasnifi: ma'lumotlarni qayd etilishiga ko'ra; ma'lumotlarni olish usuliga ko'ra; mualliflik xarakteriga ko'ra; ma'lumotlarga "yaqinlik" darajasiga ko'ra. Yozma hujjatlar: davlat va markaziy arxivlar; tashkilot va korxonalar arxivlari; hisobot statistikalari; ilmiy nashrlar; matbuot; shaxsiy hujjatlar; empirik ma'lumotlar arxivi. Ikonografik hujjatlar (kino-video va fotohujjatlar).

3. Fonetik hujjatlar. Sotsiologik tadqiqotlarda hujjatlarni tahlil qilish metodidan foydalanishning ustunlik va kamchilik tomonlari.

Hujjat - keng ma'noda ma'lumotlar qayd etilgan moddiy buyumlar (qog'oz, kinoplyonka, fotoplyonka, magnitofon lentasi, perfokarta va boshqalar). Hujjat matn, tasvir, tovush va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin.

Mazmuniga ko'ra, hujjat ilmiy-texnika hujjatlari (maqolalar, kitoblar, patentlar, chizmalar, jadvallar va h.k.), huquqiy hujjatlar (qarorlar, farmonlar, shartnomalar va h.k.), boshqaruv hujjatlari (buyruqlar, ko'rsatmalar, qarorlar va h.k.)ga bo'linadi. Shakllanish manbaiga ko'ra, birlamchi va ikkilamchi (referatlar, anno-tatsiyalar va h.k.) hujjatlar farqlanadi. Idora hujjatlari to'plami, odatda, kirish, chiqish va ichki (xizmatda foydalanish uchun) hujjatlariga bo'linadi. Masalan, bank muassasasi hujjatlari ichidagi mijozlar bankka taqdim etadigan hujjatlar: to'lov topshiriqnomalari, chek va boshqa kirish hujjatlari; bank ishtirokida rasmiylashtiriladigan va mijozlarga beriladigan hujjatlar chiqish hujjatlari hisoblanadi.

Huquq fanida hujjat deganda, odatda, qonunda belgilangan shaklda tuzilgan va yuridik ahamiyatga ega bo'lgan (shaxsning tug'ilganlik, ma'lumot olganlik, nikohdan o'tganlik, mehnat staji kabi) faktlarni tasdiklovchi, yozma aktlar tushuniladi. hujjatsud ishlarini yuritishda

faktlarni aniqlash vositasi sifatida katta ahamiyatga ega. Hujjatlarni qalbakilashtirish jinoyat hisoblanadi

Hujjatlarni o'rganish ham sotsiologik ma'lumotlar yig'ishda o'ziga xos o'ringa ega.

Hujjatlar ma'lumotlarni to'plash usuliga ko'ra (qo'lyozma, bosma, kinoplyonka, magnit lenta), avtorlik tipiga ko'ra (shaxsiy va ijtimoiy), ularni yig'ish usuliga ko'ra (jamiyatda amal qiluvchi, tashkilot, kollektiv, korxonada faoliyati jarayoniga tashkiliy qism bo'lib kiruvchi hujjatlar), yig'ilyotgan empirik materialga yaqinlik darajasiga ko'ra (mavjud holatni bevosita aks ettiruvchi birlamchi va mavjud hujjatlarga asoslanib ko'rilgan ikkilamchi hujjatlar) klassifikatsiyalanadi.

Hujjatlarni o'rganish metodlarini ikki katta guruhga ajratish mumkin: ananaviy va formallashtirilgan. O'z navbatida, ananaviy metodlar ham ikki guruhga bo'linadi: umumiy (tushunish, intuitsiya, anglab etish) va maxsus (manbalarga asoslanish, psixologik, yuridik metodlar). Formallashtirilgan metodlarga kontent-analizni kiritish mumkin. Kontent-analiz (tarkibiy analiz) metodi hujjatda malum bir asosiy tushunchalarning qanchalik ko'p ishlatilishiga asoslanib xulosa chiqarishdan tashkil topadi. Misol tariqasida ikkinchi jahon urushi yillarida amerika sotsiologi Lassuelning Leyts bilan birga olib borgan kontent-analizni olish mumkin. Ular fashistik orientatsiyaga asoslangan deb taxmin qilingan. Amerika gazetalaridan birini tadqiq qildilar. Shu gazetaning 1943 yil 3 dan 31 dekabrgacha bo'lgan davrdagi sonlarini kontent-analiz metodi bilan o'rgandilar va ularda Amerikaga qarshi va Germaniyani yoqlovchi fikrlar qo'llanish hollarini hisoblab, sanab chiqdilar. Natijada, tadqiqotchilar olgan xulosalar ijobiy ekanligi aniqlanib, bu gazetada AQSH Oliy Sudi tomonidan taqiqlangan.

Sotsiologiyada hujjat tushunchasi, uning turlari. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish usullaridan biri-hujjatlarni o'rganish usulidir. Hujjat oz semantik manosiga kura isbot etish mazmunini ifodalovchi suzdir. Hujjat moddiy material manba hisoblanib, voqea va faktlar xususidagi ma'lumotlarni o'ziga ifodalaydi. Sotsiologiyada hujjatlar deganda tekslardagi bosma va kul yozma shaklida yozilgan informatsiyalarni, magnit lentasiga foto va kinoplenkalarga yozilgan informatsiyalarni tushunamiz. hujjat sifatida turli formulalar, chizmalar, grafiklar, ramziy belgilar ham bo'lishi mumkin. hujjatlar bir necha asoslarga bolinadi: informatsiyaning kulyozma, bosma, kino,

foto, magnitofon lentalarina yozish shakllari kayd etiladi; gavdalantirish, yani jonlashtirish darajasiga kora shaxsiy va oziga xos xususiyatlarga ega bolmagan boladi; mavqe darajasiga kora rasmiy va norasmiy bo'lib, o'ziga xos guruhlarni ommaviy axborot vositalarining (ro'znoma, jurnal, radio, televideniya) kop sonli materiallari tashkil etadi. Hujjatli manbalarning korinishlari, belgilari, maqsadlari, tadqiqot tekstar, informatsialar, ma'lumotlarni tahlil(analiz) qilish usullarini aniqlaydi. Statistik xujjatlar, guvohnomalar, bayonnomalar hisobga olish ma'lumotlari, statistik tendentsiya va aloqalarni anglashning umumlashgan ko'rsatmalarini olish maqsadida o'rganiladi. Shaxsiy xujjatlar: avtobiografiya, xotiranomalar, xat, protseslarning (jarayonlar) subyektiv tomonini tadqiq qilish uchun shaxsiy ishlar, fikrlar, qadriyatlar, shaxsiy sifatlar kiradi. Ijtimoiy informatsiyani tashkil qiluvchi ommaviy axborot vositalarining tekstar(matnlari)kontent-analizini keltirib chiqaradi. Shundan kelib chiqib, xujjatlarni o'rganish usuli quyidagilarga bo'lish mumkin.

- 1) Statistik.
- 2) Avtobiografik.
- 3) Kontent-analiz.

Bu usullarning birinchi va ikkinchi xujjatlarni ananaviy va mazmuniy tahlil kilsa, yani muayyan tadqiqot ob'yektinitashqi korinishi, nima haqidagiligi, mualifi, ishonchlilik meyor, foydalilik darajasi, kimga mo'ljallanganligi, qaysi tildagi va xokazolar atroflicha urganilib xulosa qilinadi. Kontent tahlilda esa, tadqiq etilayotgan ob'yektini o'rganish ko'lami jiddiy teranlashadi va tadqiqotchi o'zi o'rganayotgan manbaning mohiyat asoslariga nazar sola boshlaydi. Kontent-tahlil hujjatlarni o'rganish metodining bir turi sifatida. Kontent-analizning mohiyati shundaki, u o'rganilayotgan belgilarni maxsus kodlar yordamida tekst ma'lumotlarni (yoki uning tarkibidagi informatsiyani) ilmiy kategoriyaga o'tkazadi shu asosda mikdoriy analiz vujudga keladi. Bu usul formalashgan usul deyiladi, chunki kontent-analizda asosiy diqqat tekstar mazmunini, ifoda tarzini formasiga kura, kategoriyasiga kura, informatsiyaning hajmiga kura klassifikatsiya va qodirovka qilishga karatiladi. Xujjatlarni o'rganish va tahlil etishda yuqoridagi usullardan samarali foydalanish natijasida tadqiq ob'yektini o'rganish birmuncha qulaylashadi, ijtimoiy axborot manbalariga chuqurroq kirib borish imkoniyatlari yuzaga keladi. Hujjatlarning informatsiya manbai sifatidagi ishonchlilik muammosi.

Hujjatli tadqiqot - sotsiologik ma`lumot yig'ishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Sotsiologik tadqiqotda eng kop qo'llaniladigan hujjat turlariga ommaviy va shaxsiy yozuvlar (arxiv manbalar), davlat hujjatlari, xatlar va sud bayonnomalari kirishi mumkin. Tadqiqotda foydalanilayotgan hujjatlar qatoriga mazkur mavzu bo'yicha avvalgi tadqiqotlarda yig'ilgan ma'lumotlarni ham kiritish mumkin. Bunday ma'lumotlar esa tadqiqotning ishonchliligini oshiradi. Biroq, masalan, jinoyatchilikning rasmiy statistikasiga murojaat qilsak, kamroq ma'lumotga ega bo'lgan bo'lamiz. Chunki, politsiyaga xabar berilgan jinoyatlarga ro'yxatga olinadi. Bu esa jinoyatning hammasi emas. Hujjatlarni tahlil qilish turlari. Hujjatlarni tahlil qilish jarayonida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim. Tashkilot, muassasa va mansabdor shaxs tomonidan beriladigan hujjatlar umumiy qabul qilingan muayyan guvohlik mazmunini ifodalovchi rasmiy rekvizitlarga ega bo'ladi.

a. Hujjatlarda muhr, shtamp, bosmaxona blanki belgilari bo'lib, ular muayyan muassasa, tashkilotga tegishli ekanligidan dalolat berib turadi.

b. Hujjat malum mansabdor shaxs tomonidan imzolangan bo'lib, uning ismisharifi va unvoni aks etadi.

c. Hujjatda u tuzilgan joy, vaqt, qabul etish va muayyan adresga jo natish belgilari qayd etilgan boladi. Albatta, sotsiologiya fani uchun hujjatda aks ettirilgan mazmun birinchi darajali ahamiyatga ega, amo mazkur hujjatning nechoglik haqqoniyligi va realligi uning tuzilish shakliga ham bog'liqdir. Test usuli. Keyingi yillarda sotsiologik tadqiqotlarni amalga oshirish jarayonlarida test usuli yordamida ma'lumotlar to'plash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Test inglizcha suz bo'lib, tajriba, sinov, o'rganish manolarini ifodalaydi. Test sotsiologiya fanida chuqur ildiz otayotgan ilmiy tadqiqot usuli bo'lib, oddiy kuzatish yoki surash usullarida kulga kiritish mushkul vokeya va holatlar, shaxslarning murakkab ichki ruhiy jarayonlari, xislat va fazilatlar, iroda kuchi xususida atroflicha ma'lumot olish imkonini beradi. Testning bosh vazifalaridan biri tafakkur, xotira, diqqat-e'tibor va qiziqish jarayonlaridagi va umuman aqliy-intelektual faoliyatning turli jihatlaridagi ozgarishlarni o'rganishdan iboratdir. Testlar kumagida hayotni tajribalar, tasavvurlar, fikr-qarashlar, ahloqiy-estetik nuktai nazarlar, muayyan xatti-harakatlarning kelib chiqish sabablari xususida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. O'z navbatida test usuli

orqali sotsiologik tadqiqotlar o`tkazishda respondentga bir xil talablar kuyilishi muhim ahamiyatga ega. Agar bir xil talab kuyilmasa, unda olingan javoblar tadqiqot maqsadini tulaligicha royobga chiqara olmaydi. Sungi yillarda keng tarqalayotgan testlar o`zining asosan empirik xarakterga ega ekanligi, u eki bu amaliy maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishi bilan ajratib turadi. Masalan, oquv yurtlariga qabul qilish eki bitirish testlari. Shu narsani alohida kayd etish lozimki, test bu- avvalo korsatkichdir. Miqdoriy korsatkichlardan u farq qilib, test qiyin anglanuvchi ong, manaviyat va ruhiyatga korsatkichlarga erishish yollarini oydinlashtiroadi. Test usuli bugungi kunda tarbiyaviy ishlar samaradorligini aniqlash, jamoatchilik fikri holatini real belgilash, ijtimoiy ongning ayrim jihatlarini to`g`ri tushunishda ahamiyat kasb etib bormoqda. Sotsiologiya fanida empirik tadqiqotlar jarayonida qo`llanilayotgan usullardan yana biri - bu statistik usuldir. Statistika - lotincha suz bo`lib, "status"- holat atamasidan kelib chiqqan. Dastlab bu suz Italiyada "Davlatshunoslik" ma`nosida qo`llanilib, "siyosiy holat", muayyan shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy urni mazmunini anglatib kelgan. Statistik usullar amaliy matematikaga suyanuvchi tadqiqot usullari sifatida sotsiologik ma`lumotlarni yigish, kayta ishlash, tahlil etish, modellashtirish va turli xil tadqiqotlar natijalarini taqqoslash maqsadlarda keng qo`llaniladi. Statistik usullar odatda tanlama va tadrijiy o`zgarishlarni o`rganuvchi usullarga ajratiladi. Birinchi, tanlama usul voqea, hodisalar o`rtasidagi aloqadorlik va bog`liqliklar tahlilini, statistik xulosalar, baholar va ulchamlar nazariyasini, eksperimental ishlarni rejalashtirish usullarini o`z ichiga olsa, ikkinchisi esa vokelikdagi tadrijiy o`zgarishlarni muayyan uzluksiz o`sish ko`rsatkichlari, shkala asosida o`rganish, muayyan voqea va hodisalarning sabablarini tahlil etish, turli xil voqealarning ikki belgisi - miqdor va sifat o`rtasidagi aloqalarni tahlil qilish va boshqalarni kamrab oladi. Statistik tadqiqotlar asosida guruhlashtirish usuli alohida o`rin tutadi. Guruhlashtirish usuli o`rganilayotgan birlikni muayyan guruhlarga ajratish asosida atroflicha tadqiq etishni nazarda tutadi. Bunda asosiy mezon ajratilgan guruhlar sonini va ulardagi muhitni belgilovchi jihatlarini to`g`ri aniqlab tadqiq etishdan iboratdir. Shuningdek o`zaro bog`langan jadvallarni tuzish asosida ham ob`yekt sotsiologik tahlil etiladi. Bu usul ilmiy farazni tekshirishda muhim ahamiyatga ega. Keyingi yillarda sotsiologiyada matematik usullar keng kulamlarda qo`llanilib kelinmoqda.

Yozma hujjatlar.

Yozma ravishda olingan dalillar (hujjatlar va yozma tushuntirishlar) ogʻzaki shakldagi dalillarga qaraganda ishonchliroq bolishi mumkin. Auditorlik dalillar olinish manbasiga koʻra ichki, tashqi va aralash dalillarga boʻlinishi mumkin. Ichki auditorlik dalillar xoʻjalik yurituvchi subektdan yozma yoki ogʻzaki koʻrinishda olingan maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. Tashqi auditorlik dalillar uchinchi tomonlardan yozma koʻrinishda (odatda auditorlik tashkilotining yozma soʻrovi boʻyicha) olingan maʼlumotlardan iborat. Aralash auditorlik dalillar xoʻjalik yurituvchi subektdan yozma yoki ogʻzaki koʻrinishda olingan va uchinchi tomon yozma ravishda tasdiqlagan maʼlumotlarni ozichiga oladi. Auditorlik dalillar olinish usuliga koʻra quyidagicha turkumlanadi:

- a) faktlarni tasdiqlash yoʻli bilan olingan dalillar;
- b) hujjatlashtirilgan faktlarni aniqlash yoʻli bilan olingan dalillar;
- v) maxsus oʻtkazilgan tahlil natijasida aniqlangan dalillar.

Faktlarni tasdiqlash mulklar va majburiyatlar muayyan turlarining mavjudligini aniqlashdan iborat. Bu xoʻjalik faoliyatidagi faktlar boʻlib, ularni fakt-vaziyatlar deb hisoblash mumkin; ular zamonaviy auditning ajralmas qismi hisoblangan inventarizatsiya yoʻli bilan aniqlanadi. Hujjatlashtirilgan faktlarni aniqlash moliyaviy hisobotni va hisob registrlarini toldirish uchun asos bolgan dastlabki hujjatlarni tekshirish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Bularga tannarxni asossiz ravishda oshirib yuborish yoki tovarsiz operatsiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliq operatsiyalar misol boʻlishi mumkin. Shuningdek, bitta hujjatning turli nusxalaridagi yozuvlarining bir-birlariga mos kelmaslik holatlari. Maxsus oʻtkazilgan tahlil natijasida faktlarni aniqlash hujjatlarda keltirilgan maʼlumotlarni mantiqiy joylashtirish va matematik hisob-kitob qilish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Bunday argumentlash ratsional deb nomlanadi va u audit jarayonida salmoqli oʻrin tutadi.

Masalan: 1) 2910-«Omborlardagi tovarlar» schetida korxonada mulki hisoblangan tovarlar hisobga olinishi lozim;

2) auditor ushbu tovarlar uchun korxonaning mulkiy huquqi mavjudligini aniqlashi zarur;

3) taqdim etilgan hujjatlar (shartnomalar, tovarlar hisoboti, bank kochirmalari) va mulkiy huquqning korxonaga oʻtgan paytini aniqlash asosida auditor tovarlarning egasi haqida xulosa qiladi. Auditor fikriga

birinchi argument koproq tasir korsatadi. Haqiqatda 2910-«Omborlardagi tovarlar» schetida qoldiq sifatida ko`rsatilgan tovarlar yoq bo`lsa, hech qanday fikr-mulohazaga o`rin qolmaydi. So`ngra uchinchi va to`rtinchi argumentlarni ahamiyatliligi bo`yicha ko`rsatish mumkin.

8.2. Auditorlik dalillarni olish manbalari Auditorlik dalillar hujjatlarni tekshirish jarayonida; xo`jalik yurituvchi subekt xodimlari va uchinchi shaxslardan yozma va og`zaki so`rov o`tkazish yo`li bilan; hisob jarayonlarining bajarilishi va xo`jalik faoliyati ustidan auditorning bevosita kuzatishi chogida olinishi mumkin. Auditorlik dalillar bevosita olinadigan manbalarga quyidagilar kiradi: mijoz korxonasi va uchinchi shaxslarning dastlabki hujjatlari; mijoz korxonasi buxgalteriya hisobi registrlari va uning moliya xo`jalik faoliyatining tahlil natijalari; mijoz korxonasi xodimlari va uchinchi shaxslarning og`zaki bildirishlari; mijoz korxonasi bir hujjatlarini boshqalari bilan solishtirish, hamda uning hujjatlarini uchinchi shaxslarning hujjatlari bilan taqqoslash; mijoz korxonasi aktivlari va passivlarini inventarizatsiya qilish natijalari hamda uning moliyaviy hisobotlari. Olingan dalillarning sifati ularning manbalariga bog`liq. Auditorning bevosita kuzatishi va moliya xo`jalik muomalalarini o`rganishi natijasida olingan dalillar eng ishonchli hisoblanadi. Shuningdek, mustaqil manbalardan olingan, hujjatlarga asoslangan ma`lumotlar ham ishonchli hisoblanadi. Mijoz korxonasi axborotlarga ishlov berish tizimidan to`planganiga qaramasdan, to`plangan ma`lumotlarga asosan auditor tomonidan olingan va ishlov berilgan ma`lumotlarning dalil kuchi kamroq hisoblanadi. Mijoz korxonasi axborot tizimida tuzilgan, ishlov berilgan va saqlanayotgan hujjatlardagi axborotlarning dalil kuchi past hisoblanadi. Bunda ichki nazorat tizimining baholanishini inobatga olish zarur. Agar ushbu tizim samarali bo`lsa, undan olingan axborotdan dalil sifatida foydalanish mumkin. Har xil manbalardan olingan va turli shakldagi auditorlik dalillar auditorlik riskini pasaytiradi. Ko`p hollarda bitta holat bo`yicha har xil manbalardan to`plangan dalillar bir birlariga zid bo`lib chiqadi. Bu holda auditor vujudga kelgan ziddiyatni hal etish va to`plangan dalillarning ishonchliligi hamda xulosalarning asosliligiga ishonch hosil qilishi uchun qo`shimcha axborotlar to`plashi zarur. Agar auditor qandaydir muammo bo`yicha etarli dalillar to`plash imkoniga ega bolmasa, buni oziyning hisobotida aks ettirishi lozim. Agar mijoz

korxonada auditorga tolaqonli tekshiruv uchun zarur hajmdagi hujjatlarni takdim qilmasa yoki agar auditor zarur auditorlik dalillarini to'plash imkoniga ega bolmasa, uning oldida katta muammolar vujudga kelishi mumkin. №50 «Auditorlik dalillar» nomli AFMSda takidlanishicha: «Agar auditorlik tashkilotiga xo'jalik yurituvchi subekt tomonidan mavjud hujjatlar to'la hajmda taqdim etilmasa va u qaysidir shet va (yoki) muomala bo'yicha etarli auditorlik dalillarini to'plash imkoniga ega bolmasa, auditorlik tashkiloti bu vaziyatni o'zining hisobotida aks ettirishi lozim va salbiy auditorlik xulosasi tuzish to'g'risidagi masalani ortaga qoyishi mumkin. Demak, etishmayotgan auditorlik dalillari jiddiy hisoblangan buxgalteriya hisoboti moddalariga taalluqli bo'lsa, auditor auditorlik xulosasi tuzishdan rasmiy ravishda bosh tortishi va bu holni tegishli tarzda rasmiylashtirishi lozim. Shunday qilib, hisobot ma'lumotlarining ishonchliligi to'g'risida o'z fikrlarini shakllantirishda, auditor auditorlik dalillar olinadigan turli manbalardan foydalanib, auditorlik ishini pasaytirishni ko'zlaydi.

8.3. Auditorlik amallari va auditorlik dalillarini to'plash

Auditorlar auditorlik amallarini bajarish chog'ida daliliy ma'lumotlarni to'playdilar. Auditorlik amali bu muayyan audit uchastkasida dalillarni olish uchun auditor tomonidan amalga oshiriladigan ishlarning malum tartibi va ketma-ketligi. Dalillarni to'plash uchun qanday auditorlik amallari zarurligi va ularni qachon bajarishni auditor auditorlik tekshirishlar dasturini tuzish chog'ida mustaqil hal qiladi. O'zbekiston Respublikasining auditorlik faoliyati milliy standartlariga muvofiq auditor quyidagilarga asosan etarli dalillarni to'plashi lozim: ichki nazorat vositalarini tekshirish; schyotlar bo'yicha qoldiqlar va oborotlarni buxgalteriya hisobida aks ettirishning to'g'riligini tekshirish; tahliliy amallar. Ichki nazorat vositalarini muvofiqlik uchun tekshirish auditorlarga ichki nazorat tizimida ko'zda tutilgan tadbirlar va amallarning samaradorligi (samarasizligi) to'g'risida dalillar to'plashiga imkon beradi. Schyotlar bo'yicha qoldiqlar va oborotlarning buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishini batafsil tekshirish muayyan muomalalarning mazmunini va xatolarini aniqlash uchun o'rganishni nazarda tutadi. Batafsil tekshirish odatda auditor tomonidan tekshiruv maqsadini, tanlashning rejalashtirilgan kolamini va uning ob'yektlarini saralab olishni hisobga olgan holda tanlov to'plamini shakllantirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tahliliy amallar mijoz korxonaning muhim moliyaviy va iqtisodiy

korsatkichlarini, kutilmagan va buxgalteriya hisobida noto'g'ri aks ettirilgan xo'jalik muomalalarini aniqlash, shuningdek bunday xatolar va chalkashliklarning sabablarini aniqlashni ko'zda tutadi. To'plangan auditorlik dalillari buxgalteriya hisobining yolga qoyilishini va ichki nazorat tizimini o'rganish hamda baholash to'g'risidagi yozuvlar, bayonnomalar, jadvallar va blankalar shaklida auditorning ishchi hujjatlarida aks ettirilishi lozim. Ishchi hujjatlarda auditorlik amallarining rejalashtirilishi va bajarilish natijalarini ham aks ettirish zarur. Auditorlik dalillarini to'plash ketma-ketligini quyidagicha:

1. Auditorlik dalillarini to'plashning maqsadini shakllantirish shartnomaning umumiy audit rejasi va auditorlik tekshiruvlar dasturiga taalluqli maqsadiga bog'liq. Shartnomadan kelib chiqqan holda boshqa maqsadlar ham, jumladan hisobni tashkil etishning samaradorligini baholash, to'lov layoqatini, rentabellikni va boshqalarni bashoratlash ham aniqlanishi mumkin.

2. Tanlangan auditorlik amallari №3-«Auditni rejalashtirish» nomli AFMS ga muvofiq auditor tomonidan auditorlik tekshiruvi dasturida korsatilishi lozim. Bunda auditorlik amallaridan qaysilarini (nazorat vositalari testi yoki mohiyatan tekshirishlar) va qaysi uchastkalarda qo'llash maqsadga muvofiqligini aniqlash zarur. Etarli darajadagi va ishonarli dalillarga ega bolish uchun mohiyatan o'tkaziladigan auditorlik amallari va analitik amallardan foydalaniladi. Auditor hisob va hisobotning malum bolimlarini tekshirishda qo'llaniladigan auditorlik amallarini batafsil bayonini dasturda aks ettirishi zarur. Bunda ayrim muomalalarni tekshirishda qo'llaniladigan amallar mazmuni aks ettirilgan, oldindan ishlab chiqilgan taxminiy ro'yxatlardan foydalanish mumkin.

3. Auditorlik dalillarini olish usullari (qayta hisoblash, inventarizatsiya, xo'jalik muomalalarini hisobga olish qoidalariga rioya qilinishi, tasdiqlash, og'zaki so'rov, hujjatlarni tekshirish, kuzatib chiqish, analitik amallar) standartda keltirilgan. Auditor quyidagilarni aniqlaydi: muayyan vaziyatda qanday usullarni qo'llashi; u yoki bu usulni qaysi ob'yektlarga nisbatan (aktivlar, passivlar, majburiyatlar, subektlar va hokazo) qo'llash zarurligi auditorlik amallarini qanday ketma-ketlikda bajarishni. Auditor tomonidan olingan dalillarning etarlilik va ishonarliligi turli amallar, usullar va zarur dalillarni olish manbalarini muvofiqlashtirish natijasida taminlanadi.

4. Auditorlik tekshiruvlari uchun axborotlarni to`plash. Buning uchun audit dasturidagi har bir bolim bo`yicha normativ-savolnoma va hisob-hisobot ma`lumotlarining zarur ro`yxati tuziladi. Normativ-savolnoma ma`lumotlar ro`yxati asos sifatida shakllantiriladi. Auditor bu ro`yxatni tekshiruv ob`yektiga nisbatan aniqlashtiradi. Tekshiruvda ishtirok etadiga xodimlar ushbu ro`yxatdagi hujjatlarning mazmuni bilan tanishtirilgan bolishlari lozim. Tekshiruvni boshlashdan oldin hisob-hisobot ma`lumotlari–mijoz-korxonadan talab qilib olinadigan hujjatlar va registrlarning ro`yxatini ham tuzish zarur.

5. Auditorlik amallarni bajarish va audit jarayonida aniqlangan dalillarni bayon qilish. Bu bosqichda auditor auditni rejalashtirish chog`ida belgilangan tanlov hajmidan kelib chiqadi. Aniqlangan tafovutlar ularni aniqlash amallari yoki odlari va audit jarayonida aniqlangan dalillarning batafsil bayoni korsatilgan holda ishchi hujjatlarda ro`yxatga olinadi. Bayon qilish vaziyatdan kelib chiqqan holda, ixtiyoriy holda bolishi mumkin yoki maxsus ishlab chiqilgan ishchi hujjatlar shakllarini to`ldirish yo`li bilan amalga oshirilishi mumkin.

6. To`planga dalillarni baholash deganda ularning audit maqsadiga erishish va ishonchliligini aniqlashdagi rolini belgilash tushuniladi. Dalillarni baholashda quyidagilarni aniqlash zarur: manbaning mustaqilligi, olingan faktlar va boshqa ma`lumotlardan dalil sifatida foydalanish mumkinligi (yani buning qonunga zid emasligi); mazkur dalilning tekshiriladigan ob`yektga taalluqliligi; tanlash hajmi va metodologiyasi. Shuningdek, mazkur dalilning ob`yekt bo`yicha to`plangan boshqa dalillar bilan aloqadorligi; ushbu aloqadorlikning ko`lami va tavsifi; olingan dalillarning keying audit jarayonida kollanilish imkoniyatlari; aniqlangan tafovutlarning jiddiylik darajasi; olingan dalillar to`plamining qaror qabul qilish uchun etarliligini ham aniqlash zarur. Xulosa qilib aytganda, auditor moliyaviy hisobotning u yoki bu moddasi bo`yicha jiddiy xatolar yo`qligi haqida ishonch hosil qilishi lozim.

8.4. Auditorlik dalillarni olish usullari.

Auditor auditorlik dalillarini to`plashda har xil usullardan foydalanadi. №50-«Auditorlik dalillar» nomli AFMSda keltirilgan asosiy usullarning mazmunini korib chiqamiz. Bular: mijoz-korxonaning arifmetik hisob-kitoblarini tekshirish (qayta hisoblash); inventarizatsiya; ayrim xo`jalik muomalalarini hisobga olish

qoidalariga rioya qilinishini tekshirish; tasdiqlash; xo`jalik yurituvchi subekt va mustaqil (uchinchi) tomonlar xodimlarini og`zaki so`rovdan o`tkazish; hujjatlarni tekshirish; korib chiqish; tahliliy amallar; muqobil balans tuzish kabi usullardir. Mijoz korxonaning arifmetik hisob-kitoblarini tekshirish (qayta hisoblash) uning mazmuni hujjatlar va buxgalteriya yozuvlarining arifmetik aniqligini tekshirish hamda mustaqil hisob-kitoblarni bajarishdan iborat. №50-«Auditorlik dalillar» nomli AFMSda qayta hisoblashlar tanlab amalga oshirilishi tavsiya qilingan. Tanlash kolami va uning elementlari auditor tomonidan ichki nazorat tizimining ahvolini hisobga olgan holda mustaqil aniqlanadi. Hujjatni rasmiylashtirishdan hisobot tuzilgunga qadar ma`lumotlarni shakllantirish ustidan o`rnatilgan samarali ichki nazorat tizimi (moddiy javobgar shaxslarni o`zaro qarama-qarshi tekshirish, rahbariyat, bosh buxgalter va buxgalterlar tomonidan nazorat) sodir bolishi mumkin bolgan arifmetik xatolarni, natijada auditorlik riskni pasaytiradi. Qo`lda to`ldirilgan hujjatlar va hisob registrlari (ma`lumotnomalar va hisob-kitoblar, kassa hisobotlari, bank hisobotlari, hisoblashuv-to`lov vedomostlari va boshqalar) qayta hisoblashdan o`tkaziladi. Agar mijoz-korxonada hisob ishlari kompyuterlashtirilgan bo`lsa, dastlabki hujjatlar va hisob registrlaridagi arifmetik hisoblashlarni tekshirish zarurati oshadi. Bu kompyuter dasturlarini ataylab noto`g`ri tuzish va arifmetik xatolarni kompyuter klaviaturasidan noto`g`ri kiritish bilan bog`liq bolishi mumkin. Arifmetik hisob-kitoblarni tekshirish kompyuter dasturiga kiritilgan hisob-kitoblar algoritmini nazorat qilishni taqozo etadi. Agar xo`jalik yurituvchi subekt buxgalteriya hisobi kompyuterlashtirilgan bo`lsa, hisob-kitoblarni tekshirish ham kompyuterdan foydalangan holda amalga oshiriladi. Inventarizatsiya–mijoz korxonada mol-mulklarining mav-judligi to`g`risida aniq ma`lumot olishga imkon beradi. Bunda barcha mol-mulklar (debitor qarzlari ham) va kreditor qarzlari inventarizatsiya qilinishi zarur. Xalqaro va Milliy audit standartlariga muvofiq auditorlar o`zlari inventarizatsiya o`tkazishi shart emas, ammo uning o`tkazilishi ustidan nazorat qilishi lozim. Bu butun ichki nazorat tizimining va ayrim nazorat vositalarining ishonchliligini baholashga imkon beradi. Masalan, mijoz-korxonaning joriy yildagi hisob siyosatida mol-mulklar va majburiyatlarni inventarizatsiya qilish tartibi korsatilmagan bo`lsa, shuningdek, moddiy javobgar shaxslar almashganida ham yillik moliyaviy hisobotni tuzishdan oldin ham inventarizatsiya

o`tkazilmagan bo`lsa, bu hol auditorga ichki nazorat tizimining ishonchliligini past deb baholashga asos boladi. Inventarizatsiya jarayonida auditor xo`jalik muomalalarini dastlabki hujjatlarda oz vaqtida va sifatli rasmiylashtirilishi, moddiy javobgar shaxslar tomonidan moddiy boyliklarning harakati to`g`risidagi hisobotlarni tuzish tartibi va operativ hisob yuritish to`g`risida, korxonaning o`ziga tegishli va komissiyaga qabul qilingan tovarlari hamda materallarining saqlanish tartibi to`g`risida ma`lumot olishi mumkin. Inventarizatsiya o`tkazish jarayonida hisobda aks ettirilmagan faktlar aniqlanishi ham mumkin. Bu holat moddiy boyliklarni saqlash bo`yicha xizmat ko`rsatish, binolarni shartnoma tuzmasdan ijaraga berish va shunga o`xshashlar bilan bog`liq. Auditor inventarizatsiya o`tkazilishini kuzatishda №19-«Inventarizatsiyani tashkil etish va o`tkazish tartibi» nomli AFMS va 1054- nomli qaror hamda boshqa meyoriy hujjatlar talablariga rioya qilinishini tekshiradi. Inventarizatsiya o`tkazish tartibiga malum talablar qo`yiladi. Masalan, №19 BHMSga muvofiq inventarizatsiya o`tkazish chogida komissiya azolaridan birortasining ishtirok etmasligi uning natijalarini haqiqiy emas deb hisob-lashga asos boladi. Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan moddiy boyliklar kamomadi va buzilishining tabiiy kamayish meyoridan oshgan qismini hisobdan o`chirish uchun taqdim qilingan hujjatlarga, aybdor shaxslarning yo`qligini tasdiqlaydigan tergov yoki sud organlarining qarori, yoki etkazilgan zararni aybdor shaxsdan undirishning rad etilishi, yoki moddiy boyliklarning buzilish faktini tasdiqlovchi texnik nazorat bolimi yoki tegishli maxsus tashkilotlardan olingan xulosalar ilova qilingan bolishi shart. Hisobot yilida o`tkazilgan inventarizatsiya natijalarining ma`lumotlari korxonadan maxsus dalolatnomalar, qaydnomalar va boshqa tegishli hujjatlarda umumlashtirilishi lozim. Inventarizatsiyaning o`tkazilishini kuzatish, shuningdek inventarizatsiya materiallarini tahlil qilish auditorga buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil etilishini to`g`ri baholash imkonini beradi. Alohida xo`jalik muomalalarini hisobga olish qoidala-riga rioya qilinishini tekshirish bevosita ushbu ishlarning bajarilish paytida amalga oshiriladigan hisob ishlari ustidan nazorat o`rnatishni nazarda tutadi. Auditor u yoki bu xo`jalik muomalasining hujjatlar bilan qanday rasmiylashtirilayotganligi, hamda bunday faktlarni hisob registrlarida aks ettirishning ketma-ketligi ustidan nazorat o`rnatishni kuzatadi. Bu ichki nazoratning ahvoli kabi, buxgalteriya hisobini yuritish tartibiga

rioya qilinishini ham baholashga imkon beradi. Tasdiqlash auditorlik dalili sifatida hisob-kitob va valyuta schetlaridagi, mol etkazib beruvchilar, xaridorlar, buyurtmachilar, turli debitorlar va kreditorlar bilan hisob-kitoblar hisobga olinadigan schetlardagi qoldiqlarning haq-qoniyligi to`g`risidagi ma`lumotlarni olish uchun qo`llaniladi.

Hujjatlar turli asoslarga ko'ra tasniflanishi mumkin... Bunda asosiy mezon - bu axborotni unda qayd etish shakli va uning ishonchliligi. Bu qanday maqsadlarda ishlatilishi mumkinligi hujjat shakliga bog'liq.

Axborotni tuzatish uslubiga qarab, ular orasidagi farq ajratiladi:

Yozma hujjatlar - barcha turdagi bosma va qo`lda yozilgan mahsulotlar. Masalan, kitoblar, xatlar, matbuot, statistik va boshqa haqiqiy nashrlar va hk.;

Fonetik, ya'ni. eshitish qobiliyati uchun mo`ljallangan (radio, gramofon, lenta, lazer va kompyuter audio yozuvlari);

Ikonografik hujjatlar, ya'ni. vizual ravishda qabul qilinadi (video, foto, film hujjatlari, rasmlar, bosma nashrlar va boshqalar).

Norasmiy, ya'ni shaxslar tomonidan yaratilgan va rasmiy bo'lmaganlar. Aks holda, ular shaxsiy kelib chiqish hujjatlari deb ham ataladi (shaxsiy hujjatlardan farqli o'laroq, ular, qoida tariqasida rasmiy va egasining shaxsini tasdiqlaydi). Ular orasida shaxsiy xatlar, oilaviy albomlar, kundaliklar, ya'ni. shaxslar tomonidan qayd etilgan hamma narsalar o'z tashabbusi;

Rasmiy hujjatlar davlat yoki jamoat tashkilotlarining yuridik yoki mansabdor shaxslari (mansabdor shaxslari) tomonidan tuziladi va tegishli ravishda rasmiylashtiriladi va tasdiqlanadi. Masalan, muassasada rasmiy hujjatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) joriy, kiruvchi va chiquvchi hujjatlar; 2) davriy hisobot hujjatlari - oylik, choraklik, yillik sertifikatlar, hisobotlar; 3) bayonotlar; davriy bo'lmagan hisobotlar, sharhlar, hisobotlar; 4) arxiv hujjatlari doimiy va vaqtincha saqlash.

Yaratish motivatsiyasi nuqtai nazaridan hujjatlar quyidagilarga bo'linadi.

G'azablangan (berilgan), ya'ni. har qanday vazifalarni bajarish natijasida paydo bo'lganlar. Masalan, maktab o'quvchilarining berilgan mavzu bo'yicha insholari, "Mening o'zimning direktorim" tanloviga yuborilgan videofilmlar, har qanday tanlovga javoblar (xatlar, telefon qo'ng'iroqlari) va hk.;

Hech qanday rag'batlantirilishidan qat'i nazar, asoslanmagan (spontan) hujjatlar. Bunga shaxsiy kelib chiqadigan barcha hujjatlar kiradi. Turli xil organlarga, ommaviy axborot vositalariga yuborilgan xatlar va murojaatlar, shaxsiy yozishmalar, kundaliklar, xotiralar, kitoblar chetidagi yozuvlar va boshqalar.

Meditatsiya mezoniga ko'ra hujjatlar:

Tadbirning bevosita ishtirokchisi yoki guvohi tomonidan (norasmiy hujjatlar uchun) yoki asosiy mansabdor shaxs tomonidan yaratilgan boshlang'ich (davlat qonunlari, buyurtmalar va boshqalar);

Ikkilamchi hujjatlar birlamchi hujjatlarni umumlashtirish asosida tuziladi. Bularga sharhlar, mavhum nashrlar, analitik hisobotlar va boshqalar kiradi.

Sotsiologiyada hujjatlarni tahlil qilishning ikkita asosiy turini ajratish odatiy holdir:

◆ sifatli tahlil, bu an'anaviy deb ham ataladi;

◆ miqdoriy tahlil, xalqaro tasnifga ko'ra, kontent-tahlil deb ataladi.

Birinchi yo'l hujjatlar sifatini tanlash va baholash, ularning mazmunini idrok etish va talqin qilish bilan bog'liq barcha xilma-xil operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu usul intuitiv tushunishga, hujjatlar mazmunini tahlil qilishga va umumlashtirishga, shuningdek xulosalar asoslariga asoslanadi. An'anaviy intuitiv hujjat tahlilining odatiy namunasi sotsiolog tomonidan o'rganilayotgan muammo bo'yicha adabiyotlarni o'qish va ilmiy xulosalar shaklida o'z xulosalarini taqdim etish. Asosiy cheklov - tadqiqot boshlanishidan oldin rivojlangan tadqiqotchining munosabati va afzalliklari ta'siri tufayli ma'lumotlarda subyektiv tarafkashlik ehtimoli. Bunday ta'sirlar tan olinmasligi mumkin va ularni aniqlash va baholash uchun qat'iy mezon mavjud emas. Bunday kamchiliklarni bartaraf etish uchun rasmiylashtirilgan matnni tahlil qilish usullaridan foydalaniladi.

Tarkibni tahlil qilish (Inglizcha kontent-tahlil) - bu aniqlangan raqamli naqshlarni keyinchalik mazmunli talqin qilish maqsadida matnlar va matnli massivlarning miqdoriy tahlili.

Kontent-tahlil qidiruv protseduralarini standartlashtirishga, o'rganilayotgan hujjat tarkibidagi hisob birliklarini belgilashga asoslanadi, bu alohida so'zlar (atamalar, siyosatchilarning ismlari, partiyalar va harakatlar nomlari, geografik nomlar va boshqalar), hukmlar jumlar shaklida ifodalangan. , paragraflar, matn parchalari,

baholash, qarashlar, dalillar, shuningdek har xil turdagi nashrlar (mavzu, janr, muallif turlari va boshqalar bo'yicha).

1. matnli ma'lumot manbalarining namunaviy to'plamini qurish va asoslash;

3. tahlil birliklarini aniqlash - tahlil toifalarini batafsil tushunchalarga ajratish;

4. hisob birliklarini taqsimlash - tahlil birliklarining yakuniy bo'linishi, ya'ni. matnda tadqiqotchilar qidiradigan elementlar paydo bo'ladi;

5. tahlilning barcha toifalari va to'plamning tegishli tahlil birliklarini o'z ichiga olgan kodifikator jadvallarini qurish;

6. ma'lumotlarni kodlash jadvallariga kiritish;

7. Tadqiqot jarayonining o'zaro monitoringini o'tkazish;

8. hujjat turlari bo'yicha natijalarni oraliq hisoblash;

9. yakuniy tahlil va xulosalar.

Kontentni tahlil qilish quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- bitta matn bilan bitta metodikada ishlaydigan turli tadqiqotchilar bir xil natijalarga erishishlari uchun tahlilning ob'yektivligi;

- tadqiqot ob'yektining tizimli tahlili - tahlil uchun xabarlarni tanlash tadqiqotchining xohishiga emas, balki qat'iy rasmiy mezonlarga asoslangan bo'lishi kerak;

- tanlangan materiallardan olingan xulosalar manbaning barcha materiallariga etkazilishi uchun tahlil qilish uchun materiallarning vakolatligi;

- miqdoriy tahlilning to'g'riligi yoki noto'g'riligi (matnning ayrim elementlaridan foydalanish chastotasi, korrelyatsiya koeffitsientlari va boshqalar) matematika tilida tekshirilishi kerak.

Ob'yekt tarkibni tahlil qilish kitoblar, plakatlar yoki varaqalar, gazeta raqamlari, filmlar, ommaviy chiqishlarda, televidenie va radioeshittirishlar, jamoat va shaxsiy hujjatlar, jurnalistik intervyular, javoblar bo'lishi mumkin. ochiq savollar anketalar va boshqalar.

Tarkibni tahlil qilishning mohiyati uchun nima sodir bo'lishini, qanchalik tez-tez, qanday sharoitda bo'lishini ko'rsatadigan haqiqatni o'z ichiga olishi kerak; taqqoslash uchun keng imkoniyatlar beradi. Kamchiliklari- real tendentsiyalarga muvofiqligini aniqlashning murakkabligi; natijalarning axborot manbasiga bog'liqligi.

2) Sotsiologik tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish va qayta ishlash

Sotsiologik o'rganish olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash, empirik asosli xulosalar va tavsiyalar olish bilan yakunlanadi.

Tahlil bosqichi - o'rganilayotgan ob'yekt to'g'risida olingan ma'lumotlarning u haqidagi mavjud bo'lgan bilimlar bilan o'zaro bog'liqligi. Tahlil bosqichining mazmuni va maqsadi individual natijalarning ma'nosini tushuntirish, umumlashtiruvchi qoidalarni birlashtirish va ta'kidlash, ularni bir tizimga keltirishdir.

Sotsiologik tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirishning miqdoriy va sifatiy usullari mavjud. Miqdoriy usullarga quyidagilar kiradi: guruhlash, korrelyatsiya koeffitsientlarini hisoblash, omillarni tahlil qilish. TO tahlil qilish va umumlashtirishning sifatiy usullari tipologizatsiya, modellashtirish va nazariyalar yaratish. Ma'lumotlarni qayta ishlash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlarni unifikatsiya qilish va rasmiylashtirish uchun ma'lumotlarni tahrirlash va kodlash.

2. O'zgaruvchanlarni yaratish. Bir qator holatlarda anketalar asosida to'plangan ma'lumotlar to'g'ridan-to'g'ri o'rganishda hal qilinishi kerak bo'lgan savollarga javob beradi, chunki savollar operatsiya jarayonida ko'rsatkichlar ko'rinishida bo'lgan. Qarama-qarshi protsedurani amalga oshirish kerak - ma'lumotlarni tadqiqot savollariga javob beradigan shaklga tarjima qilish.

3. Statistik tahlil sotsiologik ma'lumotlarni tahlil qilishning eng muhim bosqichidir. Umumlashtirish va xulosalar chiqarishga imkon beradigan statistik qonuniyatlar va bog'liqliklar aniqlanadi.

Sotsiologiyada hujjatli film - bu bosma yoki qo'lda yozilgan matnda, magnit lentada, fotosuratda yoki filmda yozilgan har qanday ma'lumot. Shu ma'noda, hujjat tushunchasi odatda qo'llaniladiganidan farq qiladi: biz odatda hujjatlarni rasmiy materiallar deb ataymiz. Ma'lumotni yozib olish usuli bilan biz bir-birimizdan farq qilamiz: qo'lda yozilgan va bosma hujjatlar; magnit lentaga yozib olish. Belgilangan maqsad nuqtai nazaridan tadqiqotchining o'zi tanlagan materiallar ajratib ko'rsatiladi.

Shaxsiylashtirish darajasiga ko'ra hujjatlar shaxsiy va shaxssizga bo'linadi.

Shaxsiy - shaxsiy buxgalteriya hujjatlari (kutubxona shakllari, anketalar va imzolangan shakllar), berilgan xarakteristikalar bu kishi, xatlar, kundaliklar, bayonotlar, xotiralar.

Shaxsiy bo'lmagan - statistik yoki voqea arxivlari, matbuot ma'lumotlari, yig'ilish protokoli.

Holatlariga qarab hujjatlar rasmiy va norasmiy bo'linadi.

Hujjatlarning maxsus guruhi - ommaviy axborot vositalari, gazetalar, jurnallar, radio, televizor, kino.

Shuningdek, hujjatlarni tarkibiga ko'ra tasniflashingiz mumkin

Axborot manbasiga ko'ra hujjatlar asosiy va ikkilamchi bo'linadi.

So'rovnomalar - bu odamlarning subyektiv dunyosi, ularning moyilligi, faoliyat motivlari, fikrlari haqida ma'lumot olishning ajralmas usuli.

Hujjatlarni tahlil qilish - bu ma'lumotlar asosiy manbai sifatida foydalaniladigan ma'lumotlar yig'ishning birlamchi usuli; shuningdek, bu muayyan muammolarni hal qilish uchun jarayonlar va hodisalarni o'rganishda hujjatli manbalardan ma'lumot olish uchun foydalaniladigan uslubiy texnika va protseduralar to'plamidir.

Hujjatlarni tahlil qilish usullari nihoyatda xilma-xil bo'lib, doimiy ravishda yangilanib va (u200b)takomillashtirib borilmoqda. bu xilma-xillikda tahlilning ikkita asosiy turini ajratish mumkin: an'anaviy (klassik) va rasmiylashtirildi (miqdoriy tarkib tahlili).

An'anaviy (klassik) hujjatlarni tahlil qilish.

An'anaviy (klassik) tahlil deganda hujjat tarkibidagi ma'lumotlarni har bir aniq holatda tadqiqotchi tomonidan qabul qilingan ma'lum bir nuqtai nazardan talqin qilishga qaratilgan aqliy operatsiyalarning butun xilma-xilligi tushuniladi.

Hujjatda keltirilgan sotsiologni qiziqtirgan ma'lumotlar odatda u erda yashirin shaklda mavjud. An'anaviy tahlilni o'tkazish ushbu ma'lumotlarning asl shaklini kerakli tadqiqot shakliga aylantirishni anglatadi. Aslida, bu hujjat mazmunini talqin qilish, uni talqin qilishdan boshqa narsa emas.

An'anaviy klassik tahlil hujjat mazmunining chuqur, yashirin tomonlarini qamrab olishga imkon beradi: ushbu tahlil hujjatga chuqur kirib borishga, uning mazmunini tugatishga intiladi. Ushbu usulning asosiy zaifligi sub'ektivlikdir. Tadqiqotchi qanchalik vijdonli bo'lmasin, materialni maksimal darajada xolislik bilan tekshirishga harakat qilmasin, izohlash doimo ozmi-ko'pmi subyektiv bo'ladi. An'anaviy tahlilni ajratib turadi tashqi va ichki makon. Tashqi tahlilning maqsadi - hujjat turini belgilash, ammo ko'rinish shakli, vaqti va joyi, muallifi, tashabbuskori, uni yaratish maqsadi, qanchalik ishonchli va

ishonchli ekanligi. Uning mazmuni nimada. Bunday tahlilni e'tiborsiz qoldirish ko'p hollarda hujjat mazmunini noto'g'ri talqin qilish bilan tahdid qiladi. Ichki tahlilning maqsadi hujjat tarkibini o'rganishdir.

Turli xil dunyoqarash nazariyalariga rioya qilgan mualliflar ikki xil dalillarni ma'lum bir hodisani tushuntirishda muhim deb bilishlari mumkin. Hujjatning ishonchliligi, asosliligi va to'g'riligini baholash. Ishonchlilikni baholash, avvalambor, hujjatning haqiqiyligini baholashdir: muallifning shaxsini aniqlash, yaratilgan vaqt va joyning holati, muallifni hujjatni yaratishga undagan sabablar, shuningdek hujjatning saqlanish darajasini uning to'liqligi, keyingi yo'nalishlarning mavjudligi, xatolar va boshqalar. Huquqiy tahlil - amaliy barcha turlari uchun huquqiy hujjatlar... Uning o'ziga xosligi, avvalo, yuridik fanida har bir so'zning ma'nosi qat'iy ravishda o'ziga xos tarzda aniqlangan maxsus atamalar lug'ati ishlab chiqilganligidadir. Yuridik hujjatlarni tahlil qilishda qonuniy so'z boyligini bilmaslik tadqiqotchini qo'pol xatolarga yo'l qo'yishi mumkin.

Hujjatlarning rasmiylashtirilgan tahlili (miqdoriy).

Ushbu usullarning mohiyati tarkibning ba'zi muhim tomonlarini aks ettiradigan osonlikcha hisoblanadigan xususiyatlarni, xususiyatlarni, hujjat xususiyatlarini (masalan, ba'zi bir atamalardan foydalanish chastotasini) topishda davom etadi. Keyin tarkib aniq hisob-kitob operatsiyalari uchun o'lchovli, qulay bo'ladi.

Ijtimoiy tadqiqotlarda kontentni tahlil qilish usullaridan keng foydalaniladi. Dastlab ommaviy targ'ibotning samaradorligini o'rganish uchun foydalanilgan ushbu texnika endi barcha turdagi rasmiy hujjatlarni tahlil qilishning kuchli vositasiga aylandi. Kontent-tahlil, shuningdek, turli tashkilotlar va davlat organlariga kelib tushgan xatlarni o'rganish amaliyotida, siyosatshunoslikda, ijtimoiy psixologiya va pedagogikada va boshqalarda qo'llaniladi. Muammolar: - kalit tugunlarni tasniflash asoslarini aniqlab, materialni turkumlash tamoyillari. Ushbu vazifa muayyan tadqiqot maqsadlariga qarab hal qilinadi. - sifat va miqdoriy yondashuvlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash. Hujjatlarni sifatli va miqdoriy tahlil qilish usullari.

Miqdoriy tahlil doimiy ravishda sifatli tahlil bilan to'ldirilishi kerak. Ikkinchisiga asoslanib, ba'zi bir aniqliklar kiritilishi va miqdoriy tahlil usullarini takomillashtirish mumkin. Hujjatlarni sifatli tahlil qilish barcha miqdoriy operatsiyalar uchun zaruriy shartdir. Avvalo, shuni

ta'kidlash kerakki, matnlarning miqdorini aniqlash har doim ham tavsiya etilgandan uzoqdir.

Hujjat sotsiologiyada axborotni saqlash va uzatish uchun mo'ljallangan shaxs tomonidan maxsus yaratilgan ob'yekt. Axborotni yozish uslubiga ko'ra ular quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar:

1. qo'lda yozilgan hujjatlar,
2. bosilgan hujjatlar,
3. filmdagi yozuvlar (film, video, foto va boshqalar)

Belgilangan maqsad nuqtai nazaridan, tadqiqotchilar o'zi tanlagan materiallar va sotsiologdan mustaqil ravishda tuzilgan, maqsadli yoki sotsiologik ma'lumot deb nomlangan hujjatlar ajratiladi.

Shaxsiylashtirish darajasi bo'yicha hujjatlar bo'linadi shaxsiy va shaxssiz. Shaxsiy hujjatlarga buxgalteriya hisobi kartalari (kutubxona varaqalari, anketalar, shakllar va boshqalar), berilgan shaxsga berilgan xususiyatlar, xatlar, kundaliklar, bayonotlar, esdaliklar kiradi.

Shaxssiz hujjatlar - statistik yoki voqea arxivlari, matbuot ma'lumotlari, yig'ilishlar bayonnomalari va boshqalar.

Vaziyatiga qarab manbani ajratib ko'rsatish rasmiy va norasmiy hujjatlar.

Rasmiy hujjatlar - hukumat materiallari, farmonlar, bayonotlar, rasmiy yig'ilishlarning stenogrammasi, davlat va idoraviy statistika ma'lumotlari, arxivlar va turli muassasa va tashkilotlarning amaldagi hujjatlari, ishbilarmonlik yozishmalari, bayonnomalar sud tizimi va prokurorlar, moliyaviy hisobotlar va boshqalar.

Norasmiy hujjatlar - ko'plab shaxsiy materiallar, shuningdek shaxslar tomonidan tuzilgan shaxssiz hujjatlar (boshqa tadqiqotchilar tomonidan o'z kuzatuvlari asosida tuzilgan statistik hisobotlar).

Maxsus hujjatlar guruhi ko'p sonli shaxslar tomonidan taqdim etilgan ommaviy axborot vositalari.

By ma'lumot manbai hujjatlar bo'linadi birlamchi va ikkilamchi.

Birlamchi hujjatlar muayyan vaziyatlarni, shaxslar, organlar va boshqalarni tavsiflaydi. Ikkilamchi hujjatlar yanada umumlashtirilgan, tahliliy xarakterga ega bo'lib, chuqurroq analitik ijtimoiy aloqalarni aks ettiradi.

Hujjatlarni tahlil qilish uslubining bosqichlaridan biri bu o'qish uchun hujjatlarni tanlash... Hujjatlarni tanlash mezonlari tadqiqotning maqsadi va vazifalari hisoblanadi.

Tadqiqot hujjatlarini ajratish mumkin "Tashqi" va "ichki". Tashqi tahlil - bu hujjatning paydo bo'lishi sharoitlarini, uning tarixiy va ijtimoiy sharoitlarini o'rganishdir. Ichki tahlil - bu hujjat mazmunini o'rganish, manba matni va hujjat xabar beradigan ob`yektiv jarayonlar va hodisalar.

Hujjatlarni tahlil qilishning har xil turlari mavjud. Ko'pincha, ikkita asosiy tur mavjud: sifatli (an'anaviy) va rasmiylashtirilgan (tarkibni tahlil qilish). Hujjatlarni o'rganishda ushbu ikki yondashuv ko'p jihatdan farq qiladi, ammo ular bir-birini to'ldirishi mumkin.

Sifatli tahlil ko'pincha keyingi rasmiylashtirilgan tahlil uchun zaruriy shart bo'lib xizmat qiladi. Sifatli (an'anaviy) tahlil deganda hujjat tarkibidagi ma'lumotlarni har bir aniq holatda tadqiqotchi tomonidan qabul qilingan muayyan nuqtai nazardan izohlashga qaratilgan turli xil aqliy operatsiyalar tushuniladi. An'anaviy (sifatli) tahlil hujjatlar mazmunining chuqur, yashirin tomonlarini qamrab olishga imkon beradi. Hujjatlarni tahlil qilishning ushbu uslubining kamchiliklari sub'ektivlikdir.

Rasmiylashtirildi tahlil - hujjatlarni tahlil qilishning miqdoriy usuli (tarkibni tahlil qilish). Kontentni tahlil qilish usulining mohiyati hujjatlarning miqdoriy, osonlikcha hisoblab chiqiladigan belgilarini, xususiyatlarini, xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Rasmiylashtirilgan tahlilning kamchiliklari shundaki, hujjatning barcha parametrlarini rasmiy ko'rsatkichlar bilan o'lchash mumkin emas. Kontent-tahlil - bu tadqiqotning maqsadi va vazifalariga muvofiq matnning xususiyatlarini ob`yektiv va muntazam ravishda aniqlash orqali xulosa chiqarish texnikasi.

Hujjatlarni tahlil qilishda tadqiqotchi haqiqiyliги muammosiga duch keladi (ishonchlilik) hujjat. Uning zo'ravonligi hujjat turiga bog'liq: tarixiy hujjatlarning haqiqiyligini aniqlash ancha qiyin. Hujjatning haqiqiyligini aniqlagan holda, tadqiqotchi unda qayd etilgan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirishi kerak. Hujjatda qayd etilgan ma'lumotlarning ishonchliligini baholash xato manbalarini sanab o'tish orqali amalga oshiriladi.

Xato manbalarini ikki turga bo'lish mumkin: tasodifiy va sistematik. Tasodifiy xatolar (masalan, matn terish xatolari) tadqiqot natijalariga kamroq ta'sir qiladi. Tizimli xatolar (ongli yoki ongsiz) tadqiqot natijalariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotda hujjatlarni tahlil qilish usulidan ijtimoiy axborot manbai sifatida foydalanganda, ularda aks etgan hodisaning turli jihatlari to'g'risida to'liq ma'lumot olish uchun hujjat tarkibini tizimli ravishda o'rganish kerak.

Sotsiologik kuzatish. Sotsiologik tadqiqot usuli sifatida hujjatlarni tahlil qilish.

Kuzatuv

Sotsiologik tadqiqot usullaridan biri bu kuzatuvchi bo'lib, u hodisalarni va ular sodir bo'ladigan sharoitlarni tadqiqotchi tomonidan to'g'ridan-to'g'ri va to'g'ridan-to'g'ri ro'yxatdan o'tkazish orqali birlamchi ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ish, boshqa usullar asosida yotgan birlamchi ma'lumotlarni to'plashning eng oddiy usuli deb tushuniladi. U hayotdan kelib chiqqan tabiiy fanlardan olingan. Biroq, kundalik kuzatuv va ilmiy kuzatuv bir xil narsa emas. Ilmiy kuzatish natijani rejalashtirilgan, tizimli, keyinchalik tekshirish bilan ajralib turadi.

Ixtisoslashgan adabiyotlarda siz kuzatuvlarning har xil turlarini topishingiz mumkin: rasmiylashtirilgan va rasmiylashtirilmagan, tadqiqotchi voqealar ishtirokchisi bo'lganida (masalan, jurnalist, sotsiolog kasbini o'zgartirishi, yuk ko'taruvchi, taksi haydovchisi, tokar va boshqalarga aylanishi) va kuzatuv qachon amalga oshiriladi. tadqiqotchi o'rganilayotgan voqealarga aralashmasligi sharti bilan. Tabiiy muhitda, tabiiy sharoitda o'tkaziladigan dala kuzatuvlari va maxsus yaratilgan sharoitlarda laboratoriya kuzatuvlari mavjud. Ikkinchisi ko'pincha psixologik va ijtimoiy-psixologik tajribalarda qo'llaniladi.

Kuzatishlar muntazam ravishda olib borilishi mumkin, ob'yektni ma'lum vaqt davomida o'rganish uchun qat'iy ishlab chiqilgan rejaga muvofiq amalga oshiriladi va "taxmin qilish" bosqichida tadqiqot farazlarini shakllantirish uchun dastlabki asos sifatida yoki boshqa usullar bilan olingan ma'lumotlarni (hujjatlardan, so'rovnomalardan foydalanish va boshqalar).

Kuzatishning har bir turi (turi) o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Ijobiy tomoni kuzatish shundan iboratki, bu voqealarning barcha tafsilotlarini, ularning kelib chiqishini, asosiy qahramonlarning harakatlantiruvchi sabablarini bilib olishga imkon beradi. Uning salbiy tomonlari o'rganilayotgan hodisani baholashning ob'yektivligini yo'qotish xavfi hisoblanadi, chunki tadqiqotchi o'zini o'zini ko'pincha kuzatuvchi bilan tanishtiradi. Shu munosabat bilan ijrochini tanlash

qiyinlashadi. Hayotning bir qator sohalarini kuzatish uchun deyarli yoki umuman kirish mumkin emas.

Kiritilmagan kuzatish ancha sodda, ammo u o'rganilayotgan hodisa to'g'risida yuzaki ma'lumot beradi. Bunday kuzatuv bilan odamlarning harakat motivlarini aniqlash qiyin, kuzatuvchining roli nisbatan passivdir.

Ijtimoiy ma'lumotlarni to'plash usuli sifatida kuzatuvning barcha jozibadorligi uchun (sodda va katta moliyaviy xarajatlarni talab qilmaydigan) uning zaif tomonlari ko'p. Avvalo, bu olingan ma'lumotlarning vakillik (ishonchlilik) ni ta'minlashdagi qiyinchiliklar. Kuzatuvchi nisbatan mahalliy voqealar va faktlarni qayd etadi. Ko'p sonli hodisalarni qamrab olish deyarli qiyin. Demak, voqealarni, odamlarning harakatlarini ularning motivlari nuqtai nazaridan talqin qilishda xatolar ehtimoli paydo bo'ladi. Xatolar ehtimoli ham mumkin, chunki sotsiolog nafaqat kuzatibgina qolmay, u doimo o'ziga xos ma'lumot tizimiga (o'lchoviga) ega. Ushbu tizim asosida sotsiolog ba'zi faktlar va hodisalarni o'ziga xos tarzda izohlaydi, izohlaydi. Ammo idrok etishning barcha sub'ektivligi uchun materiallarning asosiy mazmuni baribir ob'yektiv vaziyatni aks ettiradi. Amaliyot nafaqat kuzatishning ob'yektiv ma'lumot berishning asosiy qobiliyatini tasdiqlaydi, balki kuzatish natijalarining sub'ektivligini aniqlash va engib o'tishning hal qiluvchi vositasidir. O'rganilayotgan hodisa, ijtimoiy fakt to'g'risida ob'yektiv ma'lumot olish uchun quyidagi nazorat usullari qo'llaniladi: kuzatish kuzatish; boshqa usullar bilan nazorat qilish; qayta kuzatishga murojaat qilish; baholash shartlarini yozuvlardan chiqarib tashlash va boshqalar.

Hujjatlarni tahlil qilish usuli

Kontent-tahlil - matnli hujjatlar tarkibini tahlil qilish usuli

Kontent tahlilidan foydalaniladi:

O'quvchilarning jamoatchilik fikrini o'rganish

Voqealar, hodisalar, ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy o'zgarish jamiyatda

O'quvchilar anketalarining ochiq savollariga javoblarni izohlash

televizion dasturlarni, radiolarni tahlil qilish

etakchining qiyofasini o'rganish

matbuot auditoriyasini, televizion auditoriyani, shu jumladan jamiyatda paydo bo'layotgan yangi ijtimoiy hodisalarni o'rganish

Siz kontent-tahlildan asosiy sifatida, shuningdek boshqasiga yordamchi sifatida foydalanishingiz mumkin.

Tahlil qilinadigan hujjatlar quyidagilar: hujjatli rasmiy ma'lumotlar (hukumat materiallari, bayonotlar, statistik ma'lumotlar, turli tashkilotlarning amaldagi hujjatlari, ishbilarmonlik xatlari, bayonnomalar, moliyaviy hisobotlar va boshqalar); arxivdan olingan ma'lumotlar, ommaviy axborot vositalaridagi nashrlar, yig'ilishlar bayonnomalari va boshqalar.

Bu ijtimoiy xatti-harakatni tavsiflash yoki farazni sinash uchun ommaviy hujjatlarni miqdoriy o'rganish; ko'pincha jamiyatda sodir bo'layotgan voqealar yoki jarayonlarni tavsiflash va ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish uchun ishlatiladi. Turli xil iqtisodiy muammolar, demokratlashtirish, odamlarni huquqiy va ijtimoiy himoya qilish kabi muammolar kabi jiddiy masalalar bo'yicha jamoatchilik fikrini gazeta tahririyatlaridagi xatlar tarkibini tahlil qilish orqali o'rganish mumkin.

Tarkibni tahlil qilishning afzalliklari, uni amalga oshirish uchun sarf qilingan xarajatlar, boshqa usullar bilan taqqoslaganda.

Bunday tahlil uchun materiallar odatda tayyor bo'lib, har qanday ijtimoiy muammolarni, ijtimoiy guruhlarini aloqasiz, to'g'ridan-to'g'ri kuzatmasdan, faqat hujjatlar yordamida o'rganishga imkon beradi.

Matn tarkibini tahlil qilishda u ba'zi fikrlar mavjud bo'lgan sodda va murakkab bayonotlardan iborat. Matnni ma'lum bir voqelik, muammoli vaziyat sifatida ko'rib chiqish mumkin, bu erda shartli ravishda birinchidan, sub'ektlarni - aktyorlarni ajratish mumkin, ikkinchidan, sub'ektlarning harakatlari, ularning harakatlarining xususiyatlari va natijalari, ular nima haqida gaplashadilar. Ushbu yondashuv tahlilni yanada konstruktiv qilishga imkon beradi.

Tahlil toifalari - matnli ma'lumotlarning empirik belgilarini bildiruvchi uning semantik birliklari. Tahlil toifalariga qo'yiladigan talablar: tadqiqotning nazariy tushunchalarini ifoda etishi, ushbu toifalarni tashkil etuvchi xususiyatlarini birma-bir ro'yxatdan o'tkazishi kerak. Tahlil jarayonida axborotning asosiy vazifasi hujjatda ta'kidlangan muammo, g'oya, mavzu mavjudligini ko'rsatuvchi ko'rsatkichni izlashdir (masalan: "imtiyozlarni adolatli taqsimlash").

Tahlil birliklari - matnning tahlil toifalariga muvofiq etkazib berilishi mumkin bo'lgan qismlarida tahlil toifalariga tegishli xususiyatlar mavjud.

So'z, bayonot, ma'lum bir mavzu, muallif, qahramon, ijtimoiy vaziyat yoki butun matn bilan birlashtirilgan matnning bir qismi tahlil birligi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Hisob birligi - tahlilning miqdoriy birligi; matnda u yoki bu semantik birlik paydo bo'lishining qonuniyligini to'g'rilaydi. Hisoblash birligi sifatida quyidagilarni qabul qilish mumkin: tahlil kategoriyasi atributining namoyon bo'lish chastotasi, matn tarkibidagi tahlil kategoriyasiga e'tiborning miqdori. Diqqat doirasini belgilash uchun quyidagilarni olish mumkin: bosma belgilar soni, paragraflar, matnning maydoni, fizik fazoviy birliklarda ifodalangan.

Hujjatlarni tahlil qilish

Gazeta va boshqa standart matnlar uchun - ustun kengligi va bayonot balandligi. Og'zaki ravishda uzatiladigan matnlar uchun vaqt birliklari hisoblash birligi sifatida ishlatilishi mumkin.

Tarkibni tahlil qilish klassifikatori - matnli ma'lumot belgilarini tanlash va ro'yxatdan o'tkazish uchun mo'ljallangan uslubiy hujjat. Tasniflagichda tahlil va matn birliklarining barcha toifalari (kichik toifalari) umumiy jadvalga kiritilgan.

Hujjatlarni tahlil qilish shakli (protokoli) - hujjatli ma'lumotni mazmunli yoki kodlangan shaklda to'plash natijalarini belgilaydigan uslubiy hujjat. Tahlil shaklida bo'limlarni faqat tahlil kategoriyasi uchun emas, balki hujjat, tahlil protseduralarining borishi haqida ma'lumot uchun ajratib ko'rsatish mumkin. Ro'yxatga oluvchi, kodlovchi uchun ko'rsatmalar shakliga (protokolga) ilova qilinadi.

Barcha ma'lumotlar kodlanganidan so'ng, tarkibni tahlil qilish natijasida olingan miqdoriy ma'lumotlarni statistik usullar yordamida qo'shimcha ravishda tahlil qilish, o'zgartirish, guruhlash, taqqoslash, jadvallar va grafikalar ko'rinishida taqdim etish mumkin. Qabul qilingan ma'lumotlarga asoslanib, yozish moda analitik eslatma yoki hisobot .

Hujjatlarni tahlil qilish usuli

PR-mutaxassis faoliyatidagi sotsiologik tadqiqotlar.

Jamoatchilik bilan aloqalar mutaxassisi uchun tadqiqotlar katta ahamiyatga ega, chunki bu prognozlash bosqichida ma'lumot to'plashdan tortib amalga oshirilayotgan tadbirlar samaradorligini baholashgacha butun kompaniya davomida ish jarayonini kuzatib borish imkonini beradi. Jamoatchilik bilan aloqalardagi tadqiqotlar mavjud muammolar va vaziyatlarni tan olishga, ularning kelib chiqishi,

xususiyatlarini, mazmuni va xulq-atvor shakllarini aniqlashga, to'plangan bilimlar tizimida ushbu muammolarning joylashishini aniqlashga va ularni hal qilish yo'llarini aniqlashga qaratilgan.

tadqiqot usullari:

Rasmiy tadqiqotlar muammoni shakllantirishdan boshlab va olingan ma'lumotlarni sharhlash bilan yakunlanib, jarayonni o'rganish tartiblariga qat'iy rioya qilishni talab qiladi, ular o'z navbatida: sifat va miqdoriy bo'linadi.

Norasmiy tadqiqotlartadqiqotchilar tadqiqot jarayonini har safar aniq nusxalashni talab qiladigan ma'lum ilmiy, umumiy qabul qilingan qoidalar va protseduralarga rioya qilmasdan amalga oshiriladi. Natijalaridan bashorat qilish va bashorat qilish uchun foydalanish mumkin bo'lgan rasmiy tadqiqotlardan farqli o'laroq, norasmiy tadqiqotlar faqat aniq vaziyatlarni tavsiflash uchun ishlatiladi. masalan, Birovning yoki biron bir narsaning ishiga aralashishni o'z ichiga olmaydigan "ko'zga tashlanmaydigan" kuzatuvlar, tajribalar, tajribalar, jurnalistik tekshiruvlar, aloqa auditi, jamoatchilik fikri auditi, reklama tahlili va hk.

Usullarni tasniflash: sifatli va miqdoriy barcha mualliflar eslatib o'tgan va batafsil ishlab chiqilgan eng keng tarqalgan hisoblanadi. Miqdoriy ma'lumot "kim?" degan savollarga javob beradi. va qancha? " Bu, qoida tariqasida, raqamlar, statistika. Sifatli ma'lumot "qanday qilib?" degan savollarga javob beradi. va nima uchun? " Bu, qoida tariqasida, fikr, baho, xarakteristikadir. Ular kichik namunalarda (odatda 50 kishidan kam) amalga oshiriladi, natijalarni taqdim etishni da'vo qilmang.

PRda sotsiologik tadqiqotlarning miqdoriy usullari:

Kuzatuv

Sotsiologik tadqiqotning miqdoriy usullaridan biri.

V.A. Yadov "sotsiologiyada kuzatish - bu ijtimoiy hodisani tabiiy sharoitida bevosita o'rganish orqali ma'lumot to'plash usuli", deb hisoblaydi.

Usulning xususiyatlari:

- kuzatuvchining kuzatish ob'yekti bilan aloqasi.
- Kuzatuvchi odamning o'ziga xos xususiyatidan - idrokning emotsionalligidan mahrum emas.
- Qayta kuzatuvning murakkabligi "

2. So'rovnomalar: ekspert so'rovi, vaziyatni o'rganish, muammoli so'rov, panel so'rov.

So'rovnoma

V.A. Yadov "anketa so'rovi kamdan-kam hollarda doimiy ravishda o'tkaziladi (o'rganilayotgan jamoaning barcha a'zolarini qamrab oladi), ko'pincha tanlab olinadi", deb hisoblaydi. Shuning uchun, anketalar orqali olingan ma'lumotlarning ishonchliligi va ishonchliligi, avvalambor, namunaning vakolatligiga bog'liq ».

Suhbatlashish

Kutlipning so'zlariga ko'ra, "intervyu - bu tadqiqotchi respondent bilan bevosita aloqada bo'lgan yuzma-yuz so'rovning shakli. Ushbu usul quyidagi masalalarda so'roq qilishdan afzalroq:

- a) u bilan javobsiz deyarli hech qanday savol yo'q;
- b) noaniq yoki qarama-qarshi javoblarga aniqlik kiritish mumkin;
- c) respondentni kuzatish va uning nafaqat og'zaki javoblarini, balki og'zaki bo'lmagan reaksiyalarini ham qayd etish mumkin;
- d) olingan ma'lumotlar so'rovnoma bilan taqqoslaganda to'liq, chuqurroq va ishonchli bo'ladi. "

Hujjatli manbalarni tahlil qilish

Sotsiologiyadagi hujjatli manbalarni tahlil qilish - bu ba'zi tadqiqot muammolarini hal qilish uchun ijtimoiy jarayonlar va hodisalarni o'rganishda sotsiologik ma'lumotlarni hujjatli manbalardan olish uchun qo'llaniladigan uslubiy texnika va protseduralar to'plamidir.

Tarkib - tahlil

"Klassik tahlil - bu hujjat tarkibidagi ma'lumotlarni muayyan nuqtai nazardan izohlashga qaratilgan, har bir alohida holatda tadqiqotchi tomonidan qabul qilingan aqliy operatsiyalarning barcha xilma-xilligi."

PRda sifatli sotsiologik metodlar:

Fokus - bu guruh, odatda har biri ozmi-ko'pmi qiziqtirgan mavzuni muhokama qilish uchun birlashtirilgan, odatda sakkizdan o'ntagacha bo'lgan respondentlar guruhidir.

2. Chuqur suhbat buoldindan belgilangan reja asosida va tadqiqotchilarni qiziqtirgan bir qator masalalar bo'yicha respondentlarni uzoq va puxta munozaralarga undovchi metodlardan foydalangan holda o'tkaziladigan norasmiy shaxsiy suhbat.

Biografik usul

"Turli xil ma'lumotlar biografik tadqiqotlar uchun material sifatida ishlatilishi mumkin: og'zaki hayot tarixi guvohnomalari, so'rov natijalari, kuzatuv ma'lumotlari, aktlar, rasmiy va oilaviy tarix hujjatlari va boshqalar."

"Eksperiment - bu bilish usuli, uning yordamida voqelik hodisalari boshqariladigan va boshqariladigan sharoitlarda tekshiriladi."

1. Hujjatlarni tahlil qilish usulining mohiyati

2. An'anaviy hujjatlarni tahlil qilish

3. Hujjatlarning rasmiylashtirilgan tahlili

4. Hujjatlarning tasnifi

5. Hujjatlarni tahlil qilish usulining afzalliklari va kamchiliklari

1. Hujjatlarni tahlil qilish usuli - ma'lumotlar yig'ish usuli boshqaruv tizimlari bo'yicha tadqiqotlar davomida, axborotga asoslangan magnit lentada yozma yoki bosma shaklda yozilgan, yilda elektron formatda, ikonografik shaklda va boshqalar.

Hujjat - ma'lum bir rekvizitlar bilan moddiy tashuvchida qayd etilgan ma'lumotlar.

Ushbu usuldan foydalanish tadqiqotchiga o'rganilayotgan boshqaruv tizimining tuzilishi va elementlarini, ushbu elementlar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlarni aniqlash, ushbu tizimning ishlash qonuniyatlarini o'rganish, o'rganilayotgan tizimni o'zgartirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olish va h.k. Hujjatlarni tahlil qilishning ikki turi mavjud:

An'anaviy;

Rasmiylashtirildi.

2. An'anaviy hujjat tahlili hujjatlar tarkibini o'rganishdan iborat:

Yaratilishning maqsadlari;

Shakllari va turlari;

Hujjatlarning ishonchliligi;

Amaldagi ma'lumotlarning ishonchliligi.

Ushbu usul quyidagilarni tahlil qilish uchun ishlatiladi:

Funksional vazifalar mukofot buyurtmalarini ko'rib chiqish bilan birlashtirilgan;

Bo'limlar faoliyatini tekshirish natijalari bo'yicha ma'lumotnomalar;

Ma'muriyatga keladigan xatlar, shikoyatlar.

3. Hujjatlarni rasmiy tahlil qilish (tarkib - tahlil) - hujjatlardagi mavjud ma'lumotlarni miqdoriy aniqlash orqali ma'lumotlarni yig'ish usuli. Turli xil ma'lumot manbalari tahlil qilinadi:

Tashkilotning rasmiy hujjatlari (nizom, farmonlar, buyruqlar va boshqalar);

Logotiplar;

Timsollar;

Yorliqlar;

Video yozuvlar;

Gazeta va jurnal maqolalari;

Fotosuratlar va boshqalar.

Ushbu usul asoslanadi axborotni kodlash jarayonihujjat tarkibi to'g'risida miqdoriy ma'lumot olish uchun.

Tarkib - tahlil quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

tahlil kategoriyalar tizimini aniqlash, ya'ni matndagi semantik birliklar. Bunday holda, semantik birliklar tizimini shunday belgilash kerak:

Tadqiqot muammolari echimiga mos keladi;

Tadqiqotning asosiy tushunchalarining ma'nosini aks ettirgan;

Ishonchli edi, uning tarkibiy qismlari o'zaro eksklyuziv edi;

quyidagilar bo'lishi mumkin bo'lgan matnni tahlil qilish bo'limini tanlash.

Hukm;

Belgilar;

Ijtimoiy holat;

Matnning bir qismi;

mos yozuvlar birligini sozlash - tahlil birligining miqdoriy mezonlari, bu o'rganilayotgan hujjatdagi tahlil birliklarining paydo bo'lish chastotasini aniqlashga imkon beradi. Ma'lumot birliklari quyidagilar bo'lishi mumkin:

Muayyan so'zlar soni;

Qizil chiziqlar soni;

Qatorlarning umumiy soni;

Qatorlar soni;

Abzatsdagi harflar soni va boshqalar.

O'tkazilgan kontent-tahlil natijalarini turli usullar bilan qayta ishlash mumkin: statistik guruhlash usullari, reyting usullari.

Yordamida a.N.ning formulalari Alekseeva ma'lum bir mavzu matnida taqdimot intensivligi darajasini olishingiz mumkin:

Y - berilgan semantik birlikning solishtirma og'irligi;

TO ch - semantik birlik asosiy bo'lgan holatlar soni;

TO seshanba - bir xil birlik ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan holatlar soni; tahlil qilingan matnlar (hujjatlar) yig'indisi.

4. Hujjatlar quyidagi tasnif mezonlariga muvofiq farqlanadi:

ishlab chiqarish usuli:

yoziq - bosma va qo`lyozma hujjatlarni o'z ichiga olgan;

. video, film, fotosurat hujjatlari, rasmlar va boshqalar;

. tovush- radio yozuvlar, lenta yozuvlari, kompakt-disklar;

. mashina- kompyuter texnologiyalari yordamida ma'lumotlarni qayta ishlaydigan kim;

genezisning tabiati:

rasmiy - yuridik va mansabdor shaxslar tomonidan tashkil etiladigan. Masalan, umumiy ma'muriy hujjatlar (korxonalar, konsern rahbariyati tomonidan qabul qilinadi va rasmiylashtiriladi umumiy masalalar tashkilotning faoliyati va uning ishlab chiqarish faoliyati), xizmat ko'rsatuvchi hujjatlar (tashkilotda sodir bo'lgan fakt to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettiradi);

. norasmiy - norasmiy shaxslar tomonidan yaratilgan, masalan, norasmiy rahbar;

tomoshabinlarning tabiati:

. tashqi - ularni boshqa tashkilotlarga taqdim etish uchun yaratilgan yoki boshqa korxonalaridan olingan;

. ichki- tashkilot ichida foydalanish uchun yaratilgan;

ishlatiladigan ma'lumotlarning mohiyati:

dastlabki hujjatlar, aniq vaziyatlarni, shaxslar faoliyatini o'rganishning bevosita natijalari asosida tuzilgan;

ikkilamchi hujjatlar birlamchi hujjatlar asosida tuziladi va umumiyroq xarakterga ega;

kontent mavzusi:

Tarixiy;

. iqtisodiy;

. qonuniy;

. statistik va boshqalar;

saqlash muddati:

Vaqtinchalik saqlash;

. doimiy saqlash;
shakllanish bosqichi:

Asl nusxasi;

5. Ushbu usul quyidagi afzalliklarga ega:

Axborotni chiqarishga hojat yo'q, chunki bu usul allaqachon mavjud bo'lgan ma'lumotlardan foydalanadi;

Qabul qilingan ma'lumotlarning yuqori darajadagi ishonchliligi, chunki hujjatlar tekshirish uchun eng qulaydir;

O'tmishdagi hujjatlarni tahlil qilish orqali boshqaruv tizimini tarixiy jihatdan o'rganish qobiliyati.

Kamchilik hujjatlarni tahlil qilishning ushbu usulidan kelib chiqadiki, duch kelish ehtimoli mavjud soxta hujjatlar.

Boshqaruv qarorlarini qabul qilish va tashkilotni boshqarish jarayoni

1. Boshqaruv qarorlari tushunchasi

2. Boshqaruv qarorlarining tasnifi

3. Menejment jarayonida foydalaniladigan tushunchalar

4. Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish darajalari

1. Boshqaruv qarori natija har qanday amalga oshirish muammoni hal qilish... Boshqaruv qarorlari ma'lum bir natija bo'lganligi sababli, har qanday boshqaruv faoliyati muayyan vaziyatlarda eng yaxshi natijaga erishishga yordam beradigan bunday usullar, vositalar va vositalarni topishga asoslangan.

2. Boshqaruv qarorlari quyidagi tasnif mezonlari bo'yicha farqlanadi:

boshqaruv ob'yekti ta'sirining xususiyati:

Siyosiy;

Iqtisodiy;

Texnik;

qaror qabul qiluvchilar soni:

belgilaydigan - bitta ishtirokchi tomonidan qabul qilingan qarorlar;

raqobatdosh - qarorlar ikki yoki undan ortiq ishtirokchilar tomonidan qabul qilinadi;

moslashish - ekologik omillarni hisobga olgan holda bir yoki bir nechta ishtirokchilar tomonidan qabul qilingan qarorlar;

noaniqlik nuqtai nazaridan:

standart - qabul qilish uchun muqobil variantlarning aniq to'plami mavjud bo'lgan qarorlar;

ikkilik - javoblari standart "ha" yoki "yo'q" bo'lgan yechimlar;
muqobil - mavjud bo'lgan muqobil variantlarning katta tanlovi asosida qabul qilingan qarorlar;

innovatsion - maqbul alternativa bo'lmagan qarorlar;

yechimlarni ishlab chiqish texnologiyalari:

tashkiliy - menejerlarga tegishli qarorlar ularga muvofiq ish ta'riflari ular qabul qilishlari kerak;

dasturlashtirilgan - vaziyat tomonidan noyob tarzda aniqlangan va qaror algoritmiga ega bo'lgan qarorlar;

dasturlashtirilmagan - yangi noaniq vaziyatlarda qabul qilinadigan, algoritmi noma'lum bo'lgan qarorlar;

maqsadlarning tabiati va harakatlar davomiyligi:

strategic - asosiy maqsad va unga erishish yo'llariga tegishli qarorlar. Bundan kelib chiqadiki, ular uzoq vaqtga mo'ljallangan bo'lib, qoida tariqasida tashkilotdagi sezilarli o'zgarishlar bilan bog'liq (texnologiyalarni yangilash, asosiy maqsadlarni qayta ko'rib chiqish va hk);

taktik - strategik qarorlarni amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan va ularga erishishning aniq usullarini ifodalaydigan yechimlar, amalga oshirish jarayoni bir yildan oshmaydi;

operatsion - amalga oshirish jarayoni bir oydan oshmaydigan taktik qarorlarni amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan;

asoslar:

intuitive - menejerlar tomonidan sezgi asosida qabul qilinadigan qarorlar ("oltinchi ma'no") - bu tanlov to'g'ri ekanligi to'g'risida behush taxmin. Bunday qarorlar o'ta og'ir holatlarda, ularni qabul qilishga vaqt ham, ma'lumot ham bo'lmaganda qabul qilinadi;

Qaror - mavjud bilim va tajriba asosida qabul qilinadigan qarorlar. Muammoning muqobil yechimlari variantlarini tanlash ilgari sodir bo'lgan shunga o'xshash vaziyatlar asosida amalga oshiriladi;

oqilona - o'rganilayotgan muammoning ilmiy tahlili va muqobil yechimlari bilan asoslanadi;

boshqaruv tizimini qamrab olish:

umumiy - umuman boshqaruv tizimiga taalluqli va uning faoliyatining hayotiy jihatlari bilan bog'liq holda qabul qilinadi;

xususiy - boshqaruv tizimining ayrim jihatlarga ta'sir qilishi;

mahalliy - boshqaruv tizimining alohida elementiga nisbatan qabul qilinadi.

3. Muammo - qaror qabul qiluvchi (DM) tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan savol, bu nimadandir norozilikdan kelib chiqadi. Noqulaylik holati tashqi muhitda ham, ichki tuzilishda ham paydo bo'lishi mumkin.

maqsad - bu qaror qabul qiluvchi erishmoqchi bo'lgan kerakli natijadir. Maqsadga erishish muammoni hal qilishga olib keladi. Maqsadga tez va samarali erishish uchun u sub-maqsadlarga bo'linadi, bu esa o'z navbatida har bir bo'lim uchun vazifalarga bo'linadi. Bo'limlarga qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun operatsiya ishlab chiqilgan - maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan usullar, usullar to'plami.

Qaror- muammoni hal qilishni rejalashtirish.

Boshqaruv echimi o'zida aks ettiradi jarayon, shu jumladan bosqichlar:

quyidagilardan iborat bo'lgan boshqaruv qarorini tayyorlash:

Yechilishi kerak bo'lgan muammolarni aniqlash va shakllantirishdan;

Ushbu masala bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash;

Ushbu muammo atrofidagi vaziyatni tahlil qilish;

quyidagilarni o'z ichiga olgan qaror qabul qilish

Mumkin bo'lgan yechimlarni ishlab chiqishda;

Ularning bahosi;

Harakat yo'nalishlarini aniqlash;

Optimal echim tanlanadigan mezonlarni aniqlash;

Oldingi protseduralar asosida optimal echimni tanlash;

yechimlarni amalga oshirish, uning davomida:

Qaror ijrochilarga etkazilgan;

Nazorat uni amalga oshirish jarayonida amalga oshiriladi;

Kerakli o'zgarishlar vaziyatga qarab amalga oshiriladi.

Tanlangan echim amalga oshirilgandan so'ng, qabul qilingan va amalga oshirilgan boshqaruv qarorining natijasini baholash.

Natijalarni quyidagi xulosalar bilan ifodalash mumkin:

Muammo butunlay yo'q qilindi va uning echimi ko'rinadigan salbiy oqibatlarga olib kelmadi;

Muammo qisman hal qilindi, ammo salbiy oqibatlar kuzatilmadi;

Muammo qisman hal qilindi va uni hal qilishda ba'zi yangi qiyinchiliklar paydo bo'ldi;

Muammo bartaraf etilmadi va uni hal qilish uchun echimning amalga oshirilishi yangi, muhim muammolarni keltirib chiqardi.

4. Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish 3 darajada amalga oshiriladi:

kontseptual, bu sodir bo'ladi:

Haqida umumiy ma'lumotlarga asoslanib, butun tashkilot faoliyatini baholash mavjud muammo (uning paydo bo'lishi manbalari, mazmuni, rivojlanish yo'llari va boshqalar);

ilmiy va evristik usullar asosida uni yo'q qilish yo'nalishlarini ishlab chiqish;

Muammoni hal qilish bo'yicha bo'limlar faoliyati uchun vazifalarni aniqlash;

belgilangan maqsadlarga erishish uchun operatsiyani rejalashtirish amalga oshiriladigan operativ:

Operatsion modeli qurilgan;

Bunga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi (operatsiyaga 2 turdagi omillar ta'sir qiladi: subyektiv (qaror qabul qiluvchining shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi: tajriba, ma'lumot, maqsadga muvofiqlik, xarakter, qat'iyatlilik, stressga chidamlilik va boshqalar.) va ob'yektiv (qaror qabul qiluvchi atrofida yuzaga keladigan vaziyatning o'ziga xos xususiyatlariga, xususiyatlariga bog'liq emas). Ushbu darajada ishlatiladigan ma'lumotlar batafsilroq va operatsiya texnologiyasiga va ushbu operatsiyalarni bajaradigan shaxslarga tegishli. Operatsiyalarni rejalashtirishda oldingi bosqichda belgilangan maqsadlarga erishish uchun yechimlarni ishlab chiqish uchun usul va texnologiyalardan foydalaniladi);

Mumkin bo'lgan variantlar tuziladi, ular orasida maqsadga erishish uchun eng yaxshisi tanlanadi;

elementar bo'lib, uning asosida hal qilishning tafsilotlari ishlab chiqilgan:

Belgilangan vazifalarning ijrochilari tanlanadi:

. vazifani eng foydali echimini ta'minlaydigan texnologik usullar tanlangan;

. boshqa tafsilotlar rejalashtirilgan.

Hujjatlarni tahlil qilishda sotsiologik ma'lumot manbai protokollar, ma'ruzalar, qarorlar va qarorlar, siyosatchilarning nutqlari, gazeta, jurnal nashrlari, badiiy asarlar, illyustratsiyalar, filmlar, kundaliklar, yilnomalar va hk. Masalan, V.Tomasva F.Znanieckining taniqli

"Evropa va Amerikadagi polyak dehqoni" (1918) asarida tahlil ob`yekti onaning o'g'liga o'nlab yillar davomida yozgan o'z joniga qasd qilish va xatlar yozuvlari bo'lgan.

Hujjatlarni tahlil qilish o'tgan voqealar to'g'risida ma'lumot olishga imkon beradi, ularni bevosita kuzatish endi mumkin emas. Ko'p yillar davomida hayotning ba'zi hodisalari, hodisalari kuzatilgan hujjatlarni o'rganish, ularning o'zgarishi tendentsiyalari va yo'nalishlarini aniqlash mumkin. Shunday qilib, mahalliy tadqiqotchilar uchun uzoq vaqt davomida yopiq bo'lgan va shuning uchun juda cheklangan darajada ishlatilgan keng ijtimoiy statistik ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega. Ammo, bu ma'lumotlar jamiyatimiz o'tmishini real tahlil qilish, o'sha paytda sodir bo'lgan jarayonlar va hodisalarni yanada to'liq anglash uchun imkoniyat yaratadi, bu esa kelajakda shu kabi xatolarga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi.

Ikkilamchi ma'lumotlarni tahlil qilish sotsiolog uchun muhim bo'lgan (statistik hisobotlar, aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari, tashkilotlarning axborot banklari, sotsiologik so'rovlar) ilgari o'tkazilgan tadqiqotlarning ma'lumotlarini empirik ma'lumotlar bilan tahlil qilishni nazarda tutadi. Ushbu uslubning ijobiy tomoni shundaki, sotsiolog tayyor tizimlashtirilgan ma'lumotlarni oladi va mustaqil izlanish zarurligidan xalos bo'ladi, salbiy tomoni shundaki, u qiziqtirgan savollarini mustaqil ravishda shakllantirishga qodir emas.

Tarkibni tahlil qilish (kontentni tahlil qilish) hujjatli ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlashning eng muhim usuli bo'lib, matndagi semantik birliklarning chastotali taqsimotidagi statistik qonuniyatlarni tahlil qilishni nazarda tutadigan tadqiqotning rasmiylashtirilgan usuli hisoblanadi. Kontent-tahlil ushbu matnlar namoyish etadigan ijtimoiy jarayonlarni (ob`yektlar, hodisalarni) o'rganish uchun matnlarni ob`yektiv o'rganishga qaratilgan.

Tarkibni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun quyidagi qoidalar muhimdir:

- nima yozilganligini tekshirishingiz mumkin. Belgilanmagan narsa mavjud emas;

- ma'lumotni tuzatishning faqat ikkita usuli mavjud - inson xotirasi va turli xil moddiy tashuvchilar (tosh, papirus, qog'oz, kompakt-disk va boshqalar);

- tadqiqot uchun analitik yoki statistik usul qo'llaniladi. Sotsiologiya ma'lumotni odatda statistik usullar bilan tekshiradi;

- statistik usul ikkita variantga ega - intuitiv va rasmiylashtirilgan, maxsus texnika va matematik apparatlardan foydalanilgan;

- rasmiylashtirilgan usul ikki shaklda amalga oshiriladi - chiziqli chastotali taqsimot, tadqiqotchiga qiziqish xususiyati matnda necha marta paydo bo'lganligini va har qanday ikkita ob`yekt o'rtasidagi munosabatni izlashni nazarda tutadigan ikki o'lchovli.

Kontent tahlili rasmiylashtirilganga asoslangan miqdoriy usul, asosan, ijtimoiy makondagi xususiyatlarni juft taqsimlash usuli bo`yicha.

Kontentni tahlil qilish quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- bitta matn bilan bitta metodikada ishlaydigan turli tadqiqotchilar bir xil natijalarga erishishlari uchun tahlilning ob`yektivligi;

- tadqiqot ob`yektini tizimli tahlil qilish - tahlil uchun xabarlarni tanlash tadqiqotchining xohishiga emas, balki qat'iy rasmiy mezonlarga asoslangan bo'lishi kerak;

- tanlangan materiallardan olingan xulosalar manbaning barcha materiallariga etkazilishi uchun tahlil qilish uchun materiallarning vakolatligi;

- miqdoriy tahlilning to'g'riligi yoki noto'g'riligi (matnning ayrim elementlaridan foydalanish chastotasi, korrelyatsiya koeffitsientlari va boshqalar) matematika tilida tekshirilishi kerak.

- Kontentni tahlil qilish, qoida tariqasida, tanlovdan boshlanadi: semantik birlik - matnda so'z, so'z birikmasi, tavsif yordamida aks ettirilgan ijtimoiy ahamiyatga ega g'oya; o'rganish maqsadlari va ishonchlilik talablariga javob beradigan hisob birligi. Shunday qilib, matbuotni tahlil qilishda, hisoblash birligi sifatida bosilgan belgilar soni, xatboshilari va hatto matn egallagan maydonning kvadrat santimetrleri soni qabul qilinishi mumkin.

- Kontent-tahlildan foydalanganda, kodlash shaklioperatsion tushunchalar tizimini, tahlil birliklarini va muammoli vaziyatni tavsiflashning barcha elementlarini o'z ichiga oladi. Odatda, hujjat to'g'risidagi ma'lumotlar (masalan, gazetadagi maqola) shaklga kiritiladi - muallif, sana, jild va boshqalar, unda ishlatiladigan tahlil birliklarining soni.

Bunday shaklni to'ldirish orqali ma'lumotni raqamli ma'lumotlarga aylantirish mumkin, bu keyingi statistik (kompyuter) ishlov berish uchun qulaydir, bu har bir xususiyatning chastotali taqsimlanishini va har xil xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashni ta'minlaydi.

40-yillarda "Haqiqiy Amerika" gazetasi materiallari bo`yicha olib borilgan G. Lassvell va N. Leytsning tadqiqotlari chastotalarni taqsimlashga asoslangan kontent-tahlilning darslik namunasidir. Tahlil natijalari maqolalar mualliflarining niyatlarini ochib berishga imkon berdi, tahririyatning fashistik yo'nalishini isbotladi va shu bilan gazetaning yopilishiga hissa qo'shdi.

Hujjatlarni tahlil qilishda tadqiqotchi aniq xabarlarining mazmuniga diqqatni jamlashi, so'zlarni, iboralarni va tasvirlarni ma'lum bir tarzda talqin qilishi mumkin. Buning asosida, masalan, ommaviy axborot vositalarining u yoki bu ijtimoiy hodisaga munosabatida ko'rsatadigan umumiy tendentsiyalarni aniqlash mumkin. Bunday tahlil tadqiqotchining yuqori kasbiy mahoratga, ko'p qirrali madaniyatga, fikr doirasidan tashqarida fikrlash qobiliyatiga, shuningdek tarix, etnografiya, axloq va fantastika bo`yicha chuqur bilimlarga ega bo'lishini taxmin qiladi. Ma'lumotlar ichidagi va tashqarisidagi kamchiliklar tadqiqot natijalarining yuqori darajadagi sub'ektivligidir.

Hujjatlarni bunday tahlil qilish uchun misol sifatida 2006 yilda Moskvaning bir qator gazetalarini asosida o'tkazilgan poytaxtdagi millatlararo munosabatlarni o'rganish natijalarini keltiraylik. Tadqiqot muallifi gazetalar fuqarolarning ommaviy ongida quradigan moskvaliklar qiyofasi bilan qiziqdi. Shu bilan birga, u turli xil maqolalar mualliflari tomonidan "biz" olmoshiga qo'yilgan ma'noni aniqladi. Rasmiy ravishda "biz" "moskvaliklar" degan ma'noni anglatadi, ammo aslida har safar bu olmosh o'ziga xos tarkibga ega.

Matbuot tahlili shuni ko'rsatadiki, Moskva gazetalarini, shubhasiz, ommaviy ongda: "Biz ko'p millatli jamiyatimiz" degan obrazni yaratmoqdalar. Shu bilan birga, matbuot muallifning ikkita pozitsiyasini taqdim etadi: birinchisi - "Moskva ko'p millatli shahar, shuning uchun ham shunday bo'lishi kerak. Bizga muhojirlar kerak, shuning uchun ularni qabul qilishimiz va ular bilan til topishishimiz kerak ". Ikkinchisi - "Moskva - bu rus madaniyatining shahri, garchi u erda turli millat va din vakillari haqiqatan ham yashagan va yashagan bo'lsa ham. Bu erda rus madaniyati hukmronlik qiladigan, asrlar davomida zamonaviylashishga qaramay qabul qilingan turmush tarzi saqlanib qolgan joyda, demografik siyosat oqilona olib borilishi kerak bo'lgan va muhojirlarning bunday ulkan va boshqarib bo'lmaydigan oqimidan, hatto noqonuniy oqimlardan voz kechish mumkin bo'lgan joyda qolishi kerak. " Ommaviy axborot vositalarida "biz moskvaliklar

- bu avvalambor ruslar" degan jur'atsiz va yashirin e'tiroflar va Moskva matbuotida kamdan-kam ta'kidlanayotgani aholini tinchlantiruvchi omillardan biridir.

Matbuot tahlili asosida muallif millatlararo munosabatlardagi taranglikni qanday kamaytirish bo'yicha bir qator tavsiyalar beradi - fuqarolarni etnik va diniy asoslarga ko'ra ajratishga qaratilgan targ'ibot-tashviqotdan voz kechish; Moskva hamjamiyati haqidagi nashrlarda integratsiya nuqtalarini kuchaytirish; madaniy, fuqarolik va ijtimoiy qadriyatlar jamoasini tan olish; ko'pincha turli xil etnik guruhlar vakillarining ijobiy obrazlarini namoyish etadilar va hokazo.

Hujjatlarni tahlil qilish mustaqil va boshqa usullar bilan birgalikda ishlatilishi mumkin. U ko'pincha tadqiqotning tayyorgarlik bosqichida qo'llaniladi va uning natijalari bo'yicha fokus-guruh stsenariylari, ekspertlar so'rovnomalari va boshqalar tuziladi.

Shunday qilib, hujjatlarni tahlil qilish hujjatlarda aks etgan ijtimoiy hodisa va jarayonlar to'g'risida, shuningdek, ushbu hodisalar va jarayonlarga jamiyatdagi munosabatlarning o'zgarishi to'g'risida muhim mazmunli xulosalar chiqarishga imkon beradi. Ushbu tahlilni o'rganish vaqtidan ancha uzoq bo'lgan voqealarga aholining munosabatini o'rganish uchun muvaffaqiyatli qo'llash mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar: raqobatdosh, qaror, statistik usul, miqdoriy tahlil, kontent-tahlil.

Muhokama uchun savollar:

- 1.Hujjat deganda nimani tushunasiz?
- 2.Hujjatlarni o'rganish metodlarini nechta guruhga ajratish mumkin.
- 3.Sotsiologik tadqiqotlarda eng ko'p qo'llaniladigan hujjat turlari qaysilar?
- 4.Yozma hujjatlar haqida gapirib bering?
- 5.Hujjatlarni turli asoslarga ko'ra tasniflash haqida fikrlaringiz?

Test:

1. Ekspert anketasini tuzishda necha % savollar ochiq holda tuziladi?
 - a) 50 dan 90 % gacha
 - b) 50 dan 60 % gacha
 - c) 50 dan 100 % gacha
 - d) 50 dan 10 % gacha

2. Hujjatlarni o'rganish metodi nechta guruhga ajratiladi?
 - a) 1 katta guruhga
 - b) 2 katta guruhga
 - c) 5 katta guruhga
 - d) guruhga ajratilmaydi
3. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish usullaridan biri keltirilgan qatorni aniqlang?
 - a) ajratish usuli
 - b) guruhlash usuli
 - c) xujjatlarni o'rganish usuli
 - d) semantik usuli
4. Hujjatlarni o'rganish metodining 2 guruhi ko'rsatilgan javobni belgilang?
 - a) an'anaviy va moddiy
 - b) an'anaviy va madaniy
 - c) an'anaviy va ko'rsatilgan
 - d) an'anaviy va formallashtirilgan
5. Hujjatlarni tahlil qilishning asosiy nechta turi bor?
 - a) 2 ta
 - b) 5 ta
 - c) 2 yoki 3 ta
 - d) asosiy turi mavjud emas

19- MAVZU. MA'LUMOTLARNI TAHLIL QILISH VA HISOBOT TAYYORLASH.

1. Informatsion texnologiya - tadqiqot texnologiyalari taraqqiyotining asosi.
2. Amaliy dasturlar paketi tushunchasi va ular tarkibi.
3. Hisobot tuzishda induktsiya metodi - sotsiologik ma'lumotlarni ko'rsatkichlardan namoyon bo'lishi.
4. Hisobot strukturasi. Tadqiq etilgan muammo dolzarbligining mazmuni va asosi.
5. Tadqiqot ob'yekti va predmeti tavsiflari. Tadqiqotning nazariy va metodik asoslari.
6. Tadqiqot natijasi bo'yicha umumiy xulosalar. Hisobotga ilovalar.

7. Tavsiyalarni tushunish. Tavsiyalar berishning maqsadi - muammolarni yechish bo'yicha konkret va asosli o'lchash usulini taklif qilish.

8. Tavsiyalar variantlari. Nazariy va amaliy tavsiyalar.

1. Informatsion texnologiya - tadqiqot texnologiyalari taraqqiyotining asosi. Sotsiologik tadqiqotda EHM dan foydalanish orqali olinadigan ustunlik va afzalliklar. Sotsiologik ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash dasturlari bilan ta'minlash

Sotsiologik tadqiqotlar bolajak izlanishlarining ilmiy asoslangan reja va dasturini tayyorlashdan boshlanadi. Dastur hayot haqiqatidan kelib chiqqan va ilmiy-nazariy jihatidan puxta ishlangan bolishi lozim. Zero, tadqiqot natijalari qanday bo'lishi ana shu olimlarga bevosita bog'liqdir. Dastur bolajak tadqiqot materiallarini to'plash, qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilishni o'z o'ziga oladi. Dastur tadqiq etiluvchi ijtimoiy muammo mohiyatini aniqlash, tadqiqot ob'ekti va predmetini belgilash, maqsad va vazifalarni xarakterlab berish, ishning, ilmiy tahlilini belgilash, usullarini aniqlash, ma'lumotlarni to'plash va tahlil etish sxemasini chizib olish kabi qismlarni o'zida mujassamlashtiradi. Dasturni ishlab chiqish jarayonida ikki asosiy talabga rioya qilish muhimdir. Birinchidan ishlab chiqilgan nazariy umumlashmalardan real tadqiqot jarayonlariga o'ta bilish va ikkinchidan, olingan natijalar, faktlar, yig'ilgan empirik materiallardan nazariy umumlashmalarga, ilmga qayta bilish ko'nikmalariga ega bolish ana shu talablar mazmunidir. Dastur asosan ikki katta bilim, ya'ni nazariy-metodologik va amaliy uslubiy bolimlardan iborat. Nazariy-metodologik bo'lim mavzu tanlash, tadqiqot qini xarakterlash, maqsad va vazifalar, faraz hamda predmetni aniqlash kabi qismlarni o'z o'ziga olsa, amaliy uslubiy bo'lim ma'lumotlarni to'plash usullarini bayon etish yig'ilgan materiallarni qayta ishlash, tahlil qilish va tavsiyalar tayyorlash singari amaliy faoliyatlarni mujassamlashtiradi. Dastur mazmunida turli tavsirlar oqibatida yuzaga chiquvchi ijtimoiy muammo vaziyatlari aniq va yorqin ifoda etilmog'i lozim. Ilmiy muammoning qo'yilishi muayyan soha amal qilayotgan bilimlar hamda amaliy andozalar doirasidan qoniqmaslik, bu bilimlar chegarasining kengaytirish demakdir. Zero, muayyan tadqiqotlar boshlangunga qadar mahqul bolgan bilimlar doirasida hamisha ham ijtimoiy muammoli vaziyat hal etilavermaydi. Odatda ijtimoiy muammo amaliy vositalar bilan hal etilmagan holatda ilmga, tadqiqot o'tkazishga murojaat qilinadi. Bu murojaat ilmda

ijtimoiy buyurtma deb ataladi. Shu tariqa sotsiologning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin. Ammo sotsiologning shaxsiy tashabbusi ham real hayot muammolari asosida paydo bo`ladi. Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy muhim ahamiyat kasb etib, tadqiqotlarning nazariy yoki amaliy yo`nalishlarda bo`lishini ko`rsatuvchi mo`ljal vazifasini o`taydi. Sotsiologik tadqiqotlar dasturida ilmiy izlanishga sabab bo`lgan ijtimoiy ziddiyatli muammolar va ularni asosiy atama va tushunchalari atroflicha izohlab beriladi. Ayni vaqtda bahzi ilmiy tushunchalarni empirik tarzda izohlash va tushunchalar dialektikasini real ko`rinishda kuzatish imkoniyatlari ilmiy so`zlar, faktlar va ijtimoiy ko`rsatkichlar tarzida batafsil bayon etiladi. Masalan, bilim olish samaradorligini tahminlashning prolong (uzaytirish) usuli haqida fikr yuritiladigan bo`lsa, ana shu usul zarur fanlarni yoki zarur ko`nikma va hunarlarni ozlashtirishning boshqa fanlar mazmuniga uygunlashtirish natijasida qay usulda ozlashtirish mumkinligi aniq-oydin bayon etilishi lozim. Dasturda kompleks sotsiologik tadqiqotlar natijalarini qo`lga kiritish, o`rganilayotgan ob`yekt va predmet xususiyatlarini aniqlash maqsadlarida sotsiologik tadqiqotlar instrumentariysiga alohida to`xtalib o`tish lozimdir. Sotsiologik tadqiqotlar instrumentariysi deganda sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish uchun zarur bo`lgan metodik va texnik usullar yig`indisi tushuniladi. Bu yigindi yoki umumlashma zamiriga dastlab birlamchi ma`lumotlarni to`plash, yahni kuzatish usulini amalga oshirish uchun zarur ko`rsatma va qoidalarni ishlab chiqish, hujjatlarni tahlil etish, so`roq qog`ozlarini tartibga solish, yozma manbalarni qo`lda yoki mashina yordamida sanash, tahlil etish, umumlashtirishga tayyorlash bosqichi hamda tabiiy tadqiqotni amalga oshirish uchun tadqiqot o`tkazishga mutasaddi rahbarlar, ilmiy-texnik xodimlarni muayyan tayyorgarlikdan o`tkazish bosqichlari kiradi. Sotsiologik tadqiqotlar instrumentlari tadqiqot o`tkazilish jarayonida barcha texnik operatsiyalar, respondentlar ishi, tadqiqotchi pozitsiyasi va boshqa jihatlarni umumiy talablar asosida aniq tartibga tushiradi. Bu esa tadqiqot ishini ilmiy asoslangan tartibda haqqoniy va ishonarli o`tkazish imkonini beradi. Masalan kishilarning bir joydan ikkinchi joyga ishga o`tish muammosi ilmiy muammo sifatida o`rganilayotgan bo`lsa, tadqiqot ob`ektining tahliliy elementlari quyidagilar bo`lishi mumkin.

a) ish joyida haq to`lash darajasi.

b) ish joyidagi axloqiy-psixologik muhit.

v) bo`shliqlar bilan kelishmovchiliklar mavjudligi. g) ish joyining yashash joyidan uzoq-yaqinligi.

d) mehnat sharoitining og`ir-yengilligi.

e) faoliyatdagi istiqbol.

j) faoliyatning shaxsga yoki jamoatga juda zarur yoki befoйда ekanligini his etilganligi.

z) ish joyida dam olish, xordiq chiqarish masalalarining hal etilganligi,

i) salomatlik bilan bog`liq sabablar.

y) oilaviy masalalar bilan bog`liq sabablar.

Yuqoridagi tushunchalar mazmunining atroflicha ochib berilishi dastur gepotezasini tuzish uchun keng ochilishiga imkon yaratadi. Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy faraz ijtimoiy ob`yektning tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakterli, ularning faoliyat yuritish va taraqqiyotni ozida ifodalaydi. Ilmiy faraz o`rganilayotgan ob`yekt xususida dastlabki tahlil o`tkazilgandan keyingina tuzilishi mumkin. Farazning nechog`lik hayotiyliги yoki hayotiy emasligi empirik asoslanish jarayonida konkret sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish davomida ma`lum bo`ladi. Bunday tadqiqotlar natijasida farazlar bekor etiladi yoki tasdiqlanadi. O`rganilayotgan ob`yekt haqidagi bilimlar holati ilmiy izlanishlarning turli yo`llari va rejalarini yuzaga keltiradi. Ulardan izlanish asosidagi, bayon etish yo`lidagi va eksperimental usuldagi rejalarini ajratib ko`rsatish mumkin. Izlanish asosidagi tadqiqotlar rejalarini o`rganilayotgan muammo haqidagi tasavvur konkretlashmagan hollarda qo`llash maqsadga muvofiqdir. Bu rejaning asosiy maqsadi ilmiy muammoni aniq nomlash va uning konkret chegaralarini belgilab olishdir. Tadqiqotning muhim bosqichlari sifatida izlanish olib berish uslubini ishlab chiqish, bu uslubni qo`llash tartibni aniqlab olish, vazifalarning muhimligiga ko`ra ketma-ket bajarila borishini tahminlash jarayonlarini ko`rsatib o`tish o`rinlidir. Bayon etish rejasi bir qator sotsiologik tadqiqot rejalarini qo`llash olingan ma`lumotlarini tahlil qilish orqali qabul etilgan farazning hayotiyliğini tekshirib ko`rish va o`rganilayotgan ob`yekt xususida aniq miqdoriy va sifat xarakteristikasiga ega bo`lishni taqozo etadi. Sotsiologik tadqiqotlarni eksperimental rejasi ob`yekt haqidagi ma`lumotlar asosida izohlovchi farazni ilgari surish imkonini beradi. Mazkur tadqiqot rejasidan maqsad ob`yekt zamiridagi sabab-oqibat

aloqalarini aniqlash, ob`yektining ayni holati va rivojlanishi xususidagi shart-sharoitlarini aniq bilib olishdan iboratdir.

2.Sotsiologik tadqiqotlarning tashkil etish. Sotsiologik tadqiqotlar rejasi va dasturi to`liq ishlab chiqilgandan so`ng amalga oshiriladi. Sotsiologik tadqiqotlarda sotsiolog o`ziga xos bir necha yo`nalishda faoliyat yuritishi ham mumkin. Monografik tadqiqotlar ana shunday ilmiy izlanish usullaridan biri bo`lib, muayyan muammo, ijtimoiy jarayon yoki holatning muhim jihatlarni, mohiyati va mazmuni negiziga chuqur kirib borishini nazarda tutadi. Keng ko`lamdagi tadqiqot jarayoniga kirishishdan avval mazkur tadqiqot amaliyoti va usullarini tajribada sinab qurishning ahamiyati kattadir. Shu boisdan ham sotsiologiyada «pilotaj» (inglizchada tajriba o`tkazish uchun moslama ma`nosini anglatadi) tadqiqot usuli ham alohida bo`ljak yangi tadqiqot usuli ham alohida bo`ljak yangi tadqiqotni o`tkazish uchun ko`rilgan tayyorgarliklarining qay ahvolda ekanligi, tarqatiladigan anketa savollari sifati, kuzatish usuli qaydnomalari, hujjatlar to`plash va ularni tahlil etishga oid ko`pgina misollari amalda sinab ko`riladi. Ayni vaqtda bunday izlanishlar jarayonida bo`ljak sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish uchun zarur bo`lgan vaqt va joy masalalari ham hal qilinadi. Tadqiqot dasturining amaliy qismida o`tkazilishi mo`ljallangan izlanishning bevosita uslubiy jarayonlari birlamchi materiallarni to`plash ijtimoiy axborot majmuini qayta tiklash, tahlil etish va tavsiflash hamda ishlab chiqilgan nazariy va amaliy tavsiyanomalarni hayotga tadbiiq etish masalalari bayon etiladi. Tadqiqot dasturining keyingi bosqichlaridan biri yalpi so`rov natijalari, turli tadqiqot usullari jarayonida to`plangan ma`lumotlarni mushohada etish va qayta ishlashdan iboratdir. Ma`lumotlarini atroflicha tahlil etish hozirgi zamonda sotsiologdan chuqur va atroflicha bilim talab etadi. Ular jumlasiga tahlilning matematik usullarini yaxshi o`zlashtirish, programmalashtirish zaruriy usullarini bilish kompgpyuterda ishlash qobiliyatlarini kiritish mumkin. Ayni chogda hozirgi ilmiy tadqiqotlar mufassal ishlab chiqilgan mehnat taqsimoti dasturiga ega bo`lishni talab etadi. Sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish jarayonida texnik va texnologik imkoniyatlarning kengaytirilishi, ijtimoiy axborot va takliflarning har tomonlama mantiqiy asoslangan bo`lishiga doir talablarning oshib borishi, ilmiy izlanishlar davomida ko`plab mutaxassislarning jalb etilishi, ish jarayonining ko`p qirraligi, mehnat taqsimoti, dasturning puxta va ilmiy asoslangan bo`lishini taqozo etadi.

Sotsiologik tadqiqotlarning yakuniy bosqichida hisobot tayyorlanadi. Hisobot ilmiy izlanishlar jarayonida to`plangan empirik ma`lumotlarni o`zida ifodalab, dasturda belgilangan barcha talablarning qay darajada bajarilganligini bayon etadi. Hisobot alohida to`plangan hujjat sifatida baholanishi va matbuotda e`lon qilinishi mumkin.

3.Sotsiologik tadqiqot usullari. Sotsiologik tadqiqotlar usullari ichida hozirgi kunda keng tarqalgan so`rov usulidir. So`rov usulining qulayligi shundaki, tadqiqotning kuzatish va eksperiment usullarini faqat mutaxassis sotsiologlar qo`llash mumkin bo`lsa, so`rov usulida tadqiqot o`tkazishga qisqa muddatli tayyorgarlikdan o`tgan yordamchilarni ham jalb qilish va ular yordamida respondentlarning katta miqdorini qamrab olish mumkin. So`rov usuli boshqarish uchun qulay usuldir. Bundan tashqari, tadqiqot ko`lamini kengaytirishda so`rov usulining imkoniyatlari juda katta. Bu usul qo`llanilganda katta korxonalar va muassasalar, sohalar, mintaqalar va hatto, mamlakat miqyosida ham tadqiqot o`tkazish mumkin. So`rov usuli respondentga bevosita murojaat qilib, uning xulq-atvori, harakatdan ko`zlangan niyatlari, o`tgan davrda qilgan va hozir qilayotgan ishlarni, kelajakka mo`ljallangan rejalari to`g`risida batafsil ma`lumot olish imkonini beradi. Ayniqsa, kishining his-tuygulari, kechinmalari, harakatlari motivlari to`g`risida ma`lumot to`plash kerak bo`lganda, bu usul qo`l keladi. Chunki bu hodisalar kuzatuvchi nigohidan yashirin bo`lib, ularni kuzatish usuli bilan aniqlab bo`lmaydi. Lekin, so`rov usulining ham bir qator kamchiliklari mavjud. Masalan, bu usul yordamida olingan ma`lumotlarning haqiqatga mosligini sinchiklab tekshirish kerak. Chunki, bu usul qo`llanganda ma`lumot manbai faqat respondent bo`ladi. Respondentlar esa o`z xarakteri, dunyoqarashi, hulqi, ma`lumoti bo`yicha turlicha kishilar bo`lib, ular ham doim ham haqiqatni gapiravermaydilar. So`rov usulini mohiyati shundan iboratki, tadqiqot olib boruvchi savol beradi va respondent o`zining dunyoqarashi, ma`lumoti, bilimi va hohishidan kelib chiqib, savollarga javob beradi.

To`planishi kerak bo`lgan ma`lumot xarakteri va uni to`plash usuliga qarab so`rovlar ikki turga bolinadi.

1.Anketa so`rovlar.

2.Intervyu.

Savol berilishi mumkin bo'lgan odamlar yoki potentsial respondentlarni qay jarajada qamrab olishiga qarab so'rovlar yana 2 turga bo'linadi.

1.Yalpi so'rovlar

2.Saylanma so'rovlar.

Bulardan tashqari, ochiq va yopiq so'rovlar, yuzma-yuz va sirdan so'rov sinov turlar ham mavjud. Sotsiologik tadqiqot usullaridan yana biri hujjatlarni o'rganish hisoblanadi. Hujjat o'z semantik ma'nosiga kora isbot etish mazmunini ifodolovchi so'zdir.

Hujjat-moddiy material manba hisoblanib, voqea va faktlar xususidagi ma'lumotlarni o'zida ifodalaydi. Hujjatlarda o'ziga xos xususiyatlar quyidagilar:

1.Sotsiologik tadqiqot uchun mumkin ahamiyatga ega holat, faqat avallo inson tomonidan qayd etiladi so'ngra hujjat shaklida ifodalanadi. Demak, hujjat inson ongida avval paydo bo'lib so'ng og'zaki, yozma manbalarda ifoda etiladi, qayd qilinadi, saqlanadi va tarqatiladi.

2.Har qanday holatlarda ham muayyan fakt va holatlarining muhim jihatlari xususidagi informatsiyaga ega boladi.

3.Ayrim hujjatlar mazmun faqat muayyan maxsus bilimlarga ega bo'lgan kishilargagina tushunarli bo'ladi. Masalan, murakkab texnologiya loyihalari, qurilish smetalarini EHM beradigan ma'lumotlarni maxsus bilimlarsiz anglab olish keyin. Ammo bunday hujjatlar mazmuni maxsus bilimlarga ega bolgan. Har xil kishilar uchun bir xil ma'no berishi kerak.

4.Hujjat, uning saqlanishi va yagona mazmuni berishi xususiyatlari tayin, istalغان manbada bayon etilishi va istalغان usulda ifodalanishi mumkin.

Tashkilot, muassasa va mansabdor shaxs tomonidan beriladigan hujjatlar umumiy qabul qilingan muayyan guvohlik mazmunini ifodolovchi rasmiy rekvizitlarga ega boladi. Ularni shunday xarakterlash mumkin.

1.Hujjatlarda muxr, shtamp, bosmaxona blanki belgilari bo'lib, ular muayyan muassasa, tashkilotga tegishli ekanligidan dalolat berib turadi.

2.Hujjat ma'lum mansabdor shaxs tomonidan imzolangan bo'lib, uning ismi, sharifi va unvoni aks etadi.

3.Hujjatda u tuzilgan joy, vaqt, qabul etish muayyan adresga jo'natish belgilari qayd etilgan bo'ladi.

Albatta sotsiologiya uchun hujjatda aks ettirilgan mazmun birinchi darajali ahamiyatga ega ammo mazkur hujjatning nechoglik haqqoniygi va realligi uning tuzilish shakliga ham bog`liqdir. Sotsiologik tadqiqot usullaridan yana biri bolgan intervyu usuli anketa bilan kop umumiyliklarga ega. Anketa savollar yozma tarzda berilsa, intervyuda og`zaki savollar beriladi. Intervyu respondent bilan bevosita muloqotni taqozo qiladi. Bu muloqotni qog`oz yoki magnit tasma-siga qayd etish mumkin. Intervyu (inglizcha-uchrashuv) usulidan sotsiologiya, psixologiya, jurnalistika, etnografiya, statistika, pedagogika kabi sohalarda foydalaniladi. Intervyu o`tkazilish tajribasiga kora erkin standart va yarim standart korinishiga ega boladi. Erkin standart ilgaridan tayyorlangan savollar asosida emas, balki suhbat mazmunidan kelib chiquvchi savollar asosida qurilib, dastur yonalishida bir necha soat davom etish va tadqiqot muammosini aniqlash, razvedka vazifasini bajarish maqsadida foydalanishi ko`zda tutadi.

Erkin standart intervyu:

- a) qisqa muddatli
- b) uzoq muddatli intervyu turlariga bolinadi.

Yarim standart intervyu ham oz navbatida bir necha turga bolinadi:

- a) guruhii panel (qayta-qayta intervyu).
- b) klinik intervyu.
- v) fokuslashtirilgan intervyu.

Intervyu usulining oziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.

1. U yoki bu sohadagi intervyu.

2. Intervyu vaqtida ruhiy, hissiy holatlarni nazorat qilish mumkin.

3. Savollar vaqtida shaxsning mashuliyati his etib beriladi. Kuzatish turli maqsadlarda turli shaklda turli qamrovda turli vositalar yordamida olib boriladi. Kuzatish tashqi dunyo voqeligini va ichki olam haqiqatini bilishning keng tarqalgan usullaridan biridir. Turli yoshdagilar faoliyatini kuzatishda ularning pedagogik tamonlariga va psixologik jihatlariga e`tibor berish kerak bo`ladi. Kuzatish usulining quyidagi ko`rinishlari mavjud:

- 1) Bevosita kuzatish.
- 2) Bilvosita kuzatish.
- 3) Universal kuzatish.
- 4) O`z-O`zini kuzatish.
- 5) Ochiq-oydin kuzatish.
- 6) Monografik kuzatish.

7) Tor ixtisosli kuzatish.

Sotsiologik kuzatish olib borishning shart va talablari quyidagilar:

1) kuzatish kerakli saviyada va darajada tashkil qilinishi kerak.

2) kuzatish muntazam olib borilishi kerak.

3) kuzatuvchi holis bolishi shart.

4) kuzatilayotgan ob`yekt to`g`risida mumkin qadar ko`proq ma`lumot to`plash kerak.

5) kuzatishning borishi va natijalarini batafsil qayd etib borish kerak.

«TEST» inglizcha so`z bo`lib tajriba, sinov tekshirish degan mahnomalarni bildiradi. Test standartlashtirilgan qisqa muddatli sinovdir. Test sinalayotgan shaxsning psixofiziologiya va shaxsiy xususiyatlarini, shuningdek intellektual rivoji, qobiliyat va malakasini tekshirishda qo`llaniladigan standart mashqlar hamdir. Test birinchi marta 1884 yili Angliyada o`quvchilarning bilimlarini tekshirish maqsadida qo`llanilgan. Ingliz psixologi Galton 1883 yili testning nazariy asoslarini ishlab chikdi. Bu termini birinchi marta 1890 yili AQSH lik psixolog Kettel kiritgan. Frantsuz psixologi Binyo testologik tekshirishlar printsiplarini insonlarning oliy ruhiy funksiyalariga qo`lladi. XX asr boshlarida test printsiplarini ishlab chiqishda olimlar ko`plab ishlar olib bordilar. Dastlabki standart pedagogik test AQSHlik psixolog Torn Dayk tomonidan tuzilgan.

Testning bir qancha turlari mavjud:

1) Torents testi- shaxsning fikrlash doirasini aniqlaydi.

2) Noven testi- shaxsning mantiqiy fikrlashini tekshiradi.

3) Diferentsial-diaagnostik test- shaxsning kasbga moyilligini aniqlaydi.

O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach ta`lim tizimida test sinovlari keng qo`llanila boshlandi.1992-yili Termiz DU qoshida tashkil etilgan iqtidorli bolalar laboratoriyasi asosida 1993-yili Respublika test markazi tuzildi. Davlat Test Markazi Oliy va O`rta maxsus O`quv yurtlariga qabul qilishda foydalaniladigan test savollarini tayyorlab, imtihonlarni adolatli tarzda kechishini nazorat qilib boradi. Testdagi savollar qiyinligi darajasiga qarab 4 tipga bolinadi:

1.Sodda savollar-45%

2.Sal qiyin savollar-30%

3.Qiyin savollar-16%

4.O`ta qiyin savollar-9%

Test o`tkazishda eng avvalo miqdor va sifat korsatkichlariga javob beradigan asosda savollar ishlab chiqish kerak. Test natijalari kuzatish intervyu usullari natijalari bilan taqqoslanishi kerak. Konkret sotsiologik tadqiqotlar deganda biz o`rganayotgan ob`yekt haqida yangi bilimga ega bolishiga ko`maklashadigan nazariy va amaliy jarayonlar tizimini tushunamiz. Bu tadqiqotlar umumsotsiologik va maxsus sotsiologik nazariyalardan kelib chiqadigan tamoyillar, tushunchalar, ko`rsatkichlar asosida aniq ijtimoiy jarayonlarni olchash imkoniyatini beradi. Konkret sotsiologik tadqiqotlar turli ko`rinishlarga ega. Tahlil nuqtai-nazaridan konkret sotsiologik tadqiqot asosan uch turga bo`linadi: dastlabki sinov (pilotaj), tasniflovchi va analitik. Dastlabki sinov (pilotaj) tadqiqotning maqsadi boshlang`ich axborotni hosil qilish, barcha jarayonlarni o`tkazish va ommaviy ma`lumotlarni to`plashning tashkil qilish bo`yicha uslublarning yaroqligini tekshirish. Sinovning asosiy maqsadi rejalangan savollar tog`ri tuzilganmi, respondentlarga ular tushunarlimi, mo`ljallangan ma`lumot olishga erishishi mumkinmi? - kabi savollarga javob berishdir. Dastlabki sinov tadqiqot bosqichma-bosqich bajariladi. Tasniflovchi tadqiqot tahlili izlanishning murakkabroq turi deb hisoblanadi. Uning yordamida o`rganilayotgan ijtimoiy hodisa haqida dastlabki sinov tadqiqotga nisbatan to`laroq tasavvur beradigan empirik axborot olinadi. Bunday tadqiqot odatda o`rganilayotgan ob`ekt xilma-xil tasniflar bilan ajralib turadigan (masalan yirik korxonaning mehnat jamoasi, bu yerda kasbi, jinsi, yoshi, ish bo`yicha har xil shaxslar ishlaydi) katta miqdorda ega bo`lgan holda o`tkaziladi. Bunday tadqiqotlar bir yoki necha konkret sotsiologik tadqiqotlarning usublari qo`llanishi mumkin. Analitik tadqiqot sotsiologik tahlilning asosiy turi hisoblanadi. Sabab va oqibat orasidagi bog`lanishlarni izlash ushbu tadqiqotning asosiy maqsadidir. Analitik tadqiqotlarda u yoki bu ijtimoiy hodisani tarkib toptiruvchi omillar majmui o`rganiladi. Odatda ular asosiy va asosiy bolmagan, doimiy va vaqtinchalik, nazoratli va nazoratsizlarga bo`linadi. Analitik tadqiqotni sinchkovlik bilan tuzilgan dastursiz va maxsus uslublarsiz o`tkazish ancha mushkul. U odatda dastlabki sinov va tasniflovchi tadqiqotlarning yakuni sifatida yuzaga keladi. Sotsiologik tadqiqotlar davomida olingn ma`lumotlar jamlangach, ular ustida hisob-kitob ishlari olib boriladi. So`rovnomadagi savollar 15 tani tashkil etib, so`rovnomalar soni 300 tagacha bo`lsa hisob-kitob ishlari qo`lda

bajariladi. Undan katta hajmdagi hisob kitob ishlari EHM yordamida bajariladi. Bundan ko'rinib turibdiki, sotsiologlar tadqiqot davomida matematiklar bilan yaqin hamkorlik qilishi zarur. Matematika to'plangan axborotni o'zida saqlovchi so'rovnoma to'plamini statistik ishlov berishni amalga oshiradi. Bu ishni bajarishda EHM matematika uchun texnik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Sotsiologik ma'lumotlarni zamonaviy usullarda hisoblash uchun zarur bo'lgan asosiy tushunchalar quyidagilardan iborat:

1. Matematik ishlov ob'ekti-so'rovnoma ya'ni so'rov natijasida olingan sonli ma'lumotlar to'plami.

2. Alomatlar-so'rovnomalarning savollari.

3. Alomatlar qiymati-respondent tomonidan berilgan javoblar.

Hozirgi kunda sotsiologik tadqiqot ma'lumotlarini EHM yordamida qayta ishlashda chet elda ishlab chiqilgan Sps, access kabi dasturlardan foydalanilmoqda. Shu bilan birga mahalliy mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan va amalda qo'llanilayotgan maxsus mashina dasturlari ham yaxshi samara bermoqda.

Sotsiologik tadqiqot ma'lumotlariga EHM orqali ishlov berish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

A) bu bosqichda so'rovnomalarning to'ldirilishini tekshirish, ishlovga yaroqsiz so'rovnomalarni hisobdan chiqarish ishlari bajariladi. Respondent haqidagi ma'lumot to'la bo'lmasa, so'rovnoma to'ldirilgan joy, hudud haqida ma'lumot bo'lmasa, savollarga talabga mos javob berilgan bo'lmasa so'rovnoma yaroqsiz deb topiladi.

B) bu bosqichda so'rovnomalarni guruhlash va raqamlash ishlari olib boriladi. Guruhlash deganda tadqiqot o'tkazilgan hududlar-viloyatlar, tumanlar bo'yicha so'rovnomalarni tartibga solish, viloyat tuman kodlarini belgilash tushuniladi. Keyin esa har bir guruh so'rovnomalarning tartib raqamlari belgilanadi.

V) bu bosqichda so'rovnomadagi ochiq savollar javoblari kodlashtiriladi. Odatda so'rovnomada har bir savolga tartib bilan son qo'yilgan javoblar keltirilgan bo'ladi. Ana shu son javobning «kod» vazifasini bajaradi. EHMga javoblar matni emas, balki ularga mos bolgan sonlar kiritiladi.

G) bu bosqichda EHMda so'rovnoma ma'lumotlarini saqlash uchun ma'lumotlar bazasini tuzish va ma'lumotlarni kiritish ishlari bajariladi.

E) bu bosqichda ma`lumotlar bazasiga kiritilgan axborotlarni tekshirish va xatoliklarni tog`rilash amalga oshiriladi.

J) bu bosqichda natijaviy jadvallar shakli ishlab chiqiladi. Bu ish ko`pchilik tomonidan yaxshi o`zlashtirilgan word tizimi orqali bajariladi.

Z) bu bosqichda EHM orqali hisobni bajarish ishi amalga oshiriladi. Bu ish dasturlar majmuasi hisob dasturi va jadval dasturi yordamida bajariladi. Hisob dasturi biror guruh kesimlar bo`yicha natijalarni hisoblab chiqadi va natijaviy ma`lumotlar to`plamini hosil qiladi. Dastur orqali ma`lumotlar bazasiga ishlov berish jarayonning eng murakkab qismidir. Savolga bitta javob belgilanadigan holda hisoblash ancha yengilroq boladi. Savolga bir nechtagacha javobni belgilash ko`zda tutilgan bo`lsa, ma`lumotlar shuncha maydonda joylashadi. Bazani ishlov berishda shu maydonlarning har birini hisobga olish zarur. Dasturning vazifasi topilgan ma`lumotlar natijalarini oldingi bosqichda avvaldan tayyorlangan va jadvallar shaklida joylashgan hujjatlarni ko`chirib yozishdir. Natijaviy jadvallar tayyorlangandan song tizim orqali ularni qog`ozga chop etish va boshqa qo`shimcha ishlarni amalga oshirish mumkin. Sotsiologik tadqiqotlar davomida qo`lga kiritilgan ma`lumotlarni tahlil etish tadqiqotlar jarayonining muhim bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichning maqsadi natijalarining ma`nosini tushuntirib berish, fikrlarni umumlashtirish va yagona nazariy tizimga keltirishdan iborat. Sotsiologik tadqiqotlarning natijalarini to`g`ri izohlab beruvchi qator ilmiy uslubiy yechimlar tizimi mavjuddir, ammo har bir konkert holatda bu narsa bir butun kishilar jamoasi (sotsiologlar, respondentlar, mahmuriyat) ishtirokida amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va gipotezalarning hayotiyiligi eng samarador vosita sifatida kishilarning ijtimoiy faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli gipotezani sinash jarayonida tadqiqotchi ko`proq real hodisalarga tayanishi, xilma-xil ma`lumotlarni birlashtirishi, empirik materiallardan o`rganilayotgan ob`yektning zaruriy jihat va xossalarini ajartib berishga intilishi kerak. Sotsiologik tahlilning natijalari tizimlashgan va guruhlarga ajartilgan ko`rinishda ilmiy hisobotda namoyon boladi. Hisobotning ilovasi sifatida jadvallar, grafiklar, so`rovnomalar, blanklar, testlar va boshqalar keltiriladi. Amaliy sotsiologik tadqiqotning asosiy maqsadi amaliyot tomonidan ilgari surilgan masalalarning yechimidir. Shuning uchun bunday tadqiqot hisobotida gipotezalar, tadqiqot vazifalari,

o`rtacha ko`rsatkichlar tizimi, axborotlar, boshlang`ich axborotlarni yig`ish bo`yicha tadqiqot uslublari tarkibi tavsiflab beriladi. Hisobotga qo`yiladigan asosiy talablar quyidagilar: - hisobotda tadqiqotning predmetiga mos mantiqan barcha o`zaro bog`langan muammolar guruhlari iloji boricha chuqur va to`la aks ettirilgan bo`lishi kerak; - bajariladigan ishlarning turkumining mantiqiy ketma-ketligi tahminlangan bo`lishi kerak; - hisobotning har bo`limida tadrijiy bir-birini to`ldiruvchi ikki qismining o`zaro mutanosibligini tahminlash zarur; - so`rovnomaning barcha savollari va ularga mos natijalar ilmiy mantiq talablariga binoan tahlil etilishi kerak; - hisobot texnik jihatdan yuqori saviyada rasmiylashtirilishi va to`g`ri tuzilishi kerak.

Tayanch so`zlar va iboralar.

Boshqaruv hisobi, moliyaviy hisob, buxgalteriya hisobi, axborot manbalari, hisobot shakllari, hisobotni taqdim etish muddati, hisob ob`yekti, hisob usullari, hisob qoidalari, buxgalteriya balansi, aktiv, passiv, uzoq muddatli aktivlar, joriy aktivlar, majburiyatlar, sof tushum, yalpi tushum, favqulodda foyda (zarar), soliq to`langungacha bo`lgan foyda(zarar), huquqiy-meyoriy ma`lumotlar, texnik tekshirish, mantiqiy yoki mazmunan tekshirish

Muhokama uchun savollar:

1. Moliyaviy hisobot shakllarini sanab bering?
2. Buxgalteriya balansining aktiv va passiv tomonlarida nimalar keltiriladi?
3. Xususiy kapitalga nimalar kiradi?
4. Moliyaviy hisobning maqsadi nimaga qaratilgan?
5. Hisob natijalardan foydalanuvchilaridan kimlar foydalanadi?
6. Moliyaviy hisob qanday tamoyillarga asoslanadi?
7. Foyda manbaini qaysi hisobot orqali aniqlash mumkin?
8. Pul oqimlari to`grisidagi hisobotning o`ziga xos xususiyati nimadan iborat?
9. Tahlil uchun kerakli bolgan ma`lumotlarni mazmuniga ko`ra necha turga bo`linadi?
10. Ma`lumotlar to`g`riligini tekshirish usullariga tarif bering?

Test

1. Tashkilotning rasmiy hujjatlariga nimalar kiradi?
 - a) kitob, jurnal, gazeta
 - b) nizom, farmon, buyruqlar

- c) jurnal, farmon, buyruqlar
 - d) bu hujjatlar sir tutiladi
2. Informatsion texnologiya.....
- a) tavsiyalar ishlab chiqish
 - b) ustunlik va afzallik qilish
 - c) tadqiqot texnologiyalari taraqqiyotining asosi
 - d) investitsiyalar ishlab chiqarish
3. "Test" inglizcha soʻz boʻlib....
- a) tajriba va mahorat
 - b) tajriba, ommaga tadbiq etish
 - c) tajriba, oʻrganish, amal qilish
 - d) tajriba, sinov tekshirish
4. Testning nazariy asoslarini kim ishlab chiqdi?
- a) 1883-yil Galton
 - b) 1883-yil Bunyod
 - c) 1883-yil Moreno
 - d) 1883-yil Gersog
5. Testning nazariy asoslari terminini birinchi marta kim fanga kiritgan?
- a) 1890-yili Galton
 - b) 1890-yili Kettel
 - c) 1890-yili Bunyod
 - d) 1890-yili Gersog
6. Respublika test markazi qachon tashkil etildi?
- a) 1991-yil
 - b) 1992-yil
 - c) 1993-yil
 - d) 1994-yil

GLOSSARIY

1. Dastur-sotsiologik tadqiqotning barcha qirralari aks ettirilgan hujjat.
2. Panel-ma`lum ijtimoiy muammo bo`yicha ketma-ket tadqiqot o`tkazish uslubi.
3. Kogorta- bir yil va bir oyda tuzilgan kishilar guruhi ustidan o`tkaziladigan tadqiqot.
4. Pilotaj- tajriba o`tkazish uchun moslama.
5. Hujjat-moddiy material manba bo`lib, voqea va faktlar xususidagi ma`lumotlarni ozida ifodalaydi.
6. Intervyu-tadqiqotchi bilan respondentning suhbat.
7. Longityud-faqat yoshlar guruhini tadqiq etuvchi usul.
8. Diada- ikki kishidan iborat guruh.
9. Axborotlarni kodlashtirish- ma`lumotlarni zarur talablar asosida qayta ishlash va tahlil qilishga tayyorlash bo`yicha chora-tadbirlar yigindisi.
10. Alomatlar - sorovnomalarning savollari.
11. Matematik ishlov ob`yekti – sorovnoma, ya`ni sonli ma`lumotlar to`plami.
12. Gipoteza - ilmiy taxmin, bashorat.
13. Avlodlar ichidagi mobillik- bir individning ota-onasining tutgan o`rni bilan taqqoslamagan holda, butun umri davomida ijtimoiy holatini o`zgartirishni bildiradi.
14. Avlodlar aro mobillik- farzandning o`z ota-onasining ijtimoiy xolatidan o`zib ketishi yoki tushib ketishini bildiradi.
15. Adaptatsiya- insonning yangi faoliyat sharoitlariga, ma`lum bir ijtimoiy guruhlardagi munosabatlar tizimiga moslashuvi.
16. Anketalashtirish- bu yozma shakldagi so`rov bo`lib, texnikasiga ko`ra, taratiladigan (anketa tadqiqotchi tomonidan tarqatiladi va yig`ib olinadi), matbuot orqali, telefon yoki teleskop orqali, ya`ni texnik vositalar yordamida (televizor, telefonga oid qo`shimcha sifatida) amalga oshiriladigan so`rov turi.
17. Ananaviy jamiyat- erga bo`lgan mulkchilik asosiy o`rinni egallaydigan jamiyat. An`analar- jamiyat hayoti turli sohalarining moddiy va ma`naviy faoliyat shakllarining, kishilar o`rtasidagi aloqalar va munosabatlarning avloddan-avlodga o`tishi, ajdodlar

- hayoti belgilari va xususiyatlarining takrorlanish tarzi, dunyoda an'analar va urf-odatlariga ega bo'lmagan millat yoki elat yo'q.
18. Aristotel – YUnon falsafasining yuksak namoyondasi. (er. avv. V-IV asrlar) Ahloq- ijtimoiy ong sifatida muayyan xalq, elat yoki uyushmaning asrlar davomida shakllangan xulq-atvor, xatti-xarakterlar, his-tuyg'u va kishilar o'rtasidagi o'zaro real munosabatlar tizimini ifoda etadi.
 19. Belgilangan mavqe-insonning jamiyat yoki ijtimoiy guruh tomonidan tan olingan mavqei
 20. Buddaviylik– Mil.avv. VI asrda Hindistonda paydo bo'lgan din.
 21. Vatan – kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tug'ilib o'sgan joyi, hududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati.
 22. Vertikal mobillik - bir ijtimoiy qatlamdan boshqasiga o'tishni ifodalaydi
 23. Gerodot – (er. avv. 490-430.) YUnon tarixchisi. “Tarix fanining otasi” hisoblanadi.
 24. Gipoteza- ijtimoiy ob'ektining tuzilishi haqidagi nazariy asoslangan ilmiy taxmin bo'lib, mazkur ob'ektni tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakteri, ularning foliyat yuritishi va taraqqiyotni o'zida ifodalaydi.
 25. Gorizontal mobillik- esa bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga o'tishni bildiradi
 26. Dastur- turli ilmiy vositalarni asosli tavsifi bo'lib, sotsiolog bular yordamida zarur bilimlarga ega bo'ladi va aniqsizlikdan aniqlikka o'tadi.
 27. Deviatsiya- xulq-atvordan og'ish degan ma'noni bildiradi.
 28. Din –lug'aviy ma'nosi “ishonch, e'tiqod”.
 29. Jamiyat-tabi'atning bir qismi, borliqning aloxida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan ko'plab munosabatlar majmui.
 30. Jamoatchilik fikri-ijtimoiy ongning, manfaatlar, kayfiyatlar, sinflar va jamiyatdagi sotsial guruhlarning xis-tuyg'ularini real holatini ifodalaydi.
 31. Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi- ijtimoiy munosabatlarning unumli tarzda kechishini har xil mezonlar yordamida o'rganadigan fan.

32. Ijtimoiy guruh- odamlarning ijtimoiy muxim mezonlar asosida tashkil topgan tuzilmasi.
33. Ijtimoiy institut-jamiyatning asosiy extiyojlarini qondirishga qaratilgan tashkilot.
34. Ijtimoiy me'yor- ijtimoiy maqbul xulq-atvor talablari, shartlari, istaklari majmui.
35. Ijtimoiy mobillik- kishilarning ijtimoiy ko'chishi, o'z mavqelarining o'zgarishi majmui.
36. Ijtimoiy rol- ijtimoiy mavqening amal qilinishini bildiradi.
37. Ijtimoiy sanksiyalar-ijtimoiy me'yorlarni qo'riqlovchi asosiy vosita bo'lib, natijada me'yorlar bir tomondan qadriyatlar, ikkinchi tomondan esa sanksiyalar yordamida muhofaza etiladi. Ijtimoiy status(mavqe)-shaxslarning huquq va majburiyatlarini ifodalaydi.
38. Ijtimoiy stratifikatsiya-odamlarning turli qatlamlarga bo'linib kelishi sabablarini tushuntiradi.
39. Ijtimoiy tashkilotlar-kishilar o'rtasidagi munosabatlar rivoji maxsuli bo'lib, muayyan dastur yoki maqsadni bajarishga qaratilgan, belgilangan tartib va qoidalar asosida faoliyat ko'rsatuvchi kishilar birligi.
40. Ijtimoiy tizim- bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan va muayyan butunlikni tashkil etuvchi aloxida tarzda tartiblashgan ijtimoiy institut, ijtimoiy tashkilot, ijtimoiy birliklar majmui.
41. Individual mehnat- mehnatning texnologik taqsim lanishi. o'z ob'ekti majburiyatlari va funksiyalaridan alohida bo'lgan mehnat hududini bildiradi.
42. Industrial jamiyat- mulkning barcha ko'rinishlariga bo'lgan munosabat shakllanadigan jamiyat.
43. Iqtisod - muloqot, gaplashish, kelishish, savdolashish, ikki tomonga to'g'ri keladigan umumiy narxni, raqamni, xulosani topish demakdir.
44. Katta ijtimoiy guruhlar-umuman jamiyat miqyosida mavjud sinflar, ijtimoiy qatlamlar, kasbiy guruhlar, ijtimoiy etnik bo'lgan guruhlar, ijtimoiy-etnik birliklar (qabila, xalq, millat), yosh guruhlari (yoshlar, nafaqaxo'rlar) va xokazo.
45. Kichik ijtimoiy guruhlar-oila, boshlang'ich ishlab chiqarish yacheykalari (brigada), qo'ni qo'shnilar, ya'ni maxalla fuqarolari, do'stlar uyushmalari, maktab sinfi va xokazo.

46. Kuzatish-bilishning eng faol shakllaridan biri sifatida tashqi olam ob'ektlari haqidagi dastlabki tasavurlar majmuasi.
47. Madaniyat – “Madaniy” “shaharlik” degan ma'nolarni bildiradi. Keyinchalik “Ma'rifatli bo'lish”, “Tarbiyali”, “Bilimli bo'lish” ma'nolarida ishlatilgan, uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, asoriatqalar yig'indisi.
48. Madaniyat sotsiologiyasi-odamlarning intellektual, axloqiy, estetik fazilatlari, amaliy say-harakatlariga intilish, qiziqish hamda ehgiyojlari muhim ahamiyatga ega. Mahobxorat, Ramayana – Qadimgi Hindistondagi halq og'zaki ijodi.
49. Ma'naviy meros – Qadim zamonlardan beri ajdodlarimizdan bizgacha etib kelgan ma'naviy boyliklar-siyosiy, falsaviy, huquqiy va diniy qarashlar, ahloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir.
50. Ma'naviyat - insonni jamiki boshqa mavjudotlardan ajratuvchi ijtimoiy xodisa
51. Ma'rifat – bilish, tanish, ya'ni bilim demakdir.
52. Mentalitet – insonning ijtimoiy-iqtisodiy madaniy dunyoqarashi.
53. Mexnat jamoasi – insonlarning sotsial -siyosiy va iqtisodiy birlashmasi, ijtimoiy ahamiyatga va shaxsiy kiymatga ega bo'lgan maqsadlarni amalga oshirish uchun tashkillangan jamoa.
54. Mexnat sotsiologiyasi-mexnat soxasi buyicha barcha ijtimoiy ma'lumotlarni tuplashga, ishlab chikarish vositalaridan tula foydalanishga, mexnatni boshkarishga asoslangan fan.
55. Mehnatni tashkil qilish- jonli va ashyoviy birikmalarning tartibi va usullarining formalari.
56. Millat - «o'zak», «tub mohiyat», «negiz» degan ma'noni bildiradi.
57. Milliy mafkura - o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizni ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga qo'yilgan oliy maqsad va oliy g'oyadir.
58. Milliy tarbiya - u yoki bu millatni, elatni tashkil etuvchi kishilarni milliy madaniyatini meros, qadriyatlarini, urf-odatlarini, an'analarini o'zlashtirishdagi faoliyatni rivojlantirishdir, u milliy ong va milliy o'zlikni anglashning sub'ektidir.
59. Milliy qariyatlar - milliy mafkuraning tarbiyaviy elementi.

60. Milliy g'oya - millatning o'tmishi, buguni, istiqboli, manfaat va maqsadini ifodalovchi ijtimoiy g'oya.
61. Nizo – vujudga keladigan ziddiyatlarni xal etishning samara bermaydigan yuli.
62. Nikoh-jamiyat tomonidan tasdiqlangan (sanksiyalangan), jinsiy munosabatlarning maqsadli, mustahkam sotsial va shaxsiy formasi.
63. Nominal guruh- axolining statistik hisobi uchun zarur guruhlar. Norasmiy salbiy sanksiyalar-rasmiy idoralar tomonidan ko'zda tutilmagan jazo turlari: tanbex, ustidan kulish, qaltis hazil, laqab qo'yish, mensimaslik, qo'l bermaslik va qo'llab-quvvatlamaslik, mish-mish tarqatish, bo'xton, yomon fikr bildirish, shikoyat qilish, feleton va fosh etuvchi maqola yozish va xokazo.
64. Norasmiy pozitiv sanksiya- do'stona maqtov, shirin so'z, qarsak, shuxrat, yaxshi fikr bildirish, jilmayish, liderlik yoxud ekspertlik xislatlarini tan olish va xokazo.
65. Norasmiy tashkilot- xususiyatlari, qiziqishlari, shaxsiy sifatlari, ruxiy xolatlari bir-biriga to'g'ri kelgan kishilar o'rtasidagi aloqalar Ogyust Kont-fransuz faylasufi, sotsiologiya fani asoschisi.
66. Oila sotsiologiyasi - umumiy sotsiologiyaning asosiy yo'nalishlaridan bo'lib, u oilani nikoh asosida tashkil topgan, jamiyat taraqqiyotida muhim ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi sotsial institut sifatida o'rganadi.
67. Panel so'rovlar-bu kishilarning doimiy doirasiga mo'ljallangan so'rov bo'lib, u orqali muayyan ijtimoiy holat mazmunining ma'lum vaqt oraligida nechoglik uzgarganligini ilgari utkazilgan tadqiqot dasturi va uslubiyati bilan bevosita taqqoslash asosida kaytadan tekshirib kurish.
68. Platon- YUnon falsafasining yuksak namoyondasi. (er. avv. V-IV asrlar). Postindustrial jamiyat-intellektual mulk, insonning aql-zakovati, bilimi asosiy o'ringa chiqib qoladigan jamiyat.
69. Protsedura-tadqiqot amliyotida qo'llaniladigan uni o'tkazish uchun muhim bo'lgan turli qoidalar, harakatlar, instrumentlarni qo'llash va ularni tartibiga bog'liq bo'lgan masalalar yig'indisi.
70. Rasmiy salbiy sanksiyalar-huquqiy hujjatlar, ma'muriy ko'rsatmalar, farmoyishlar, hukumat farmon va qarorlarida ko'rsatilgan jazo choralari: fuqarolik huquqlaridan mahrum etish, qamoqda saqlash, hibsga olish, ishdan bo'shatish, jarima, mukofotdan mahrum etish, mol-mulknii musodara qilish,

- mansabidan pasaytirish, taxtdan olib tashlash, unvonlardan mahrum etish, o‘lim jazosi va xokazo.
71. Rasmiy tashkilot-bu buyruq va qaror orqali ma'lum lavozim shakllariga ega, tashkillangan, harakat jarayonida yuzaga keladigan tizimlar aloqasi
 72. Real guruh- bir-biridan ajratib turadigan aniq xususiyatlari mavjud guruhlar.
 73. Renessans – uyg‘onish davri.
 74. Segregatsiya - o‘quvchilar orasida irqiy, diniy, etnik mansublik asosida, u yoki bu jins atrofida, yoxud, Manfaatlarni mushtarakligi va qo‘shnichilik asosida alohida bo‘linishni anglatadi.
 75. Siyosat- davlat yoki jamoat ishlarini anglatadi.
 76. Ciyosiy sotsiologiya – sotsiologik nazariyaning biri bo‘lib, hokimiyat uchun kurash va hokimiyatni amalga oshirish kabi hodisalarni o‘rganadi.
 77. Cotsial- keng ma'noda tabiatni jamiyatdan farqlash uchun, tor ma'noda odamlar o'rtasidagi sotsial (turli tabaqalar, guruhlar, birliklar) munosabatlarini bildiradi.
 78. Sotsial adaptatsiya-individning sotsial sharoitlarga, funksiyalarga, sotsial normalarga, sotsial guruhlariga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishi bosqichi.
 79. Sotsial interiorizatsiya-sotsial norma va qadriyatlarining individning ichki dunyosiga kirishishi jarayonidir.
 80. Sotsial tizim- jamiyatning o'ziga xos qismi bo'lgan ijtimoiy tizim.
 81. Sotsiologiya- lotincha "societas"- jamiyat va yunoncha "logos" ta'limot; fransuzcha "sociologis" –jamiyatni va ijtimoiy munosabatlarni ilmiy o'rganish degan ma'nolarni bildiradi.
 82. Statistika - lotincha so'z bo'lib, "status"- holat atamasidan kelib chiqqan.
 83. Stratifikatsiya-sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri sifatida jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy guruhlari va ularning tabaqalanish belgilari tizimi.
 84. Suitsid -bu odamning o'zini o'zi o'ldirishga harakat qilishdir Suhbatlashish (interyu)-bu suhbat utkazuvchilarni (intervyuer) bir qanchasini talab qiluvchi, og`zaki so'rov turi.
 85. Suqrot -YUnon falsafasining yuksak namoyondasi. (er. avv. V-IV asrlar).

86. Tashkilot- fransuzcha o`rganisation so`zidan olingan bo`lib, "tashkil qilaman" degan ma`noni bildiradi.
87. Talim sotsiologiyasi - jamiyatning talim tizimi to`g`risidagi maxsus sotsiologik nazariya bo`lib, uni nisbatan mustaqil ijtimoiy institut sifatida jamiyat hayotidagi o`ziga xos funksional va rivojlanish qonuniyatlari, darajasini, uning boshqa ijtimoiy tashkilotlar va munosabatlar bilan o`zaro aloqadorligini va shu sohadagi davlat siyosatini o`rganadi.
88. Terrorizm-o`z fikrini zo`ravonlik yo`li bilan boshqalarga o`tkazish bo`lib, bu yo`lda suiqasd, qo`poruvchilik kabi usullardan foydalaniladi.
89. Test o`tkazish so`rovi - bu maxsus kayta ishlangan vositalar sxema, rasmlar, takliflar, savollar erdamida shaxsiy sifat va kobiliyatlarni namoen bo`lishini aniqlaydi. Usul (metod)- keng ma`noda bilimlar tizimini yuzaga keltirish va asoslash vositasi.
90. Formal pozitiv sanksiya-rasmiy tashkilotlar (hukumat, tashkilot, ijodiy uyushma) tomonidan shaxsni xalq oldida oshkora qo`llab-quvvatlash: hukumat mukofotlari (orden, medal, faxriy unvonlar), davlat mukofotlari va stipendiyadar, ilmiy unvon va darajalar, haykal o`rnatish, faxriy yorliqlar topshirish, yuqori lavozimlar va faxriy mansablarga saylanish (masalan, boshqaruv raisi) va xokazo.
91. Fohishabozlik-lotincha prostitution so`zidan olingan bulib, or-nomusni yo`qotish, xo`rlash, toptash degan ma`nolarni bildiradi
92. Fundamental sotsiologiya-faqat nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan keng manoda ishlab chiqadi.
93. Sivilizatsiya-lotincha so`zdan olingan bulib, fuqarolik, fuqarolikka oid, davlatga oid degan manolarni bildiradi
94. SHaxs- ijtimoiy munosabatlarning dastlabki asosi, ularni keltirib chiqaruvchi manbai.
95. SHaxsning ijtimoiylashuvi-atrof-muhit yoki maxsus tayyorgarlikdan o`tgan tarbiya ta`sirida amalga oshiriladigan murakkab va ko`pqirrali jarayon.
96. Eksperiment-lotincha so`zdan olingan bulib, tajriba o`tkazish, namuna olish ma`nolarini ifodalaydi.
97. Ekspert so`rov - bu olingan, mavjud sotsiologik ma`lumotlarni kayta tekshirish, ularni haqiqatga qanchalik mos ekanligini aniqlash usuli.

98. Empirik-yunoncha soʻzdan olingan bulib, tajriba maʼnosini anglatadi
99. Empirik sotsiologik tadqiqot - yagona dastur va uslubiet bilan amaliy asosda ijtimoiy hayot hodisa va jaraenlari toʻgʻrisida olingan eipirik maʼlumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, zarur amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat
100. Erishiladigan mavqe-inson tomonidan erkin tanlov asosida, shaxsiy urinishlari natijasida erishiladigan mavqei
101. YAxlit (yalpi) soʻrovlar - demografik jaraenlarni, jamoatchilik fikrini, aholini ruyxatga olishni oʻrganishda qoʻllaniladi.
102. Oʻrta guruhlar-maʼlum bir korxonada ishchi xodimlari yoki hududiy birliklar bir qishloq, shaxar, tuman, shaharcha axolisi.
103. Qayta ijtimoiylashuv-baʼzi vaziyatlarda katta yoshli odamlar qayta ijtimoiylashuvni, yaʼni avval qabul qilingan qadriyatlar va xulq atvor modellarining toʻla emirilishi va oldingilardan tubdan farq qiluvchi qadriyatlarni oʻzlashtirishi.
104. Ijtimoiy muammolar - insonga va jamiyatga bevosita va bilvosita taʼsir koʻrsatuvchi va keng jamoatchilik doirasida hal qilinish lozim boigan muammolar
105. Ijtimoiylashuv - inson tomonidan jamiyatda mukammal hayotga erishish uchun zarur boigan koʻnikmalarni oʻzlashtirish borish jarayoni
106. Madaniy tafovutlar - anʼanalar va qadriyatlarning bir-biridan farqlanishi, ayrim aholi qatlamlarida boshqalariga qaraganda kuchliroq yoki aksincha boiishi Ijtimoiy ishning asosiy vazifasi - insonlarning farovonligini oshirish va kishilarning asosiy ehtiyojlarini qondirishdan iborat boiib, bunda eʼtibor ijtimoiy adolat mezonlarini taʼminlash, kishilarning ehtiyojlarini toiaroq qondirilishi, jumladan, ijtimoiy yordamga muhtoj va qashshoqlikda kun kechiruvchilarning imkoniyat va huquqiy erkinliklarini kengaytirishga qaratiladi
107. Tashxislash funksiva - ishtimoiy xizmatchining aholining alohida qatlamlari, darajalarining oʻziga xos xususiyatlari va ularga mikromuhitning yoʻnaltirilganligi hamda “ijtimoiy tashxis” qoʻyishida oʻz ifodasini topadi.
108. Istiqbolni belgilash funksiyasi - jamiyatdagi barcha ijtimoiy institutlar ijtimoiy ish obyektlariga muayyan ijtimoiy xulq-atvor

modelini ishlab chiqishning ta'sirini dasturlash va prognozlash orqali amalga oshadi.

109. Huquqni muhofaza qilish funksiyasi - aholini himoya qilish, yordam ko'rsatish va qo'lab-quwatlashga qaratilgan qonun va huquqiy normalardan kompleks ravishda foydalanishni ko'zda tutadi.
110. Ijtimoiy-pedagogik funksiya - ijtimoiy xizmatchining kishilar ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olib, ularni turli xil tashkilot va birlashmalarda ishlashga jalb qilishi. Psixologik funksiya - shaxsning ijtimoiy moslashuvida, shaxslararo munosabatlarda maslahatlar berish va to'g'rilashni amalga oshirish.
111. Kommunikativ funksiya - aholining yordamga muhtoj bo'lgan qatlami bilan turli xil ijtimoiy institutlar o'rtasida axborot al mashinuvini va o'zaro aloqani ta'minlashga qaratilgan.
112. Ahloqiy-insoniy funksiya - ijtimoiy ishga yuqori insoniy maqsadlarga erishish, jamiyatda aholining turli qatlamlari va guruhlarini munosib hayot kechirishini ta'minlash vazifasini yuklaydi.

III. MA'LUMOT-AXBOROT MATERIALLAR

«Aqliy hujum» ning asosiy qoidalari:

- olg'a surilgan g'oyalar baholanmaydi va tanqid ostiga olinmaydi;
- ish sifatiga emas, soniga qaratiladi, g'oyalar qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;
- istalgan g'oyalarni mumkin qadar kengaytirish va rivojlantirishga harakat qilinadi;
- muammo echimidan uzoq g'oyalar ham qo'llab-quvvatlanadi; - barcha g'oyalar yoki ularning asosiy mag'zi (farazlari) qayd etish yo'li bilan yozib olinadi;
- «hujum»ni o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga rioya qilinishi shart;
- beriladigan savollarga qisqacha (asoslanmagan) javoblar berish ko'zda tutilishi kerak.

«Insert» texnikasining qoidalari:

1. Tekstni o'qib chiqing.
 2. Olingan ma'lumotni tizimlashtiring.
 3. Har bir qatorga qalam yordamida belgilar qo'ying.
- V – ma'lumotlar mavzuga oid bilimlarimga to'g'ri keladi.
+ – yangi ma'lumotdir.
- – olgan bilimlarimga to'g'ri kelmaydi.
? – meni o'ylantirib qo'ydi, bu masala yuzasidan qo'shimcha ma'lumotlar kerak.

«INSERT» jadvali

Javob variantlari	v	+	-	?

V – bilaman.

- + - yangi ma'lumot.
- - bilganlarimga zid.
- ? – meni o'ylantirmoqda

«Klaster» texnikasi

Klaster – fikrlarni tarmoqlanishi- bu pedagogik strategiya bo‘lib, u talabalarning mavzuni chuqur o‘rganishga yordam beradi.

Talabalarda mavzuga talluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog‘langan holda tarmoqlashlariga o‘rgatadi. Bu usul biron mavzuni chuqur o‘rganishdan avval talabalarni fikrlash faoliyatini jonlantirish hamda kengaytirish uchun xizmat qiladi. SHuningdek, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, umumlashtirishga undaydi. Klaster texnologiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Tayanch so‘z beriladi;
2. Barcha talabalar shu so‘z bo‘yicha xayo`liga kelgan hamma so‘zlarni yozadilar.
3. Yozilgan so‘zlardan bog‘lanadiganlarini belgilaydi.
4. Tayanch so‘zning mazmunini yoritadi.
5. Dars davomida o‘rganilishi lozim bo‘lgan muammolar talabalarga ma’lum qilinadi va ular dars davomida tushuntirib beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Rahbariy adabiyotlar:

1.1 «O‘zbekistan Respublikasining Konstitutsiyasi». - T.: O‘zbekiston, 2017.406.

1.2. Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iktisodiy inkirozi, O‘zbekistan sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T.: "O‘zbekistan", 2009. - 56 b.

1.3. I.A.Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chukurlashtirish va fukarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma’ruzasi.T.: O‘zbekiston, 2010.-56 6.

1.4. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamalakatimizni ijtimoiy-iktisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011yilga mo‘ljallangan eng muhim ustuvor yo‘nalishlarga bag‘ishlangan UzRVazirlar Mahkamasining majlisidagi ma’ruzasi. - T.: O‘zbekiston, 157 2011.-48

1.5. Islom Karimovning Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12noyabrdagi qo‘shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik isloxotlarniyanada chukurlashtirish va fukarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidagi ma’ruzasini o‘rganish bo‘yicha o‘kuv-uslubiy majmua. T.:"Iqtisodiyot"- 2010 - 246

1.6.I.A. Karimov. Prezidentga maktublar. T. Ma’naviyat 2014

Asosiy adabiyotlar

1.Umumiy sotsiologiya. Mualliflar guruhi.T.2000

2.Sotsiologiya. Giddens Entoni.per.s angl.T.2012

3.Sotsiologiya. R.A.Ubaydullaeva T. 2002

4.Madaniyat sotsiologiyasi. Bekmurodov M.B. 2010

5.Sotsiologiya tarixi. M.Begmatov. 2000

2.Qo‘shimcha adabiyotlar:

2.1. Mo‘minov I. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. – T.: Fan, 1993.

2.2. Sotsiologiya. Ma’ruzalar matni. –T., 2004.

2.3. Bekmurodov M. Sotsiologiya asoslari. Toshkent, "Fan". 1994.

- 2.4. Bekmurodov M. O‘zbekistonda jamoatchilik fikri. Toshkent. "Fan", 1999.
- 2.5. Nosirxo‘jaev S., Bekmurodov M. va boshqalar. Sotsiologiya asoslari. Ma‘ruzalar matni. Toshkent. 2001.
- 2.6. B. Aliev., G‘.Rafikov, T.Sultonov., M.Mullajonova., B.Rahmonov va boshqalar. Sotsiologiya. (O‘quv qo‘llanma). -T.: TDYUI nashriyoti. 2006. 289 bet.
- 2.7. Qirg‘izboev M. Fukarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba. (monografiya) - T.: «YAngiasravlodi», 2006. 204 b.
- 2.8. Решетников В.А. Коршевер Н.Г., Доровская Н.И. Подготовка специалистов в области управления здравоохранением: значимость формирования компетенций. / Казанский медицинский журнал, 2016. Том.96, №6. – S. 1049.
- 2.9. Abduramanov X.X. Keksalarni ijtimoiy himoya qilish tizimining samaradorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari. / Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. Ilmiy elektron jurnal. №3. 2015. – B. 5.
- 2.10. Reshetnikov V.A., Korshever N.G., Dorovskaya N.I. Подготовка в области управления здравоохранением: значимость формирования компетенций. / Казанский медицинский журнал, 2016. Том.96, №6. – S. 1049.
- 2.11. Кошевой О.С., Голосова Е.С., Сеидов Ш.Г. Организация экспертного опроса с привлечением специалистов органов государственного имунисипального управления. /Общественные науки. Социология. №1 (21), 2012. – S. 101.
- 2.12. Tayirovna, Khusanova Khirinis. "Scientific-methodical study of support for social innovations in the social protection system of the population. /ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. №10.8 (2020): - R. 635-640.

3. Elektron kutubxona:

- 3.1 www.sociograd.ru
- 3.2. <http://www.philosophy.ru/> - Institute of Philosophy of Russian Academy of Sciences.
- 3.3. <http://sociologist.nm.ru/>-Sociologist's Warehouse
- 3.4 <http://www.elitarium.ru> Distansionnoe internet-obrazovanie Awareness-way
- 3.5 Качественные методы в сотсиологии и маркетинге
- 3.6 <http://sociology.extrim.ru/> PARADIGMA: Сетевой клуб сотсиологов.

3.7 <http://www.sociograd.ru/> - Kafedra sotsiologii i psixologii upravleniya Instituta sotsiologii i upravleniya personalom (ISUP) Gosudarstvennogo universiteta upravleniya (GUU).

3.8 <http://socis.isras.ru/> - jurnal "Sotsiologicheskie issledovaniya"

3.9 <http://socionet.narod.ru/> - Obzor sotsiologicheskix resursov russkogo interneta

3.10 <http://just-the-one.narod.ru/> - avtorskiy sayt po sotsiologii

3.11 <http://хаммер.nm.ru/doc/soc/index.html> - библиотека работ по социологии, состоит из ссылок на другие сайты.

4.Xorijiy adabiyotlar

4.1. Добренков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. - М.: INFRA-M, 2008. 768 с.

4.2. Экономика и социология труда. Учебник. Москва, INFRA-M, 2010, 584с.

4.3. Социология. Учебник. 2-е изд. Под редак. проф. Н.Г. Скворцова. М, Проспект, 2010, 352с.

4.4. А.В.Тихонов. социология управления (Теоретические основы). М.: Канон, 2009, 472с.

MUNDARIJA

1–mavzu. Ijtimoiy ish o‘quv fani va faoliyat turi sifatida	3
2-Mavzu. Ijtimoiy sohadagi ilmiy tadqiqotlar mantig‘i.	13
3-mavzu. Ijtimoiy ishda sotsiologik tadqiqot muammosi va strategik rejasini asoslash.....	23
4- mavzu. Ilmiy gipoteza.	35
6 – mavzu. Birlamchi ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishning umumiy tamoyillari.	58
7-mavzu. So’rov metodi.....	69
8-mavzu. Anketa (so’rov varaqasi) orqali so’rov o’tkazish.	93
9 – mavzu. Kuzatish metodi.....	106
10-mavzu. Sotsial ekspriment.	123
11-mavzu. Kontent-analiz metodi.....	131
11-mavzu. Sotsial-ekspriment metodi.	148
13- mavzu. Fokus guruh metodi.	160
14-mavzu: Keys-stadi (alohida jamoalarni tadqiq etish) metodi.....	172
15- mavzu. Sotsiologik tadqiqotda biologik metod.....	192
16- mavzu. Sotsiometriya metodi.	208
17-mavzu. Ekspert so’rovi.	220
18-mavzu. Hujjatlarni tahlil qilish metodi.	230
19- mavzu. Ma’lumotlarni tahlil qilish va hisobot tayyorlash.	267
Glossariy.....	281
Ma’lumot-axborot materiallar.....	290
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	292

MALIKA FAYZULLOYEVNA NOROVA

**IJTIMOIIY ISH NAZARIYASI VA IJTIMOIIY ISHDA
TADQIQOT METODLARI**

O`QUV QO`LLANMA

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 25.12.2024. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog'oz. Bosma tobog'i 18,5. Adadi 100. Buyurtma №767.

“Sadriiddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriiddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45